ік VI. Р. 1897 кн. II. Том XVI.

ЗАПИСКИ

АУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

ER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

I Jahrgang. 1897, II B. Band XVI.

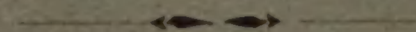

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЗМІСТ ТОМУ XVI.

Рік VI. Р. 1897 кн. II. Том XVI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

VI Jahrgang. 1897, II B. Band XVI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ГЕТЬМАН БОГДАНКО.

КРИТИЧНО-ІСТОРИЧНА РОЗВІДКА.

Написав **М. Грушевський.**

I.

Початкові часи козаччини представляють все ще хаотичну купу фактів і леґенд, rudem indigestamque molem, де з трудностию орієнтують ся навіть специяльні дослїдники. Традиция лїтописна козацька, утворена півтора-віковим нагромадженнєм фактів, леґенд, комбінаций, помилок і фальсифікатів, утворила з сих початкових часів цїлком фантастичну картину, що жила довго й ще досї в деяких частинах не уступила цїлковито. Хоч в цїлости вона розбита критикою, але її місця не заступило ще наукове, критичне, детально переведене представленнє річи, і от наслїдком того в сучаснїй історіоґрафії сього періоду живуть поруч особи й події і дійсні, і фальшиві, і заперечені злегка, і заперечені рішучо, і з'орієнтуватись між ними, кажу, нераз тяжко ловить і специялїстови. До таких питань, де висловлені були певні підозріння, але по тому їх не перестудиєвано докладно і не представлено в властивому сьвітлї, належить особа славного в традициї лїтописнїй гетьмана XVI в. Богданка або Федора-Богдана.

Сучасний стан його справи такий більш-меньш. До вісїмдесятих років нїхто, здаєть ся, виразно не виступив проти лїтописної традициї про нього. В давнїйших оглядах початкових часів козаччини Антоновича[1]) й Костомарова[2]) традицийний Федір-Богдан виступає

[1]) Передмова до ч. III т. 1 Архива Югозападной Россіи (вид. 1863 р.) с. 37: „перші три роки панования Баторня гетьманом козацьким був Федір Богдан, що був цїлком відданий королеви, подїляв його заміри, як сьвідчать всї історики; за нього ж була й переведена реформа Баторня.

[2]) Богдан Хмельницький, вид 4, 1884 р., т. I с. 20—1: „Він (Стефан) послав, як би на знак ласки й прихильности, козацькому гетьману Федору Богданку бунчук, булаву, печать.. Федір Богданко подякував за подарунки, але й не думав покорятись, і зараз же, без дозволу короля, пішов воювати з Турками.

в ряді гетьманів XVI в. Максимович, що тоді в ряді статей перевіряв літописну традицию, теж лишив в спокої Богданка[1]). Соловєв в своїм огляді козацької історії[2]) вправді промовчав його зовсїм, але він не писав докладної історії козаччини. Важнїйше було, що Кулїш в своїм першім томі Історії возсоединення, виданім в 1874 р.[3], теж не згадав нїчого про лїтописного Богданка, хоч кілька разів говорив про Богдана Ружинского. В першому томі „Исторических пѣсень“ Антоновича і Драгоманова, що вийшов в тім же році,[4] про Богдана Ружинського переказують лїтописні оповідання за Богданка. Доперва в 1882 р. небіжчик Новицкий в розвідці про кн. Ружинських, виставив догадку, що сей Богданко, або Богдан Ружинський, є одна особа з кн. Михайлом Ружинським[5]), а слїдом — в 1883 р. проф. Антонович в своїй замітцї про Дмитра Барабаша, характеризуючи козацьку традицию історичну, признав Федора - Богданка особою, що нїколи не істновала.[6]) Після сього справа Богданка не була докладно розслїдженою. Федір-Богдан зістав ся в новім виданню Костомарова, що вийшло в 1884 р.; в новій книзї Кулїша (Отпаденіє Малороссіи) Богданка знову не згадано; Д. Еварницький в своїй „Історії запорожських козаків“ (т. II. 1895) оповідає про Богдана Ружинського, сполучаючи відомости про нього з лїтописними переказами про Богданка і не застановляючись докладнїйше над висловленими в сїй справі непевностями[7]).

Таким способом зістаєть ся неясним, що в лїтописній традиции треба викинути й змінити, й що належить приняти до науки як певний факт. Ми почнемо з перегляду самої традиції лїтописної, її наростків і модифікаций. Перегляд сей може бути цїкавим не лише що до самого Богданка, а й для історії сієї традиції взагалї.

II.

Перші звістки про Богданка в козачій традиції ми стрічаємо в 1-ій чверти XVIII в. Правда, про нього говорить звістний лист

[1]) Собраніе сочиненій т. I (Историческія письма о козакахъ приднѣпровскихъ) с. 300.

[2]) Історія Россіи т. VII гл. I (по вид. 1894 р. с. 367—8).

[3]) Історія возсоединенія Руси т. I с. 86, 110.

[4]) Историческія пѣсни малорусскаго народа т. I с. 166—7.

[5]) Київська Старина 1882. IV с. 82.

[6]) Київська Старина 1883. V: „і на рештї особи, що нїколи не істновали, як прославлений Федір-Богдан“.

[7]) Історія запорожскихъ козаковъ II с 42—3.

Сїрка до турецького султана з 1675 р., наведений у Величка, але сей лист, на нашу думку, представляє з себе фальсифікат XVIII в.: се ясно зраджує мова його й самий зміст. Поки що час написання сього листу годї нам докладнїйше означити, лише констатуємо, що найранїйші звістки про Богданка в перехованій до нас козацькій лїтописній традициї — то оповідання Грабянки (писане перед 1710 р.) і листа Сїрка (перед 1720 р.). Оповіданнє обох про Богданка дуже коротке і подібне: Грабянка каже, що пісня татарського нападу 1575 р.

„Вскорѣ козаки воздали имъ и за сіе, егда вшедше за Перекопъ зъ вожемъ своимъ Богданком, такожде огнемъ и мечемъ повоеваша“ (с. 21).

В листї Сїрка:

„По немъ (Кішцї), року 1575, Богданко зъ козаками Кримъ воевалъ и плюндровалъ“ (Величко II с. 380).

Сї відомости, безпосередно чи посередно (через яку небудь руську компіляцию XVII в., яких було чимало), мають своє джерело, певно, в Хронїцї Бельского, взагалї найпопулярнїйшім з поміж писань, що згадують про похід Богданка; се знати з того, що з них лише Бельский називає Богдана здрібнїлим іменем Богданка, тим часом як в иньших називаєть ся він Богданом Ружинським, а й саме його оповіданнє досить близьке до Грабянки:

„Але козаки тим часом теж не дармували і продершись за перекоп з воджем своїм Богданком (що потім під Асемгородком згинув), великі шкоди Татарам наробили і также брали, палили і нїкого не живили, навіть дїтей малих на палї вбивали; але того не стало за наше“ (вид. Туровского с. 1367).

Грабянка, як ми бачили, теж звязує похід Богданка з нападом татарським; оповіданнє в листї Сїрка може бути простим скороченнєм ширшого оповідання, і обоє звуть його Богданком.

Оповіданнє Грабянки про Богданка увійшло, разом з иньшим, до „Краткого описанія Малороссіи“, уложеного десь в 30-их рр. XVIII в.[1]:

1574. Послѣ былъ гетманъ Богданко. Сей повоевалъ Крымъ[2]).

Як відомо, се Описаніе послужило потім основою до видань Рубана і Шерера[3]); з ньогож користали дві компіляциї, опублїко-

[1]) Лѣтопись Самовидца, вид. 1878 р, передмова с. 3—7.

[2]) Лѣтопись Самовидца с. 214.

[3]) Лѣтопись Самовидца, передмова с. 6—8.

вані доперва в наші часи — се літопись видана М. Білозерським в 1856 р.[1]) та Літопись т. зв. Лизогубівська, видана проф. Антоновичом[2]).

При сих переходах з одної компіляциї до другої до оповідання про Богданка само собою приросло де що.

Вже у Грабянки за оповіданнєм про похід Богданка іде оповіданнє про реформу Баторияі спустошеннє козаками Трапезунта і Синопа, але він нїчим не натякає за звязок сих подій з Богданком:

А в лѣто 1576 за Стефана Баторія короля полского козаки в лучшій еще строй учинени (наступає оповіданнє про реформу). И сим (удержаннєм зі скарбу) козаки бяху надолзѣ доволни и многія брани имѣяху съ Татари на земли, а съ Турки на мору, обаче всегда побѣждаху ихъ. Въ то время Азію козаки нападше (оповіданнє про спустошеннє Малої Азиї).

Взагалї Грабянка ще не має заміру дати якийсь ряд гетьманів без перерви і до них поприязувати всї події, зібрані з ріжних джерел. Але ся ідея проявляєть ся вже в „Краткому Описанію Малороссіи“. Тим способом механїчно скуплені у Грабянки і звідти перейняті події виглядають в „Описанію“ вже нїби фактами з діяльности Богданка, хоч на се укладчик компіляциї з свого боку нїчим не вказує.

Реформа Батория органїчно зростаєть ся з іменем Богданка доперва під пером Мілера: в своїй студиї „О малороссійскомъ народѣ и о Запорожцахъ“, виданій з його паперів Бодянським[3]), він пише:

„Козаки вибрали собі на його (Сверчовского) місце вождем князя Богдана Рожинського, і його можна уважати першим гетьманом українським (малороссійскимъ), бо король Стефан Баторий надав за його (гетьманства) в р. 1576 повний військовий устрій козакам. Тоді їх подїлено на полки й сотнї, куди записано козаків, що були в дїйсній службі. Король надав їх вождеви і звичайні в Польщі гетьманські клейноти. Не вважаючи анї на значність княжого рода анї на честь, показану йому королем, козаки називали його не инакше, як Богданком, без додатку княжого назвища Рожинських, на знак цїлковитої рівности, якої вони від початку ста-

---

[1]) Южнорусскія лѣтописи с. 54 (Краткое лѣтоизобразительное описаніе).

[2]) Сборникъ лѣтописей с. 4 (Лѣтописецъ или описаніе краткое), див. передмову с. 1—3.

[3]) Чтенія общества исторіи и древностей (московського) річн. II т. III і осібно: Историческія сочиненія о Малороссіи и Малороссіянахъ Г. Ф. Миллера с. 4.

рали ся пильновати“ (наступають деякі звістки що до устрою козацького).

Правдоподібно з того ж джерела, від Мілєра, що постачав нераз ріжні материяли Бішінґу[1]), перейшли сї факти в такім звязку до Бішінґової российської істориї. Самої сїєї книжки я досї, не вважаючи на свої заходи, не міг бачити і сю відомість беру з Симоновського, він пише:

„Перший козацький гетьман (по нововиданій і видрукованій в Гамбурґу, 1763 року, німецькою мовою, істориї про державу російську доктора Бішінґа) був князь Богдан Рожинський, і йому король Стефан надав в вічне і дїдичне володїннє місто Терехтемирів“ (іде дальше оповіданнє за устрій козацький).

З Бюшінґа взяв, як бачимо, се оповіданнє Симоновський в своє „Краткое описаніе“, уложене в 1765 р.; у нього увага скуплена на реформі, і нї про що иньше нема мови[2]). За Мілєром і Симоновським пішов цїлковито і Бантиш Каменський в першім виданню своєї істориї[3]).

Другий епізод — похід на Малу Азию зростаєть ся з Богданком вже під пером автора історії Русів, але про неї потім.

Поза сими наростками, що витекали з непорозуміння, дальше розширеннє оповідання про Богданка бачимо в „Собраніи Историческом'у“ Лукомського, уложенім в р. 1770: тут вперше приходить звістка Бєльского вповні, але автор при тім не зрозумів згадки про Аслангородок:

„Тогожъ 1575 года козаки Татарамъ тую на Подоліи ними учиненую обиду отмстили. Ходили они съ гетманомъ своимъ Богданкомъ за Перекопъ, и въ Кримъ впадши, многіе шкоди Татарамъ подѣлали, Кримъ разорили, жилля ихъ сожигали, Татаръ, женъ и дѣтей ихъ, не щадя, кого ни попадали, всѣхъ мертвили, токмо гетмана своего Богданка, которій подъ Асламъ-городкомъ убитъ, потеряли; однако сами съ великою добичею возвратились въ Украину благополучно“ [4]).

Лукомський при тім цитує: „Гвагнинъ о Полшѣ, кн. 1 ч. 2“, але у Ґванїнї оповідання сього не має (він кінчить війною Івонї і смертию короля); так само покликуєть ся Лукомський на Ґванїнї, оповідаючи перед тим про напад татарський, що у Бєльского власно

[1]) Иконниковъ Опытъ русской исторіографіи т. I с. 129.
[2]) Краткое описаніе о козацкомъ малор. народѣ с. 8.
[3]) Исторія Малой Россіи ч. I, передмова с. 17 (вид. перше).
[4]) Лѣтопись Самовидца с. 349.

кінчить ся оповіданнєм про похід Богданка, і від його імени наводить гадки Бєльского про орґанїзацию козацтва, висловлені перед оповіданнєм про той напад[1]). Правдоподібно, Лукомський черпав з якоїсь компіляциї, що покликувалась між иньшим на Ґванїнї, й хибно то все з Бєльского перенїс на Ґванїнї.

Досї ми могли слїдити лише дуже повільне наростаннє леґенди про Богданка. За те маємо великий скок від разу в славній „Історії Русів". Наш епізод може бути цїкавою ілюстрациєю творчости її автора взагалї. Він орудує для Богданка тим запасом фактів, який бачили ми у Грабянки, але з них утворює за помочию фантазиї пишну картину, повну бічних епізодів, подробиць, нових імен.

Передовсїм він поправляє хронольоґію; умістивши похід Сверчовского на Волощину під р. 1575, він кладе вибір на його місце полковника Богданка, що виступає вже під іменем Федора Богдана, на р. 1576, а похід отже відсовує на 1577 р.; він поясняє сей похід приказом Баторня і прикрашує рядом подробиць: з дороги Богдан виправляє есаула Нечая на човнах на приморські міста кримські, сам він коло Кинбурна має битву, описану автором дуже детально (дорогою при тім Богданко іде цїлком фантастичною), наступає штурм Перекопа і Кафи і угода з Татарами, а фіналом служить напад морський на Синоп і Трапезунт. Не задовольнившись тим, автор сей напад на малу Азию повторяє в друге, але в формах цїлком фантастичних: Баторий поручає Богдану зробити діверсию, і той іде чорноморськими степами на Кавказ, звідти в Малу Азию, нищить по дорозї турецькі осади (між ними передмістя Синопа і Трапезунта), аж до Скутари, переходить на европейський берег і вертаєть ся через Болгарию й Волощину, примусивши Турків залишити свій похід на Сербию.[2]) По сїм наступає реформа Батория, росказана таким самим способом, наведено грамоту Батория (розуміеть ся — фальшиву) з 19/IV 1579 р. на вільности козацькі, де король згадує за недавні послуги „вѣрного гетмана нашого руского Богдана", і на тім історня Богданка кінчить ся: „по смерти гетьмана Богдана, що трапила ся скоро по його походах, 1579 р. вибрано гетьманом з полковників Павла Підкову".[3])

Таким чином з ляборатории автора „Історії Русів" Богданко вийшов в цїлком фантастичнім видї, й можна цїлком згодитись з проф.

---

[1]) Порівняти Лукомського с. 348—9 і Бєльского с. 1358—9 і 1365—7.

[2]) Исторія Руссовъ с. 24—26.

[3]) Ibid. с. 29.

Антоновичом, що такий Федір-Богдан, якого ми бачимо в „Істориї Русів“, в дїйсности нїколи не істновав.

З тим всїм одначе він продержавсь досить довго в історичній лїтературі українській; не кажучи вже, що Маркевич повторив цїлком оповіданне Істориї Русів, додавши нїби до часів Богданових (хоч не згадує виразно за нього) ще участь козаків в походах на землї московські[1]), а Скальковский скористав з нього для істориї Сїчи, — як ми бачили, відгомони сього традицийного Богданка заховались ще були у Костомарова, Антоновича, а напр. в популярній істориї козачини Марковіна[2]) — „история“ Федора-Богдана з Істориї Русів повторила ся ще раз en toutes lettres.

III.

Перейдїм тепер до справжнього Богданка; відомости про нього знаходимо в кількох сучасних джерелах, документальних і лїтературних. Переглянемо їх тепер.

Найранїйшу звістку знаходимо ми в книжцї Папроцкого: Panosza, що видрукована р. 1575, значить писана ще до похода на Крим, що головно прославив Богдана[3]). Тут в реєстрі подільських панів[4]) виступає й він:

Bogdan Kniaż Rożański, Hetman Nizowych kozakow s swoią rotą.

Ten wzgardziwszy bogactwa sławe vmiłował,
Bronic mężnie tych granic vmysł swoy zgotował.
Mitridates krol Rzymski snadz Rycerza tego,
Zostawił nam potomkiem na pohańca złego.

---

[1]) Исторія Малороссіи I с. 56—65.

[2]) Очеркъ историі запорожскаго козачества, 1878 с. 38—40.

[3]) Повний титул сїеї рідкої книжки (списаний для мене ласкаво д. М. Біляшевським з примірника варшавської бібліотеки ординациї Красїнських) звучить так:

Panosza. | Tho iest Wysławienie | panow y paniąt ziem Ruskich y Podolskich z męsthwa z obyczaiow y z inszych spraw poczciwych ktoremi oni porownali z onymi Greckiemi y Troianskiemi mężmi także thez mądremi Rzymskiemi y inszych panstw rozmaitych Ricerzmi, z Oratory y Philozophy, osnią wirszow tylko co przednieysze osoby opisane. I masz thez Krole Polskie zmarłe, Woiewody Wołoskie sąsiady przyległe, insze krole Rzymskie, y inszych narodow, Hetmany ich sprawne, z rozmaitemi sprawami ich, krotce opisane. Z drukarniey Macieia Wirzbiety, 1575.

[4]) На сторонї Cc 2 по паґінациї примірника бібл. Красїньских (примірник занадто обтятий і стратив свою початкову паґінацию).

Opuściwszy doczesne te zyemskie roskoszy,
Od ktorych go y nedza y głod nie odploszy,
Stoi iako mężny Lew wzniowszy rękę parawą,
Pragnąc aby s pogany miał biesiadę krwawą.

Що тут іде мова не про иньшого Рожинського, а власне про Богдана, не підлягає найменьшому сумнїву з огляду на те, що власно події Богдана інтересовали Папроцкого найбільше, і ним він з всїх Рожинських головно займав ся в своїх иньших виданнях, як зараз побачимо.

Про похід Богдана на Татар 1575 р. ми знаходимо передовсїм звістку у Ґорецкого в його „Описи війни Івонї"; історию сю написав Ґорецкий, як сам каже в присьвятї, за Бартошом Папроцким[1]), але сього писання Папроцкого ми не маємо. Праця Ґорецкого видрукована була Ґуркою р. 1578, значить написана була по горячим слїдам події; на закінченню її, оповївши про напад татарський в жовтнї 1575 р., він каже:

Коли Татари з вязнями прибули до Волощини, днїпровські козаки, люде відважні до бою, під проводом Богдана Рожинського (Rosienski) напали на землю Татарську, пустошачи все мечем і огнем; жінкам відрізували груди, иньшим видирали очи, дїтей розбивали, а давнїх невільників визволяли[2]).

Коротше переказано сей факт у Бєльского; оповіданнє його навели сьмо вище; у нього напад татарський датовано 8 вересня і напад козацький положено на самий час (tym czasem) нападу татарського[3]). З того всього виходить, що козацький похід став ся з кінцем р. 1575[4]).

---

[1]) Передмова в виданню Сирокомлї — Dziejopisowie krajowi p. 3.

[2]) Dziejopisowie krajowi p. 44 — теж в російськім перекладї п. Мельник в Мемуарах до істориї України I с. 136.

[3]) Bielski p. 1367.

[4]) Може час його можна буде ще докладнійше означити на основі відомости Ожельского: посли руських земель прибувши 8/XI 1575 р. на сойм варшавський, нарікали на своє нещастє й жадали помочи від иньших земель, при тім повідомляли, що „шляхта руська й подільська збройно рушила на границю, щоб покарати нелюдського ворога" — Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro, переклад Спасовича II с. 180. З певною правдоподібністю можна гадати, що се виступленнє шляхти на пімсту Татарам стоїть в звязку з походом Рожинського (а може навіть се йде мова про той самий похід); в такім разї можна було б означити його кінцем жовтня. Але се лише можливе.

До сього татарського нападу привязуєть ся епізод з особистого житя Богдана: неволя його жінки. Ожельский, оповідаючи про сей напад, каже:

„Багато шляхти взято в неволю, з них найзначнійша жінка князя Рожинського, теж і жінка Смельовского, суді буського, і його ж донька, дівчина чудесної краси: її забрав один з вождів татарських“ [1]).

Князів Рожинських було тоді кілька, отже оповіданнє Ожельского само по собі ще не належить до Богдана. Але з тим оповіданнем звязуєть ся дума народня про неволю гетьманової жінки:

Ой Богдане, запорозський гетьмане!
Да чому ж ти в чорнім ходиш, да в чорнів оксамиті?
— Гей, були ж в мене гості Татарове:
Одну ніч ночували: стару неньку зарубали,
А миленьку собі взяли [2]).

До згадки про чорне оксамитне убрання Богдана наводять звістку тогож Ожельского, що на варшавський сойм (8 падолиста 1575 р.) посли руські приїхали „знуждені на твари, в жалібній одежи“ (с. 180) [3]).

Пунктів стичних так справді багато, що само просить ся — звязати Богдана думи з Богданом Рожинським; але при тім є й деякі трудности. Захованнє подій приватного житя в народній памяти трапляєть ся дуже рідко в формі так докладній; до того приналежність оповідання про жінку кн. Рожинського до Богдана має теж трудність: колиб Богдан так страшно помстив ся над Татарами, трудно, щоб не згадано було про се і в оповіданню про неволю його жінки і в оповіданню про його похід. Тож згадану приналежність можемо назвати лише м о ж л и в о ю.

Безпосередно по тому між відомостями про Богдана Ружинського хронольоґічно наступає звістка з реляциї Ржевского 1576 р.:

„Приїхав до царя кримського з Дніпра козак з відомостями: на Дніпро прислав московський цар до старшого (къ головѣ), князя Богдана Рожинського, і до всїх козаків днїпровських з великою

[1]) Orzelskiego Bezkrolewia ksiąg ośmioro, вид. Спасовича II с. 176.

[2]) Историческія пѣсни Антоновича і Драгоманова I с. 163—4.

[3]) Ся гадка про думу висловлена вперше Кулїшом — Перший період козацтва, Правда 1868 р. с. 166, див. також Історичні пісні Антоновича і Драгоманова с. 167, Кулїш Історня возсоединення I с. 86, Еварницький Історня II с. 42.

своєю ласкою (себ то дарунками) і переказав їм: як що вам треба на підмогу козаків, то я вам пришлю їх, скільки треба, і салїтри пришлю, і запасу всякого, а ви маєте йти доконче весною на кримські улуси і до Козлова. Старший і козаки піднялись цареви сильно служити і дуже зрадїли з ласки царської".[1])

Дуже можливо, що в звязку з тим закликом московським до походу на Крим і що важнїйше — з тією обіцянкою всякої помочи й запасу — стояв новий похід Рожинського на Татар.

Найстаршу відомість про нього маємо знов у Папроцкого. В оповіданню своїм про житє Самуеля Зборовского між козаками він описує напад його на Аслангородок і з тієї нагоди згадує про напад Рожинського:

„Хтїв доконати того Зборовский, що перед ним пробував був перед кількома лїтами князь Рожинський (Rożeński), добуваючи того замку, аби його зруйновати, і вже був того доказав, але підкладаючи порох під замок, необережно став на небезпечнім місцї і пропав нещасливо" [2]).

Бельский, як вже ми бачили, згадує за новий похід Богдана побіжно, при оповіданню про перший похід, без всяких подробиць і якого небудь хронольоґічного означення[3]).

Час сього похода можна означити лише з певним приближенням: Папроцкий своє оповіданнє про Зборовского писав десь при кінцї 1583 р. або на початку 1584, похід Богданка був „перед кількома лїтами", як здатись на се означеннє — значить р. 1580 або раньше, але не ранїйше 1576 р., себ то в р. 1577—1580. Коли візьмем під увагу, що в актах Баторня що до козаків з 1578—90 р. за Богдана нема згадки, то се може дати певну (хоч і неґативну лише) причину смерть його припускати скорше близшою до 1577, нїж до 1580 р.

Тим вичерпують ся автентичні відомости про Богданка. Зістають ся ще дві подїї, що приросли до його особи, як ми бачили, в розвитку лїтописної козацької традициї: се реформа Баториня і морський похід на Малу Азию.

---

[1]) Уривок з „списка" Ржевского надруковано в т. VII історії Соловєва, вид. 1894 р. с. 368. На жаль не знаємо близшої дати сієї реляциї.

[2]) Herby rycerstwa polskiego вид. 1584 с. 109: Chcąc pokazać to Zborowski, o co się też kusił przed nim kniaź Rożeński przed kilkim lat, staraiąc się o on zamek aby go był mogł zburzyć, iakożby był tego iuż dokazał, tylko prze nieopatrznosć gdy podsadził pod zamek prochy, na złym mieyscu sam stanął, potym mizernie zginął.

[3]) Bielski p. 1367.

Що до першої, то тут не місце про неї розводитись. Такої реформи, як оповідає традиция, за Батория ніколи не було, було кілька розпоряджень про козаків, звістних по части з документів самих, по части з пізнійших про них згадок; належали вони, певне, до ріжних років і деякі, дїйсно, могли припадати на ті роки, коли старшим козацьким був Богданко. Чи був він в тій ролї признаний польським урядом — иньша справа; в звістних нам листах Батория в справі козацькій Богданко не виступає, і звязувати як небудь його імени з тими розпорядженнями ми не маємо причини.

Що до другої події, то взагалї в XVI в. ми не бачимо, щоб козацькі напади сягали так далеко, як то оповідає Грабянка:

„В то время Азію козаки нападше на тисячу миль повоеваша и Трапезонтъ взяша и изсѣкоша, Синопъ до основанія опровергоша и подъ Константинополемъ многія взяша користи“ (с. 22).

І документи з тих років, і оповідання сучасників, що згадують про трудности, які мало з козаками правительство польське, за щось подібне у козаків кажуть; вони оповідають лише про нанапади в сусїдстві: Волощину, Очаків, Тегиню, Крим; якийсь більший напад певно не був би промовчаним. Для того всього оповіданнє Грабянки мусимо уважати перенесеннєм в XVI вік памяти про козацькі находи XVII в., напр. про походи — 1614 р. на Синоп, 1615 — в околицї Константинополя, 1616 — на Трапезунт, сполучені тут в одну картину, (і то в побільшених розмірах — спустошеннє на 1000 миль)[1].

IV.

Папроцкий, оповідаючи за рід Богдана, каже:

„Був князь Михайло, а в нього були сї сини: Кирик, що часто бував в бою з поганцями, багато й відважно з ними бив ся, як то потім з історії покажеть ся. Богдан, що був гетьманом низових козаків, брат його, муж великого серця, про нього читав єси під гербом Яструбець, при Самуелю Зборовскім[2]). Миколай, третїй, также муж славний; про нього на ріжних місцях і тут і потім в історії будеш читати“.[3])

---

[1]) З новійших праць наукових сей морський похід Богданка приймаєть ся напр. у Еварницкого Історня зап. козаків II с. 42.

[2]) Наведено у нас вище.

[3]) Herby rycerstwa polskiego вид. 1584 с. 652: Był kniaś Micháyło, ktorego byli ci synowie:

Ся ґенеальоґія, уложена близьким сучасником, показуєть ся одначе хибною. З сучасних актів правних виходить, що Кирик і Миколай були синами не Михайла, а Остапа Рожинського, і мали брата Михайла[1]). Всї вони — і батько Остап, і три сини його — Кирик, Миколай і Михайло були живі під час, коли Папроцкий друкував своі „Герби“ [2]), і коли він давав їм в батьки якогось кн. Михайла, то мав на думцї, мабуть, не Михайла Остаповича, а якогось з старших Михайлів — може Михайла Івановича, брата Остапового і стрия Кирика і Миколая, може ще одного Михайла (одні уважають його Федоровичом, а иньші Абрамовичом), а може навіть Остапового дїда — теж Михайла Івановича, що вмер ще в першій чверти в. XVI.

Ґенеальоґія князїв Рожинських звернула на себе специяльну увагу дослїдників[3]) і розслїджена дуже старанно, одначе деякі пункти все ще зістають ся в ній неясними; так не знаємо, до котрого з кількох Михайлів Рожинських належать відомости про гетьмана Михайла Р. з р. 1585 і дальших — до Михайла Остаповича чи його стрия — Михайла Івановича; не знаємо, коли вмер Михайло Іванович; для того не можемо розгадати і того, якого Михайла розумів в згаданім текстї Папроцкий і чи міг він Михайла Остаповича просто забути, вичисляючи синів Остапа (як що не він був старшим козацьким — значить особою Папроцкому звістною) чи помішав з Миколаєм, назвавши сього „мужом великого серця“, як мішають

Kierk, ktory często z Pogány w potrzebie bywał, wiele a mężnie z nimi czyniwał, coć potym się w historyey vkaże znacznie.

Bogdan, ktory był hetmánem Nizowych kozakow. brat iego, mąż serca welkiego, o ktorymeś czytał pod Jástrębcem przy Sámuelu Zborowskiem.

Mikołay, treci Mąż tákże sławny, o ktorym ná roznych mieścách, y tu, y napotym w historyey czytáć będziesz.

[1]) Опись книги київського архива N 8 f. 157 (скарга Кирика Остаповича, ст. 159, 221), f. 227 (скарга на Михайла Остаповича), кн. 9 f. 24 (скарга на Миколу Остаповича, cf. N 8 f. 328).

[2]) Остап ще живий в роцї 1586 (Опись кн. N 8 f. 174), Кирик вмер р. 1599 — (Zródła dziejowe т. XXI p. 44, Wolff Kniaziowie litewsko-ruscy p. 418), Михайло з повним іменем своїм виступає р. 1587 (Опись N 8 f. 227), Микола вмер р. 1592 — див. Wolff Kniaziowie litewsko-ruscy c. 417 (цитати з Литовської Метрики).

[3]) Максимович присьвятив її роздїл в своїх „Письмах про козаків наддніпряньских“ (Собраніе соч. I с. 299), Новицький — специяльну моноґрафію: „Князья Ружинскіе“ в Київській Старинї 1882, IV; Едв. Рулїковский застановляв ся над нею в своїх статях про Ружин і Паволоч в Słownik'у Geograficzn'ім, нарештї Бонецкий (Poczet rodów w. ks. Litewskiego, 1887) і особливо Вольф (Kniaziowie litewsko-ruscy 1895) присьвятили їм досить просторі роздїли в своїх ґенеальоґічних працях.

і пізнїйші письменники: напр. Рулїковский в своїй статї про Паволоч, в Słownik'у geograficzn'ім[1]).

Иньшу похибку припустив, як вже згадував я, Новицький в своїй специяльній монографії про Рожинських. Уважаючи на те, що Богдан ніде в документах сучасних не згадуєть ся, він виставив догадку — чи Богдан не одна особа з Михайлом, гетьманом 1585 р. (Новицький сього гетьмана уважав Михайлом Остаповичом). Він виходив з того факта, що в актах 80-х рр. де так багато звісток про иньших Рожинських, нема нїчого про Богдана, а також з відомости Папроцкого: прийнявши Богдана-гетьмана за одну особу з гетьманом Михайлом, об'яснили б-ми собі, чому Папроцкий сього останнього упустив.

Розумієть ся, таке припущеннє можливо б було, як би ми не знали, що в р. 1585 і дальших, коли виступає той гетьман Михайло Рожинський, Богдана вже на сьвітї не було (Новицький не знав сього); такої помилки у Папроцкого (бо на його оповіданню про смерть Богдана під Аслан-Керменом сей факт опираєть ся) припустити не можливо. Значить, безперечно — Богдан і гетьман Михайло дві ріжні особи. Щож до браку відомостей про Богдана в документах, то се поясняєть ся досить легко: документи про Рожинських виступають в значнім числї головно в житомирських ґродських актах, а ті починають ся доперва з кінцем р. 1582, коли Богдана не було на сьвітї, та й то документальні звістки про Рожинських стають частїйшими властиво доперва з другої половини 80-их років.

Родинних відносин Богдана — чий він був син — документальні відомости не подають, маємо — як найранїйшу — звістку Папроцкого, що в сїй части своїй, як ми бачили, хибна. Заходить про Богдана питаннє — чи він дїйсно був братом рідним Кирика Остаповича, і Папроцкий помилив ся в імени його батька, як і для иньших Остаповичів, — чи він дїйсно був сином котрогось Михайла Рожинського (Михайла Івановича або другого Михайла) і стриєчним а не рідним братом Кирика і Миколая? Розвязати се питаннє можна було б на основі документів або якоїсь звістки, незалежної від Папроцкого[2]). Д. Е. Рулїковский в статї про Паволоч покликуєть ся на

---

[1]) Słownik geograficzny VII p. 917: Miś (Mikołay czy Michał); в статї про Ружин (ib. X c. 48) він одначе в гетьманї Михайлї бачить Михайла Івановича.

[2]) З тої причини не можуть мати тут значіння напр. звістки Окольского і Несецкого; останнїй, не мудруючи лукаво, іде за Папроцким, а за пригоду Богдана під Аслан-Керменом довідуєть ся з Paszkowski Dzieje tatarskie, і для того не знає

якусь „рукописну ґенеальоґію“, де Богдан, Миколай і Кирик виступають синами Остапа[1]); на жаль одначе, автор при тім зовсїм не поясняє, що то за рукописна ґенеальоґія і яку може вона мати вартість. Се тим більше цїкаво знати, що таку саму ґенеальоґічну схему маємо ми в ґенеальоґічних таблицях Яблоновского: тут на таблицї Рожинських (табл. LXXIX) Остап має синів Кирика, Богдана і Миколая[2]). Можливо наприклад, що рукописна ґенеальоґія Рулїковского стоїть в залежности від ґенеальоґії Яблоновского, а ся — знов можливо — представляє з себе припадкову похибку або комбінацию укладчика.

Тож хоч наведені нами отсї всї відомости промовляють за думкою, що Богдан був рідним братом Кирика і Миколая і сином Остапа[3]), і в певній мірі потверджують її, але цїлковито розвязати питання ще не можуть.

V.

Наша критична робота коло Богданка скінчена. Оглянемо ся тепер ще на сю фіґуру історичну.

навіть, до котрого з Рожинських се належить. Оповіданнє Окольского виглядає дуже спокусливо, але се лише риторичні амплїфікациї звісток Папроцкого; наведу його оповіданнє (Orbis Polonus t. II, вид. 1641): Michael Rozynski bello stratagematibus et victoriis de Tartaris et Moschis clarus, hos filios qui testes virtutis fortitudinisque suae virenti imitatione forent reliquit. Kirikum seu Cyrillum, qui omnes Tartarorum machinationes dum mente terra et modo computauit, nullum quoque congressum sine strage hostium numeravit. Clarus igitur victoriis a Serenissimis Regibus, campis, pascuis, terra et fructibus, vbi nunc Kotelnia evecta perseverat aeviterne privilegio et constitutione donatus fuit. Bogdanum, hic a mamilla ad expugnandas insidias Tartarorum educatus a Marte et Pallade, nunquam ex campis desertis atque Scytharum vsui accomodis descendit, imo Kosacorum agmen deducendo, quouis loco et tempore illos appugnauit expugnauitque. Quapropter consensu regio Kosacorum Zaporowsciorum caput, et administrator pro Regno institutus creatusque fuit. Nicolaum, qui maiorum firmatus consuetudine et acri hostium victoria, eo disposuit animum, fortunam et vires, ut gladio intincto in sanguine hostili elaboratam antecessorum gloriam, posteritati in campis Tartaricis demonstraret speculandam. O quam iucundum Patriae est et perutile, dum parentes nobiliter et generosae progeniti, iis artibus liberos disponunt et instruunt, quibus honestum, gloria et Reipub. commodum ampliaretur et suscrescat.

[1]) Słownik geograficzny VII: według rękopismiennego rodowodu miał on (Остап) trzech synów: Bohdana, Mikołaia i Kiryka.

[2]) Tabulae Jablonovianae (вид. 1748 р.); за те на табл. X (потомки Гедимина) Богдан (Bochdanus dux Cosacorum) виступає дїдом Остапа і прадїдом Кирика.

[3]) Такої думки й найновійший дослїдник — д. Вольф, але й він висловляє її обережно (покликуючись на Słownik Geograficzny i Tabulae Jabłonovianae) — podobno syn Ostafieja — Kniaziowie litewsko-ruscy p. 417.

Його діяльність належить до початкових часів козаччини, коли вона не представляла ще сили грізної для самої Річи посполитої й її шляхетського устрою, коли вона ще не закрасилась виразно социяльно-політичною, анти-польською й антишляхетською закраскою, а представлялась на поверховний погляд ще якимсь лише юнацьким буяннєм an und für sich, якимсь спортом, приодягнєним авреольою боротьби з поганими ворогами св. Хреста, і се пограничне „лупленнє чабанів татарських“ і руйнованнє татарських улусів і турецьких осад було заразом і популярним в очах тогочасного суспільства зайнятєм, і вигідним промислом. Тож до козаччини приставали люди ріжного стану і народу — охочі до слави й охочі до лекшого хліба, шляхтичі з сусідніх земель, з „добрих родів“, охочі до бурхливого, військового життя, особливо такі що не мали чого робити в родинних гніздах — чи з причини малої „фортуни“ чи з поводу якого небудь „нещастя“ в формі чиєї небудь розбитої голови або небезпечно проколотого боку.

До сієї катеґориї належали Вишневецькі, Самоель Зборовский, Станіслав Копицкий — сюди ж належала і родина Рожинських.

Родина кн. Рожинських була родом з Волиня, з Володимерського повіту, родина розгалужена і здрібніла: родинні маєтности волинські вже в середині XVI в. поділялись на кілька частин, тож Рожинські мусіли заробляти хліб службою по иньших краях: один брат Остапа служить кн. Роману Сангушкови, сам Остап — кн. Мих. Вишневецькому підстаростою в Черкасах, а пізнїйше Костянтину Острожському — підвоєводою в Київі, син його Михайло служить, здаєть ся, Янушу Острожському[1]). Иньші — як Кирик і Миколай пробовали поправити свою „фортуну“ кольонїзацию українських „пустинь“[2]). Для таких небогатих шляхтичів Запороже і козацькі забави представляли дуже відповідну і привабну арену, і от ми бачимо цїлий ряд Рожинських козацькими отаманами. Є цілковита анальоґія тут між ними і иньшою княжою родиною волинською — розумію Вишневецьких. Як сї так і ті стояли близько до козаків, займаючи уряди на Україні; Остап Рожинський був підстаростою черкаським і підвоєводою київським; він же здобув маєтности в Київщині — значить і в сфері кольонїзацийній мусів стикатись з козаками. Перехід до ватаг козацьких для його родини

---

[1]) Принаймні був в якійсь залежности від нього — Опись. київ. арх. кн. 8 с. 53 N 22, cf. Новицький op. c. с. 64.

[2]) Див. відомости про Рожинських в наведених статях і особливо у Вольфа с. 415—417.

був не трудний, і ріжними часами аж трох Рожинських виступають козацькими атаманами — Богдан, Михайло і Кирик[1]. Козаччина тодї, повторяю, свого соцняльного характеру виразно не замаркувала, тим поясняєть ся і се, що такий Кирик — колишнїй отаман козацький (десь коло р. 1588), коли та козаччина рушила на Україну й почала руйновати шляхетські дібра по ряду (між ними й його власні), виступив проти козаків разом з Жолкєвским і своїми нелюдськими карами над ними скандалїзував навіть Жолкєвского, аж той виправдував його, що козаки „всїй тій землї, а особливо йому до живого доїли" [2]. Тим поясняєть ся і се, що Рожинські то атаманують, то господарюють на Українї.

Богдан виступає перший в ролї отамана; як ми бачили, вже в 1575 р. у Папроцкого виступає він як „гетьман низових козаків", на чолї своєї „роти", в ролї пограничного рицаря, відданого цїлковито боротьбі з Татарвою. Хоч Папроцкий говорить, що він „погордивши богатством, полюбив славу", і для неї покинув „дочасну росскіш сьвітову", але ми не маємо нїяких поводів думати, що Богдан справдї був людиною богатою: всї Рожинські належали до біднїйших князїв, Остап — як що він був батьком Богдана, мав цїлком незначну маєтність на Волини, а набуті ним землї в Київщинї тодї ще не мали більшої вартости, при тім Богдан був одним з чотирох синів, хиба б женячкою збогатїв — але й на се нема слїду, так що скорше треба уважати ті слова Папроцкого риторичною фразою[3].

Рота Богдана отже, правдоподібно, не була надворною ротою, які бачимо у богатших панів; не був він і ротмістром пограничним в службі річи посполитої — тому противить ся назва „гетьмана козацького" [4]; рота, мабуть, значить тут лише близших товаришів

[1]) Рулїковский (Słownik geogr. VII p. — 917, X p. 48), і за ним Вольф, уважаючи гетьмана Михайла за Михайла Івановича Рожинського, мають ще четвертого козака в родї Рожинських — Миколая Остаповича: до нього вони прикладають актову звістку, що в р. 1587 Кирик і Мись (Miś) Рожинський разом з кн. Курцевичом вбили в Луцку Олекс. Комара, напавши на його господу, за що Кирика засуджено на смерть а иньших двох на увязненнє (Рулїковський взяв сю звістку з рукоп. Początek regestru ksiąg ziemi Łuckiej), і потім в ним бачуть Михайла Рожинського, згаданого в р. 1588 разом з Кириком в ролї козацьких отаманів (у Соловєва).

[2]) Listy St. Żółkiewskiego p. 74.

[3]) Инакше думав Кулїш, — ідучи за Папроцким, очевидно: „було въ сёго чимъ держати свою роту до оборони узграниччя, а мавши коло боку хоробру роту, тимъ самимъ звертавъ на себе увагу козацького товариства и, зъ его волї, гетьманувавъ надъ Запорозцями (Перший періодъ козацтва, Правда 1868 с. 294).

[4]) Д. Еварницький (Історія II с. 41) пише: „кн. Б. Р. став звістним з початку як проводир польської козацької мілїциї, що стерегла границї польської республїки.

Богдана в його козакованню (подібно як при Оришевскім в пописи р. 1581 бачимо відділ з 30 люда окрім самого козачого війська[1])).

В ролї козацького отамана, на чолї Низовців, робить Богдан похід на Крим 1575 р., має зносини з урядом московським, що тодї часто запомагав козаків грошима в своїх інтересах — боротьби проти Татар; виходить в новий похід на Татар десь в р. 1577 або пізнїйше трохи, і гине під Аслан-Керменом (теперішньою Каховкою). Відомости про нього, як ми бачили, бідні, час його дїяльности історичної дуже короткий, за те й образ його одноцїльний — се шляхтич-козак, пограничний лицар-борець з „поганством“.

Папроцкий називає його гетьманом; в иньших відомостях він сього титула не має (у Ґорецкого і Бельского зветь ся просто вождем, в московській реляциї — головою). Тодїшнє козацтво ледви чи було вже зорґанїзовано в один орґанїзм, з одним старшим на чолї, як то ми бачимо пізнїйше (хоч і то не все).

Правда, наші відомости не все докладні; чужі автори ріжних реляций про козаків могли не дуже застановлятись над козацькою єрархиєю; але можемо констатувати в них виступленнє рівночасно кількох осіб в ролї козацьких старших: напр. в московськім листї з р. 1588 Кирик і Михайло Рожинські виступають разом, як старші козацькі[2]).

В памятках лїтературних і в документах навіть (але не в правительственних) такі отамани козацькі — без ріжниці — зовуть ся дуже часто гетьманами: так називають в р. 1585 міщане київські Михайла Рожинського, а записка в львівських книгах актових тогож чи иньшого Рожинського в р. 1588; так називає Бельский під р. 1578 свого свояка Оришевского, хоч в урядовім документї пописї р. 1581 він названий лише „поручником козаків низових запорозських“, і під час його урядовання бачимо ми багато иньших „отаманів“, „старших“ і „гетьманів“. Лише уряд польський центральний нїколи, аж до Хмельницького, сього титулу за козацькими вождами не признавав і звав їх старшими.

Побачивши спільність інтересів як ґраничних так і низових козаків, Б. Р. перейшов до низових“ — се, очевидно, довільне толкованнє слів Папроцкого, що називає Богдана „гетьманом низових козаків“; та й противставленнє якихось козаків граничних козакам низовим трудно оперти на фактах.

[1]) Źródła dziejowe XX p. 155.

[2]) Уривок у Соловєва т. VII, вид. 1894 с. 609.

[3]) Архивъ Юго-Зап. Россіи III т. I с., Zubrzycki Kronika m. Lwowa p. 213, Bielski p. 1480

Чи був з тим всїм Богдан Рожинський головним вождем цїлого козацтва, чи одним з кількох подібних йому отаманів козацьких, — безпосередних вказівок не маємо, але то можемо сконстатовати, що між р. 1575 і 1577 (похід Шаха) окрім нього нїхто нам тепер в ролї козацького старшого не відомий.

У Львові, 6 (18) падолиста 1896 р.

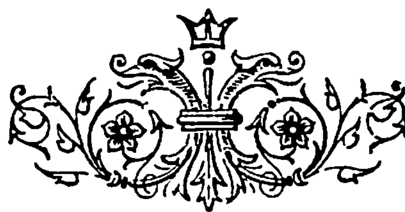

Леґенди з Хітарського збірника

(I-ої пол. XVIII в.),

подав Володимир Гнатюк.

Минулого року був надрукований в Записках [Записки Наук. Тов. і. Ш. т. X, Miscellanea „Інтересний збірник з с. Хітаря стрийського пов.“ ст. 7—14] докладний опис отсього збірника, до котрого нинї приходить ся менї знов повернути. Збірник написаний в першій половинї XVIII в., найпізнїйше 1743 р. містить в собі „Александрию“, себ то звісне оповідане про житя, діяльність і смерть Александра Македонського, що занимає більшу часть збірника, і девять леґенд, з котрих остання не перехована в цїлости. Заголовки тих леґенд в скороченю такі: 1. Про царя, що ходив красти. 2. Слово про покуту. 3. Про конечність відбутя мук на сїм або на другім сьвітї. 4. Про рицаря і смерть. 5. Про царя Йовияна. 6. Про розбійника Давида. 7. Про розбійника Флавияна. 8. Про ангела і пустельника. 9. Про патриярха Терентия (не докінчене). Позіставляючи Александрию на пізнїйший час до опублїкованя, нинї подаю леґенди, думаючи, що вони не будуть без інтересу для тих, що займають ся нашою лїтературою.

Згадані леґенди не були у нас ще друковані з виїмкою одної — „Рицарь и смерть“, що вже два рази видавав властитель друкарнї в Коломиї М. Білоус в крейцаровій бібліотецї для народа. Вариянт Білоуса зближений вельми до леґенди хітарської; ріжниця між ними заходить лиш така, що остання обширнїйше і живійше представлена; редакция однакож і вариянту Білоусового і хітарського є одна. Я долучую тут ще третїй вариянт, записаний мною на Угорській Руси, що представляє цїлком иньшу редакцию. По-

чаток в нїм зближений до казки, де смерть запрошена в куми до бідака — котрого всї задля бідности відцурали ся, не хотячи навіть при хрестї потримати дитини — учинила його богачем, даючи йому дар уздоровлюваня всїх хорих, від котрих иньші лїкарі відступили. Ту дає смерть бідакови чудесний ніж, за те, що її поклонив ся; від того ножа гинуть всї, скоро лиш його побачать. Щоби викупити ся від смерти, признають люди бідака царем. Бідний стрілець випрошує ся: де йому царем бути? З клопоту висвободжує його якийсь панок, що приймає на себе обовязок царюваня, а стрільцеви в заміну дає такі богацтва, що він може „в молоцї купати ся". Стрілець збогатївши так ненадїйно, стратив голову і почав вести незвичайно гуляще житя.

Звідси доперва починає ся властива леґенда про рицаря і смерть. Рицарь (лїтер) прибравши собі за йнаша молодшого свого брата, що давнїйше жив ще в гіршій бідї як старший, їде в поле і ту здибає ся — в дуже траґічнім положеню — з смертию. Момент сей цілковито відмінний від такогож в леґендї хітарській, де рицар умисно вибирає ся в дорогу, щоби найти смерть і з нею попробувати ся. Конець ві всїх вариянтах вже подібний, хоть в одних ширший, в других коротший: Рицар пробує бороти ся з смертию, але не годен нїчого вдїяти супроти її сили. Мусить вмирати такой на поли, а лиш його инаш вертає до дому, щоби занести сумну звістку про смерть пана...

Ще й до другої леґенди є у мене вариянт записаний з народних уст. Маю ту на думцї леґенду „Про царя, що ходив красти", надруковану вже в Житю і Слові, записану від господаря Прохвата в тім самім Хітарі, відки походить й рукописний збірник. Оба вариянти належать до одної редакциї. Бути може навіть, що вариянт рукописний дав початок устному; можливе се не лиш з огляду на спільну місцевість походженя обох вариянтів, але й з огляду на форму устного, що показуєсь немов витягом рукописного. Ріжницї між ними такі:

Вариянт рукописний: Мудрець радить цареви, щоби йшов красти одної ночи, коли хоче дальше жити. Цар слухає і в ночи виходить на місто, де здибає ся з заводовим злодїйом. Они знайамляють ся і присягають, що оден другого не зрадить. По сїм радить цар-злодїй свому товаришови удати ся на царський замок і там поповнити крадїж. „Льояльний" товариш дає цареви за таку раду по „челюсти", по чім затягає його до маршалка, котрого варта було обікрасти, бо він „злый, людей дретъ и кроля не бойтъ". У маршалка було ще сьвітло. Злодїй стає цареви на плечі, підно-

сить ся до вікна і вислухує, як маршалок радить ся жінки, яким чином царя згладити. Оповідає се цареви, потім міняють ся за шапки, щоб могли пізнати ся і розходять ся. Другого дня пізнає цар злодія в костелї, бере його до себе і йде з ним на гостину до маршалка, що мусить сам вихилити чашу зладжену цареви. Жінку маршалка цар каже розірвати кіньми, злодія же іменує маршалком.

Вариянт устний: Три ночи приходить ангел до царя і взиває його, щоби йшов красти. За третим разом цар йде. На дорозї здибає злодія і разом з ним припадково підходить під вікно мінїстра. Злодїй стає цареви на плечі і слухає, що в серединї говорять, але не розуміє, бо розмова нїмецька. На його місце йде цар і вислухує змови, не виявляючи її однакож злодійови. Помінявши ся за шапки, розходять ся. Цар іде на баль до мінїстра сам і каже йому випити для себе зладжену чашу. Пізнійше устроює у себе баль; на нього приходить злодій, а цар робить його мінїстром.

Вариянт устний пізнїйший від рукописного, бо натякає вже на відносини австрийські, чого в другім зовсїм нема. Се відріжнює його також від сього останнього.

До иньших леґенд я анї не записав вариянтів, анї не найшов в українсько-руських збірниках, тому не можу їх порівнати, як дві повисші.

Порядок, в якім наступають по собі леґенди, можна вправдї було змінити на иньший, що навіть може було би рациональнїйше, але я уважав за добре заховати його таким, яким він є в збірнику. Змін в мові і правописи не робив я жадних; за те змінив я інтерпункцию на сучасну, позамінював малі букви великими, де заходила потреба і навідворіть, пороздїлював одні слова від других і розвязав кілька слів — бо їх дуже мало було — назначених титлами; пояснене деяких виразів дано в скобках.

При порівнаню мови леґенд з мовою наших публїкаций виданих сто лїт пізнїйше (а деяких ще тепер), показуєсь, що она далеко красша як в останних, що она сильно закрашена виразами, зворотами чисто-народними, котрі й доси переховались в устах наших Бойків [збірник між ними писаний]. З цїлого збірника пробиваєсь дуже виразно змаганє до введеня в лїтературу мови народної; се річ дуже важна супроти загально розширеної у нас думки, що змаганя сї появились доперва в нашім віцї, а цїла лїтература давнїйша писана мовою далекою від народної. Думаю тому, що леґенди отсї причинять ся і до усуненя подібної

гадки, даючи собою материял язиковий, не тілько що зацікавлять наших етноґрафів і прихильників наших памяток лїтературних.

Вкінци уважаю своїм обовязком зложити на сїм місци мою щиру подяку д-рови Іванови Франкови так за вказаня, як і за подане деяких паралель до леґенд.

I.

Повѣсть о єдиномъ королӣ, который ходӣвъ со злодѣєм в ночӣ кра́сти. Єслӣ бы был красти не пошол, то бы был изгӣнулъ злоꙋю смертїю.

Былъ[1]) нѣко[то]рый крол' барзо добрый, былъ до людей. Тому королеви повѣлъ єденъ мудрецъ: Кролю найяснѣйш[і]й! Сей ночи єсли ты не пойдешъ красти, то назаранъ (до рана) злою смертию погинешъ. Слышавши то кролъ почудовал ся тому, а потомъ уснулъ по обѣдѣ. И приснилъ ся єму сон: Кролю найяснѣший! єсли ты хочешъ своє здоровя заховати, идиш ты сей ночи красти; а єсли не пойдешъ, то злою смертію погинешъ. Кроль пробудивши ся, здумѣл ся велми. И мыслитъ самъ собѣ: Боже милый! що бы то мало быти? єсли то такъ, волю я пойти красти, нѣжли злою смертию погинути. И не повѣдал то никому, а коли было у твердый[2]) первосны, зняли кроля гаткы, неможет' спати. Потомъ коли пѣснули ушитки, уставши крол'[3]), оубравши ся по хлопскій, тилко кролевскую дорогую шапку узялъ на себе й выйшолъ из города потаємнымъ выходомъ и пошолъ на мѣсто и сталъ ходити по межи крамнйцѣ, где бы мавъ що украсти. И ту знайшолъ чоловѣка. Чоловѣкъ также увѣдивши чоловѣка, збояв ся. А то былъ также злодѣй. Потомъ крол потиху рекъ: Хто ты єст? и що за чловекъ? А злодѣй рекъ: А ты хто єст? Крол рекъ: я злодѣй. Почувши то злодѣй, радъ былъ велми и пришолъ близъ и рече: И я єстемъ злодѣй. Прошу тя, брате, буд'ме собѣ товарышѣ. А крол рекъ: добре, брате, я товарышеви барзо радъ. И дали собѣ руки и присягли, єденъ другаго незрадити, але вѣрне жити. И ходили оба[4]) помежи крамнйцѣ, хотячи якую выбрати. Але были твердо позамыка[н]ы, не могли ничого

[1]) В гірських говорах вимовлюєсь се слово „биу“ с твердим „и“.

[2]) „И“ 'з значком вимовлювало ся очевидно як теперішне наше „ї“.

[3]) Такий значок по твердім співзвуку означує його змягченя; треба отже читати „кроль“; деколи заступає він також „ъ“.

[4]) Буква „ѡ“ заступлена всюди буквою „о“.

достати. Рекъ злодѣй: Що маєме чинити, товаришу? Нездобудеме ся ту ничого. Где ся повернеме? А крол рекъ: Не знаєшъ ты що? Ходѣме мы до кролевского замку; я знаю, куда увойти оу замокъ и знаю єденъ склеп кролевскій; и мы тамъ ся здобудеме добре. Слышавши то злодѣй, выпалит' кроля по челюсти моцно и рече: О злый чловече! що се ты говоришъ? абы ты недочекалъ живымъ свѣта! то я єго милости королеви, панови своєму, ворогом мавъ быты, а онъ єстъ намъ добрый, яко отець! Не дай ми то Боже! А кролъ мовчитъ. Потомъ злодѣй рече: Слухай ты мене, товарышу милый! я тебе поведу, єсли ты хочешъ; ходѣме мы до дому кролевского маршалокъ (-маршалка) того пана. Злый, людей дретъ и кроля не бойтъ. Тамъ я знаю скарбъ и там' ся здобудеме. И тамъ пойшли до дому маршалка и увѣдѣли, ано ся свѣтитъ у покой єго. Они пришли тихо, а было вѣкно высоко; рекъ єму злодѣй: Милый товарышу! Станъ под стѣну, нехай я стану на твои плечѣ и выслухаю, що ту за бесѣда. И такъ сталъ злодѣй на плечѣ кролеви и станетъ слухати; ано маршалокъ[2]) говорити жонѣ своєй тыє слова: зготовати лютую отрову кролеви со змиєвым' ядомъ; и запрошу кроля заранъ до себе на гостину и насыпаю єму у погаръ тоту трутизну; онъ выпивши, умретъ, а мы будеме над єго скарбомъ паном' й єго добро поживати. Выслухавши то злодѣй, излѣзъ ис плечи[1]) кролевых; станетъ єго крол' пытати: що єси, милый товаришу, выслухавъ? А онъ рекъ: злая новина, товарышу! а то заранъ маршалокъ хоче кроля запросити на гостину и отройти єго; такъ ся намовили из жоною своєю. А я не знаю, якъ бы то кролеви сприяяти, абы ся стерѣгъ. Слышавши то крол', одхнувъ тяшко и рече: злая вѣстъ, товарышу, на кроля нашего; треба бы то єму сприяяти. Знаю, що мавбы от него великую ласку той чловекъ. Рече злодѣй: Даймо покѣй, брате, теперъ и ростайме ся, рекъ злодѣй. Якже ся маєме назаранъ спознати? Дайме собѣ знакъ. А крол' рекъ єму: Прийди ты, брате, до костела, хиба ся тамъ спознаєме. Рече злодѣй: Єсли то такъ, товарышу милый, дайме собѣ знакъ. Возми ты на себе мою шапку, а ты мѣнѣ дай свою; й коли будеме завтра оу костелй, незнимаймешъ собѣ из головы шапкы; то єсли такъ ся спознаєме. А в том ся розышли. Злодѣй пошолъ до дому, а крол' собѣ пошол' на полату и лѣгъ спати и мысливъ собѣ: Милый Боже, що то ся хоче на до мною стати от моєго слуги? Подобно ми Богъ того злодѣя нагодивъ, хоч мя и по челюсти выпа-

[1]) Така форма gen. plur. уживає ся і тепер загально в гірських говорах.

[2]) Бракує слова „станетъ“.

ливъ; лѣпше ми то приятѣлъ, нѣжли мой слуга. Коли бы ми єго заутра познати, нагородивъ быx[1]) єму добре за єго приязн'. А коли зазоряло, зазвонено до костела, стали ся люде и пан'ство збирати, бо была неделя. По томъ крол' убравши ся, пошол' ис панствомъ до костела; шаты на немъ кролевскї́є, дорогї́є, а шапка цундрава[2]), барзо старая. И чудовало ся велми все пан'ство тому, що то ся чинитъ. И самъ маршалокъ дивуєт' ся, который то хоще кроля отроити. Пришовши крол' до костела, сѣвъ оу крѣслѣ высоко и смотритъ по всѣх людей товарыша своего. Потомъ якогос' часу не борзо увойшолъ и злодѣй до костела. Станетъ пилно смотрѣти на ким' бы моглъ свою шапку познати. Потомъ посмотритъ на майстатъ кролевскї́й, ано увѣдѣвъ шапку свою на короли. И оубояв ся и мысливъ собѣ: То конечне хтос' то подслухавъ нас оу ночи ис товарышомъ моймъ, що єсме бесѣдовали, му дал то королеви[3]); або мой товарышъ самъ мене удавъ. Потомъ кролъ увидѣвши товарыша своєго и познавъ єго по своєи шапцѣ и радъ был' велми товарышеви; и послал' слугъ своихъ, абы єго вартовали пил'но. А коли было по службѣ, казалъ крол' просити того чловека за собою до полаты своєи на обѣдъ. Хлоп ся збоявъ и мысливъ собѣ: теперь ми горкый обѣдъ. А коли крол войшол оу полату, казалъ оувести до себе и злодѣя; и́ были тамъ сами дває[4]). Рекъ єму крол: не бой ся, товарышу милый! Я днес' кролем', а в ночи былемъ злодѣй. Я єст твой товарыш', которого ты по лици оударивъ. Але я ти тото прощаю. Не бой ся, не гадай ничого злого. Ты єст мой вѣрный приятѣлъ; єдно тя прошу: єсли то єст' правда, що мя мой маршалок' хоче днес' отровити, будеш от мене великую ласку мати. Тут ся єму злодѣй оу ноги поклонивъ и рекъ: О найяснѣший кролю пане мой, отпущай твоя милость мою злостъ, бо я розумѣвъ, же тото простый хлопъ зо мнов' ходитъ; а то, пане мои, єсто правда, иж то твоєй милости зготовлено отрову. Але ся не бой, я тебе поражу, якъ маєшъ ис тымъ чинити. Потом крол казалъ єму дати шаты дорогї́є и посадилъ єго попри себе в мѣсто гостя и казалъ єму дати пити. Тутъ єму рече товарышъ: Кролю милый! такова єст на тя порада маршалкова и жоною єго, иж то коли тя зазоветъ до себе на гостину, дастъ тобѣ чашу золотую першую. А буде пилно тя

[1]) Народ. форма.

[2]) Подерта.

[3]) Се мабуть помилка; повинно б бути: и удал то королеви; „удау" уживає ся тепер в гір. гов. намість „видав".

[4]) Нар. фор.

просити и[с] своєю панею, абыс ты за ихъ здоровя тую и чашу сполнилъ. Але ты кролю милый, не слухай ихъ лукавствия, хочбы тебе якъ лестили, але ты его самаго пригрози своєго злого ворога, що тобѣ изготовалъ, нехай то поживе. А коли крол сидѣвъ оу столу, пришол маршалокъ, станетъ кроля просити до своєго дому на гостину. Уставши крол пошолъ и оузялъ товарыша своєго вмѣсто гостя. И коли тамъ сѣлъ крол, станетъ теды перед кролем маршалокъ со женою своєю, почнутъ его вѣщовати розмайтыми словы[1]) лесными, яко вороги лукавыє. А товарышъ єму рекъ по тиху: Кролю милый! Єсли хочъ здоровя[2]) своє заховати, неслухай ихъ лукавствия. Потомъ маршалокъ оузявши злотый погаръ у руки, поставилъ перед кролемъ з лютою трутизною, смертелномъ ядомъ змиевым'. И поклонив'ши ся, станетъ его барзо умилно а розмайто просити, абы то за йхъ здоровя й за йхъ любовъ тую чашу исполнилъ. А крол оузявши тоту чашу, поставилъ єи пред маршалка, станетъ говорити, рекучи: Мой маймилший слуго! дякую ти за такую вашу любовъ и приязнь противко мнѣ. Але то иначе й не можетъ быти, єдно ти мусишъ до мене пана своєго перше поклонити за доброє здоровя, а я потомъ поклоню до твоей паний. Рекъ маршалокъ: Кролю милый, не приналежно мнѣ перше от кроля с кролевского погара пити, бо то вашей милости насыпано во ймя кролескоє. А крол єму рекъ: Юж ты на тоє ничъ не гадай; коли я тобѣ позваляю, мусиш то оучинити, а єсли бесь не хотѣвъ, то мой мѣчъ, а твоя шия. Тутъ ся крол на него опаливъ и росказав слугамъ своимъ, застати его от двери, абы не утѣк, а самъ рече: Юж ты м[у]сишъ пити, єсли ты ми вѣрныи слуга, або горло своє утратишъ. Тутъ ся маршалокъ оубоявъ и мысливъ самъ собѣ: Єднако юж мнѣ живому не быти, хоч пити, хоч не пити. Узявши погар' оу руки с трутизною, сталъ пити не по воли и рече: Оуживай то сама душе, що єси была пану зготовила. То рекъши, выпивъ тоту злую, лютую трутизну, а скоро выпивъ, заразъ оупавъ и здохъ и стал ся пукати люто. Вѣдѣвши то крол', похвалив небеснаго Бога, а жону его казалъ розволочити конми по полю. И побивъ вороговъ своихъ, а товарыша своєго учинивъ маршалкомъ. Посадивъ его на віпитъкомъ томъ пан'ствѣ, оучинивъ его першимъ по собѣ и шановавъ его барзо пристойне, якъ своє здоровя. И жилъ крол в радости великой оу годности, у щясту, в мѣрѣ, в добромъ покою. Доконалъ живота своєго, оумеръ смертию великою, славною, яко крол и мо-

[1]) Така форма abl. pl. уживає ся тепер.

[2]) В гір. гов. всї такі neutra sing. кінчать ся тепер на „я“, а не на „є“.

нарха великїй й погребенъ с честию великою. Богу же нашему слава всегда и нинѣ и присно и во вѣки вѣкомъ амѣнъ.

Паралєлї: Житє і Слово. Т. IV. Ст. 172—173. Др. Франко замічує там: Ся казка була в середнїх віках вельми популярна в Европі і в старих поемах прикладувалась до Константина В. (старофранцуська поема Dit de l' empereur Constantin), то до Карла Великого (староніїмецька поема Carl meinet)... Казка ся в тій формі, в якій її передає старонімецька поема, послужила основою для моєї драми „Сон князя Святослава". — Chełchowski, Powieści i opowiadania ludowe z okolic Przasnysza ч. I ст. 259—268: O chłopie, co z bidy krad.

Відміна попередньої леґенди передрукована з „Житя і Слова".

Буў йидéн царь на сьвíты і буў дýже побóжний. До нéго шчось приходи́ло і кли́кало: Цáрьу, іди́ крáсти! Али царь ся збуди́ў, гадáў, шчо сьа йиму́ снит. Али дру́гойі нóчи акурáтни прихóдит зноў під вікнó і кли́чи: Ну, цáрьу, йди крáсти, бо ўмреш! Царь ся прóбудиў, раху́йи собí: Йак йа мóжу йти крáсти, коли́ йа царь? Аш трéтойі нóчи прихóдит і кажи: цáрьу, йак ни йдéш крáсти, то за три дни ўмреш.

У тот час царь ўстайи́ ў ночи́, збирáйи сьа так, йак цивíльний, вихóдит на мíсто, нахóдит йидного чоловíка. І кáжи тому: Шчо ти ту рóбиш?

От, кáжи, хóчу, ци бим дéшчо ни здобу́ў.

Тож кáжи царь до тóго: Йá бим так сáмо рад, ци бим дешчо ни здобу́ў!

Аш так они́ йдут чи́риз мíсто, ў йидньім дóмі сьвíтит сьа. Тот кáжи царь до тóго: Ану́ подиви́ сьа, шчо там рóбйат! Тот царь стаў на цáпки, тот стаў йиму́ на плéчі, ди́вит сьа, шчо там. І кáжи: Йа ни розумíйу, бо ту говорьáт по ньімéцьки.

Тогди́ кáжи царь: Стань ти цáпки, а йа на тéби стáну! У тьім чáсьі царь чу́йи, а там пан йидéн с свóйоў жонóў говори́т: Йáк би ми моглú цáрьа стрáтити?

Тогди́ кáжи онá йиму́: Зладьíм баль, запросьíм цáрьа на гостину, зладимé йиму́ отрóву і положимé пéред ньóго чáйку (скльанку), і — там буду́т рíжньі пани́ — і кáжи, він му́сит поклони́ти до ўсьíх і ви́пити. І ў тьім чáсьі ми будемé на йигó мíсци.

У тьім чáсьі царь тóйи ўчуў і догадáў сьа, шчо то пéуни áнгіл, йигó кли́каў. І ни казáў тому́ нич, шчо там чуў, тíлько узьаў, за-

міньа̊ў свойў ша́пку і даў йомў і ка́жи: Йа чуў, шчо у на́шого ца́рьа буде́ баль ў тиждень; а́ле тьами́, жибись там буў на тьім бали́! І розійшли́ сьа.

Акура́тни тре́того дньа прихо́дит тот пан до то́го на́ййасньішого ца́рьа і про́сит йиго́ на гости́ну. А то буў ца́ріў міньі́стир. І царь таки́й буў, шчо ни сторони́ў сьа. Прихо́дьат там на тот обід, акура́тни він положи́ў пи́рит то́го ца́рьа злотну скльа́нку с тим напо́йом. І око́ло па́ньство сиди́т ко́ло ца́рьа. І тот пан рошча́ў проси́ти, аби́ пан царь були́ такі́ ла́скаві поклони́ти до його прийате́льиіў.

Али царь за́раз ка́жи: Коль ти таки́й шчи́рий, поклони́ до ме́ни! А він ни хтьіў. Али царь ка́жи: Му́сиш тоту́ ми во́льу зроби́ти, коли́сь ньа побунтова́ў (попроси́ў з дому).

У тьім ча́сьі він сьа шчи спире́чиў і рошча́ў каза́ти: Йа того́ ни зро́бйу.

Али царь на ньо́го прити́с так, шчо аж му́сьіў то зроби́ти; і з усьо́йі зло́сти ўзьаў, ви́пиў тоту́ шкльа́нку і від ра́зу ўпаў. У тьім ча́сьі ўсьо па́ньство зўздріло сьа, шчо то сьа ста́ло і ўві́дьіли, шчо ма́ла бу́ти зра́да нат цьі́саром.

Акура́тни царь ў ти́ждинь зарихтува́ў собі́ баль на тоту́ ўтьі́ху і ўсе сьа диви́ў за тим сво́йім камра́том, шчо ў ночи́ з тим ходи́ў. Аж на оста́тку прийшо́ў тот сами́й ў тьій ша́пцьі, шчо му цьі́сар даў. Тогди́ цьі́сар рошча́ў каза́ти, шчо то його́ прийа́тиль. І поста́виў го на то́го мі́сци міньі́стром.

Записано мною в Хітари, стрийського пов. від Олекси Прохвата 1895 р.

II.

Слово о[т] патерика о покутѣ, якъ она чоловѣкови грѣшному єстъ пожитечня, хто єя по правдѣ выдержитъ, хоч' и неиавикы час, абы по правдѣ. [єден жов'нѣр'.... (?)].

Часу єдиного ишли люде хрестиянскіє оу постъ великый до святого Антония сповѣдати ся. Ишло ихъ много мужей и женъ. Ишли по при єдин замокъ, у котором то замку мешкалъ єдинъ панъ злый, а не милостивый, жовнѣръ, ляхъ, который завше хуливъ нашу вѣру хрестиянскую и насмѣвал ся с хрестиянъ православныхъ.

И призвалъ до себе, станетъ ихъ питати, рекучи: що єсте за люде? где идете? чеґо и поцо? А они рекли єму: Идеме, пане, до святого Ан'тония сповѣдати ся.

А онъ ся почалъ смѣяти з нихъ и поругавъ ся имъ и святому Антонию. А коли пришла нощъ, видѣлъ во снѣ пекелные муки, до которыхъ то мукъ чорные муринове волок'ли его и хотѣли его тамъ увеpечи тутъ. Пришол' святый Антоний и рекъ ему: Єсли бесь ся споведалъ и хрестиянскои вѣры не хуливъ, я бы тебе оборонивъ от тыхъ муриновъ. А онъ ся появъ тото чинити. А святый Антоний пережe[г]навъ муриновъ крестом' святым', а они щезли, яко дымъ. А жовнѣр' ся пробудивъ от сна и оу страху былъ; а дождавши свѣта, осѣдлавши коня, не повѣдаючи никому ничъ, пойхав' до святого Антония. А такъ пошолъ, же незнали ани пани его, ани жадный челядникъ его. И пришовъши до святого Антония, почал' ся сповѣдати по правдѣ оушитъкихъ грѣховъ свойхъ. И тото повѣлъ, якъ вѣдѣвъ муки пекелные и якъ его муринове волокли там' и якъ его святый Антоний выратовалъ от тых муриновъ страшныхъ.

Слышавши то святый Антоний, почудовал ся и прославилъ Господа Бога, ведущих грѣшных на покаяніе и поучивъ жовнѣря страху божого.

Станетъ его жовнѣрь молити, абы ему давъ покуту якую. А святый Антоний рече ему:

Єстъ, пане, оу твоемъ мѣстѣ едина церковъ залишена, которая стойтъ у воротъ передъ мѣстомъ. А ты переночуй в ней сию ночъ. И тото ти даю покуту за вшитъко.

А оный панъ обѣцял то такъ учинити: переночовати у той пустой церкви; и поклонивши ся святому анътонию, узявши благословение, пойхавъ до дому. А вже ся было примеркло. И приѣхавъ до тоей церкве пустой, нихто его не вѣдѣлъ. Привязалъ коня оу двери, а самъ оушовши во церковъ, затворивши ся, приклякъ на колѣна и противъ царскіхъ двери стал ся Богу молити со злезми за грѣхи своя. А коли было о полночи, позавидѣлъ дияволъ, иж то его человѣкъ удал ся на покуту, хотячи его оттоль выгнати и з дороги доброй, оучинил ся хлопцемъ панским и пришовши к нему, станетъ говорити, рекучи: О пане добродѣю мой! що ту чинишъ, а то мы и панѣ твоя через-день тебе искали и не могли сме тя знайти; устан' твоя милость, иди до замку; а коня твоего вовци[1]) изѣли.

Рекъ ему жовнѣрь: Скурвый сине! хлопче, неволай, бо тя забито. Нехай конь гине, а в мене еще суть конѣ, а ты собѣ иди там пречъ от мене до дябла. А я оттоль не пойду, бо ми то дано

[1]) Уживана тепер нар. фор.

за покуту. І перекрестив ся крестомъ, а дияволъ пропавъ от него. А жовнѣрь молив ся Богу прилежно.

Мисливъ дияволъ, що бы чинити? Пришолъ со иншими дияволами во мѣсто кмети. Пришовши к нему, стали говорити: О пане нашъ, що тутъ чинишъ? А то ся мѣсто имило и горитъ моцно, и близко замку юж и на замокъ огенъ мече. Можетъ и церковъ тота ся имити. А онъ имъ рекъ:

Идѣте хлопы, гонѣте людей и гасѣте мѣсто и замку стерезѣте, якъ вамъ головы милы; а я оттолъ теперъ не пойду, бо то ми дано за покуту. И пережегнав ся крестом', а бѣсы пропали.

Стали дияволы мислити, що бы з ні́мъ чинити. И учинивши ся єдимъ полосомъ[1]) великимъ и вылѣз з єдного кута церковного и пустивъ зо 'рта своєго огень. И пришовъши близъ против' него, почнетъ на него о́гнемъ сапати, страшно сычати, свистати, хотячи єго выгнати вонъ с церкве. А жовнѣрь и на того ничъ не гадавъ; и станетъ говорити:

Вичу я, дябле, же ты дяболъ, а и ты оттол' не выстрашишъ мя, бо то ми дано за покуту. И вергъ на него крестъ, а дияволъ пропавъ от него. А онъ ся моцно молитъ Богу.

Потомъ дїяволы учинили, огень около церкве, цисток (?) запалили церковъ, а сами почали кричати, рекучи: Пане, пане! що ти ся стало? ото юж церковъ горитъ, утѣкай борзо, бо згоришъ, бо самъ себе погубишъ.

А онъ отповѣдал: дайте ми покуй, хлопи, бо вас забито. Я оттолъ не пойду, хочай и згорю на божей дорозѣ, бо то ми дано за покуту; а вы чимъ борже гасѣте! И пережегнав ся крестом', а дяблы пропали и умолкли. И стало тихо.

Мысливъ дияволъ, що бы єще учинити? Оучинивъши ся попомъ, почалъ звонити, а потомъ увойшол' у церковъ, запаливъ свѣчѣ, сталъ спѣвати, читати; а потомъ приступивши до жовнѣря, рече: А ты, Ляше, чого ты ту стойшъ? Бо ты ся нт вѣри нашей хрестиянской неругаєшъ! Иди собѣ пречъ с церкве до своєго костела!

А жовнѣрь рече: єсли бы ты былъ попъ правдивый, а ты бы мя не проганявъ с церкве от молитовъ, але єще бы мя благословивъ и покрѣпивъ. А то вѣмъ, иж ты єстъ чортъ, не попъ. А я оттоль до самого свѣта не пойду, бо то ми дано за покуту. И пережегнавъ ся крестомъ сам', а потом вергъ крестъ на того попа и рекъ: Во йимя отца и сына и святаго духа! А ты, попе, ирци:

[1]) Смоком.

Амѣнь, а дяблови нехай буде у зубы горячий камѣн'. Скоро то рекъ, а дияволъ пропавъ и свѣчи загасли, а жовнѣрь похваливъ Бога и познавъ, иж то все дияволское прохирство[1]). Оукрѣпив' ся ся Богом святым' моцно.

Єще ся дияволъ оучинивъ єго єдным гайдукомъ и пришовши, свѣчею станетъ перед нимъ и почнетъ єму говорити: О пане нашъ! Що ти ся стало, що ту чинишъ у той пустои церкви, а тото не знаєшъ, иж то твоя панѣ сестра оумерла? Идѣте борзо до дому!

А онъ єго пофукавъ и залаявъ, рекучи: Злый человѣче! Иди собѣ до дябла; єсли моя пани сестра умерла, волно то пану Богу; я єи не оживлю; я оттол до свѣта не пойду, бо ми то дано за покуту. И пережегнавъ єго крестом', а дияволъ щезъ. Был теж дияволъ у великом' клопотѣ по немъ и не промысливъ, що єще на него за покусы выстройти мавъ. Оучинив ся панею єго и узявъ на руки цеглу в мѣсто дитяте и прішовши, свѣчею сталъ перед него. Почнетъ с плачемъ говорыти, рекучи: Боже тя побый, злый человѣче! Що ти ся стало? Подобно ты ошалѣвъ. Чого ту ночуєш' и що ту робишъ у той пустой церкви руской? Лѣпше ти тота пуста церковъ, а нѣжли мѣсто и замокъ? Я сама и тота дитина, сынъ твой; а того необачный человѣче, не знаєш, иж то пол мѣста згорѣло? И ты бы оу той церкви згорів, ґди бы не люде єя угасили. А теперь на остатокъ и замокъ нашъ изгорѣвъ и вшитка наша худоба; що было, то все погорѣло, тилко я сама з дѣти[но]ю оутекла з огня, а сестра твоя оумерлая изгорѣла. Щож теперь будеме чинити? оустанъ, а иди оттоль.

Ту єго мало дияволъ не перестивъ (?)[2]). А потомъ ся закрѣпивъ моцно Богом' святым и рекъ до ней: цыт' ты, малпо, не плачъ; єсли будеме годны, дасть намъ Богъ опять маєтокъ. Идь собѣ пречъ от мене, бо ти дамъ оу ґембе. А я оттол до свѣта, яко живо, не пойду, бо ми то дано за покуту.

И ту стоячи, дияволъ рекъ с плачем: О злый, а неб[а]чний человѣче! Юж я с тобовъ болше жити не хочу, а йду преч' от тебе. А дитину перед тобою мечу на твою душу. То рекши, ударитъ дйти[но]ю моцно о землю. А в том часѣ когуты заспѣвали, а дияволы пропали. А жовнѣрь юж был волный от покусъ дияволскихъ. А одержавъ от Бога сѣмъ корунъ єдной нощи, то єсть, сѣмъ звитяствъ надъ дияволъ. И выдержал' правдиве покуту. А коли

[1]) Штучки, підступи.

[2]) Мабуть: перельстив = перехитрив.

ставъ свѣтъ, уставши, станетъ смотрѣти дитины, а но цегла лежитъ на земли. А коли отворивъ дверѣ, ано и кон' его стойтъ, якъ был поставилъ з вечера, и церковъ не горѣла. И ссѣвши на кон', видѣвъ мѣсто все цѣло и замокъ. И прїихавъши на замок', ано все добре знайшовъ: а сестру живую, и жону, и дитину. И прославивъ Господа Бога и повѣдал' то все, где ночовалъ и що ся над нимъ тоей ночи чинило. И сталъ в рускую вѣру и тоту церковъ окрасивъ роз'маито. Богу же нашему слава во вѣки вѣкомъ амѣнь.

III.

Оуважъ теды, человѣче, же мусимо муки претерпѣти ал'бо на сем, ал'бо на тамтом' свѣтѣ; лѣпше єднак' на сем, нѣж на там'томъ покутовати.

Был єдин' человѣкъ, который был в хоробѣ дов'го за грѣхи. И началъ просити Бога, абы оумеръ. И показал ся єму аггел, рече: Что хочеш', ци ту быти у той хоробѣ два рокы, а потомъ просто до неба поити, ци заразъ умерти, та три дни во чисцу быти?

Человѣкъ тотъ хорий не знав'ши мукъ цисцовыхъ тяшкости, просилъ, абы заразъ умеръ. А якъ умеръ, былъ за годину во чисцу.

Показал [ся] єму знову тойже ангелъ, рече: знаєшъ мя? Я єсмъ аггелъ, который ємъ былъ при твоей смерти.

Отвѣща, рече єму человѣкъ: Не ан'гелъ ты єси, бо аггелъ не єстъ кламливый, яко ты. Ты мовилъ, же я буду за[1]) три дни во чисцу, а я уже ту кѣлка лѣтъ муки терплю!

Тогда рече єму аггелъ: Ище болше не є вѣд годины, якъ єс' ту.

И началъ єго человѣкъ просити: Аггеле святый! Проси Господа Бога, нягай мя возме на тамтотъ свѣтъ. Волю тамъ десятъ лѣтъ терпѣти хоробу, нѣжъ ту быти єдну годину.

Оуважъ теды, человѣче, тый страшнии муки, а не откладай покуты; кетъ[2]) єсь не хотѣвъ на тамтомъ свѣтѣ покутовати за грѣхи своя, теперь ту мусишъ. Амѣнь.

---

[1]) Через. [2]) Коли.

IV.

Сказанїє о єдном' рыцерї славном', который надѣяв ся на сїлу свою и пробаловал'[1]) щастя своєго воєвати из каждом', а на останок' из' смертїю.

В земли грецкой былъ єдин' славный рицер, на имя Севиян', который был' барзо моцный и препїшнїм, а в рїце[р]ствѣ потужныи. И єдиного часу справивши банкет барзо пристоиныи и гонный з роскошами барзо великими и запросивши приятелеи, сенаторовъ и панян велможнїхъ. Сидѣв'ши при обѣдѣ, мовит' тии слова:

Мой милїй приятелѣ и синетари! Ци єст моцный хто и силный и рицерный на сем свѣтѣ, як' я?

Мовят овий молодїй сенатарй: Не єст, вел'можный пане, такого на сем свѣтѣ потужного, моцного и рицерного, якъ ваша велможност.

А єдень старець мовит': Велможный, мїлостївый пане и рїцерю славный! Єст смерть моцнѣша и славнѣша от всего свѣта, бо 6на побираєт' королеи', цареи', рицеровъ славныхъ и воинов' потужныхъ.

Онь зараз' того пофукал'[2]) и сказал' собѣ коня сѣдлати. И узявши и[с] собою єдного хлобця и всю рицерскую зброю, поѣхав' оу поле и мовит' тий слова: Пойду я шукати тоєй смерти, ачей би она и зо мною ся побила!

И ту божїим' повеленїєм явила ся єму смерть видимо на полѣ страшна, яко нѣкто: сама с костий, голѣната, саґата, головата, кострубата, вйтрѣсковатая, зубатая. А носит из собою все своє орудя: кривую косу острую, долгїй мѣчь, пилу, серп', рискаль, мѣтлу.

Видѣвши то рицер, скочиль ко ней конемь; а кон' избояв ся, изфукавь и несмѣль ко ней пойти. Видѣвши то рицерь, рече ко ней: Хто ты єст й що такоє за чудо мнѣ ся показало на том диком полю пустомь?

Смерть єму рече: Я єстемь смерть, которои ты кличешъ и шукаєшь; єсли ты мене потреба, я прийшла к тебѣ и хочу тя оузяти пишного пана.

Рек' єй рицер: Та ци то ты красная смерти? То сми краса того свѣта!

Рече єму смерть: якь ты мене видишь некрасную, але я красныхъ из того свѣта побираю: святителей, королей, царей, княжат,

[1]) Пробував. [2]) Висварив.

гетманов, рицеровъ, потужныхъ воиновъ, витязей силных, патриярховь, митрополитовъ, владикъ, архимандритовъ, игуменовъ, черцовъ, пустыннїковъ, поповъ, казнодѣєвъ, философовъ, красомовцов, риторей; силных, моцныхъ, богатыхъ, оубогихъ; сироты и удовїцѣ; слѣпыхъ, хромыхъ, старихъ, молодихъ и малихъ дѣтй. Всѣхъ я тых' заровно беру.

Слышавши то рицерь, рекъ до ней сердито: Слухай, ты смерти нехоснавая! Єсли ты тыхъ побйраєшъ и тебе ся боять, а мене ты не возмешъ й тебе ся не бою такой поганой, плюгавой и шпетнои. Єст оу мене на тебе булатный мѣчъ, огнистая стрѣла и стрелба, дробнїє стрѣлы, бстроє копиє.

Смертъ єму рече: Слухай ты, человѣче! Ты ся хвалишъ своєю зброєю, а в мене єст на тебе моя зброя: кривая коса, острий мѣчъ, пила зубатая, кривый серпъ, рыскал', мотыка, мѣтла. Косою ти подотну ноги, пилою ти перетру кости', серпом перерѣжу ти горло, мечем ти отсѣку руки, рыскалемъ ти вѣдотну голову, мѣтлою ти замету кровъ.

Рече єй рицеръ: О смерти нехоснавая, головатая, кострубатая, зубатая, витрѣсковатая, сухая, блѣдая, саґатая, голѣнатая, страшноє чудо! Та ци годна ты зо мною бити ся своим непристойным' орудїом'? Коси ты своєю косою по пустомъ полю траву; три ты своєю пилою гнїлоє колодя; жнї ти своим' серпом жаливу: [1]) сѣчи ти своим мечом хащу[2]); копай ты своим' рыскалем глину; заметай ты своєю мѣтлою на дорозѣ порохи. У мене єст на тебе мѣчъ мой острый, бгнистая стрѣл'ба, сагайдак'; не такихъ я силныхъ и храбрыхъ рицеров и силныхъ витязей на войнѣ звитяжа[в]єм и витязей воєнныхъ и герцовнїковь своєю зброєю, копиєм' и силою побивалъ. Та быхъ теперъ тебе чуда не моглъ побити? Оуже ты бол'ше не бу[де]шъ людей побивати и побирати; южь тут твой тоты саґатыи голенѣ по том полю бу[ду]т' ся валяти и той твой костяный тулуб' будет пожар' палити.

Рече єму смерть: Небоже рицеру! щос' ты хвалишъ, иж ты на войнѣ много побиваль? И кол'ко оу войнѣ головь гине, то без мене и там' не єст.

Слышавши то рицер, рекь: О смерти злая! то знати, що лжеш и неправду мовишь; я многихъ побйвалъ, а тебе тамь такого чуда нѣґди не видалъ и нѣхто ми не повѣдав нїчого и не помагал' мй. Став' ты теперь поля зо мною, а я готов.

---

[1]) Кропиву. [2]) Лїс.

Рече ему смерть: О человѣче глупый! Не поможет ти рицерская зброя и копия довгая; не такихъ я оу свои руки побрала, гей ты теперь. Послухай, человѣче, що ти буду повѣдати. Почавши от Адама... Рече ей панъ: Повѣдай, що маешъ повѣдати.

Тут' ему смертъ рече: Слухай пане! Адама и Еву, праотецъ вашихъ до потопа, людей першихь, я оузяла; по потопѣ знову Ноя славного и сыновь его я узяла; Авраама, Исаака, Їякова я побрала; былъ един' Самьсонь силный на всемь том' свѣтѣ под тым' солнцем силнѣшого не было, бо онъ самъ такъ повѣдал: кобы ми, мовит', такїй майштер', абы ми колце оу землю управив, абы ся не выр'вало, то бымъ оушитким свѣтом' такъ повернуль, якъ жорнами; я и того оузяла; царъ Давидъ ѱалтыр' виложилъ черезъ духа святого: я и того оузяла; Царъ Соломонь был премудрый, который 40 лѣть и шѣсть святая святыхъ церковъ будоваль и три роки дяволами робил, я и того оузяла; Навходоносорь, царь вавилонский, грознїй быль на увесъ свѣтъ: то я и того оузяла; Троянь царъ, Юлиянъ царъ, Маѯимиянъ кролъ, Даѳиянъ крол', славный были, я и тыхъ оузяла с того свѣта; нужъ якїй былъ царъ Дарїй перскїй, царъ Поръ инїдийский, которїе ся богами земными писали, то я и тыхъ побрала; нужъ еще якїй был царъ Алеѯандеръ македонцкїй, царь над царѣ и всему свѣту господар был: я и того оузяла; еще, человѣче, был ачей такїй витязь храбрый Бова крол': я и того узяла; еще теж ачей былъ такїй витязъ, якь ты, Бронствикь крол, который былъ Салвомъ зайшолъ под зеленую сторону: я и того оузяла; и многыхъ королей, царей, гетмановъ, потужныхъ, иныхъ людей, розныхъ вѣръ и языков и ґеретиков, поганыхъ мучителей, гонїтелей сроґихь! А що теперъ гадашъ[1]) из своимъ немоцным' рицерством. Юж е слонце над запад, день ся южь твой коротает; юже тобѣ дома не быти, але ту на тим полѣ зостати. Тѣло твое и кров твою бу[ду]тъ потята[2]) и звѣрята ѣсти и кров пити; тилко твои кости до дому принесутъ. А ты хлопя, не бой ся, Богъ с тобою!

Слышавши то, человѣкъ, зляк' ся; одревнѣли [му] руки и ноги. Его оушитки состави розслабли; станет тихимъ, а покорным словомъ говорити, рекучи: О смерти славная и силъная! то силу великую маешъ. Твоя бесѣда всю силу мою загубила; але прошу тя покорне: попусти ми мало, нехай на том пустомъ полю не погину без покаянїя и нехай дойду до дому и покаю ся грѣхов моихъ

[1]) Нар. форма. [2]) Птицї.

и розпоряжу двор свой и челяд, бо ємъ не справилъ Богу нічого рядного на сем свѣтѣ живучи, и покаю ся.

Рече єму смерть: О злый человѣче, ци не было ти лѣт, мѣсяцей, днїй, годинь и часовъ, коли ти роскошовалъ в гордости своєй и в бучности пивал, ѣдаль, гойновалъ, а на Бога небесного и на смерть єси не памятал, из своєго скарбу Господу Богу нічого не справиль. Былъ тобѣ час' на покаяніє; але ви єсте человѣци лукавиє, хитваніє, несправедливиє; коли вамь якая бѣда ся станетъ, або хороба, албо який припадок, то вы Бога святого просїте, абы вамъ погодивъ и полѣвївъ[1]), а потом Бога забудете и на смерть не памятаєте, иль жєте з Богом.

Рече рицер: О смерти, госпоже, панѣ моя! маю скарбу доситъ, злата и сребра, каменїя дороцѣного, перла кришталїовіє, женчугу и ин'шихъ достатковъ много. Прошу тя, панѣ моя, ходи зо мною до моєго дому и набери собѣ скарбу досит', колко хочешь. А мнѣ єще потерпи, зачїм'[2]) ся покаю грѣховъ своихъ.

Рече єму смерть: Глупый человѣче! кобы я скарбы брала, то бы и земля не могла ихъ вымѣстїти. Порожная твоя бесѣда.

Рече пань смерти: Панѣ моя, єще ти повѣм слово; прошу тя до своєго дому на гостину любую и оутѣшную; нехай ся с тобою навеселю и нехай дома оумру, абы мя присмотрѣли мои любий приятелѣ и слуги, абы мя ту звѣрове и потята не зѣли.

Рече єму смерть: Все то твоя порожная бесѣда: не потребую я нікогда жадной гостыны и бенкетовъ; там' мнѣ гостина, где єст плачъ, слези и крикъ по мертвом. То моя робота и потѣха.

Рекъ рицеръ: О смерти, панѣ моя! єще ти повѣм єдну рѣч; оу тебе нѣст мужа, а у мене нѣсть жоны; поберѣмо ся; ты єстесь сильная, а я также рицерь моцный и будеме пановати на сем' свѣтѣ без клопоту.

Тут' ся смерть росмѣяла и рече: Дурный и безумный человѣче! что се ты говоришъ? Кобы я потребовала собѣ мужа, то бым' я не такого смердуха приняла: албо цесаря, албо кроля, або царя, але нѣґди не потребую собѣ мужей на вѣки. Оуже ся, человѣче, не вымантишъ оу мене; слонце южь тобѣ потемнѣло, день твой кончит ся.

Тут рицерь зомлѣвши, упавъ из коня на землю. Станеть из плачем' говорити: О смерти злая, о смерти глухая, о смерти слѣпая, о смерти немилостивая, о смерти нежалосливая, о смерти, жовнѣру

[1]) Поміг. [2]) Доки, нім.

неупрошений! То ся не могу у тебе оупросити и умолити, але вижу, нжь ту ся мушу под твою острою косу нахилити. О смерти, смерти, тос' мя такого славного без вѣсти несподѣване застала и зо всего мя обидрала.

А потом' оуста ся єму замкли и болше юж нїчъ не говоривъ. И жили єго подревнѣли, а смерть приступивши оутяла єму голову косою, невидимо стала. Видѣвши то хлопець, побѣгль до полаты єго и повидѣль погибѣль пана своєго злую. Плакав' и повѣдавь вшитко по ряду, що ся стало над паном'. Слышавши то слуги и приятелѣ єго, здунмѣли ся и скочили по тѣло єго. А коли там прийшли, ано тилко хроборы єго лежатъ, а тѣло єго звѣри обнесли и потята. И принесши хроборы рицерови и погребли без тѣла. И был тамъ страхъ на вшиткихъ, а хлопецъ то вшитко росповѣдалъ по доводу, що ся стало и що ся чинїло.

И такъ ся скончавъ оный пышный рицѣрь и злый. Пан злый, зле погинулъ и слава єго со шумом погибла.

О братїє! Кол' страшная и лютая смерть грѣшным, а праведнымъ сладка и легъка! Богу же нашему слава во вѣки вѣкомъ аминь.

Паралелї: Рицарь и смерть. Коломыя. Зъ печатнѣ Михаила Бѣлоуса. 1894. (Второе изданіе).

Про рицарьа і смерть.

(Відміна попередньої леґенди з Угорської Руси).

Раз ў мадьáрськум[1]) крáйу ни знáли, котрúй бýльший пан і богáтший. Шчо учинúли? Почалú са бúти панóви; котрúй звитьáжить жéби буў цáрьом. Ішлú валáли[2]) йидньí на дрýгі, хто вид кóго шчо видóбйи. Ішóў йидéн худóбний[3]) йáґир[4]) поззáду, ішчú й голодéн; ґаздóви з вилáми, панóви с пýшками, шчо худóбньі — пíшо, шчо богáтьі — на кóньох. Ішлú с свóйіма слугáми, жéби йім і слýзи помагáли видбивáти. Тот йáґир поззáду голодéн. Смирть пробовáла, ци йи дахтó такúй, шчóби ся йуй поклониў. Крем[5]) смéрти ни мóжи

---

[1]) Леґенда записана в околици, де корінна буква „о" між співзвуками перейшла в „у".

[2]) Села; се словацизм.

[3]) Бідний.

[4]) Стрілець; пор. нїмецьке Jäger.

[5]) Без; в пар. говорах угорсько-руських виразу „без" не уживає ся зовсїм; намість нього стоїть всюди „крем".

нихто ўмéрти. Онá на шáнцу[1]) сидыла у жýнських[2]), бíлих кáбатах. Ни поклониў йуй ся нихто, лем голодéн йаґир. Онá повíла йаґрови і далá му нуш[3]): Йак прийдеш на вóйну, де са будýть бити, йак увидиш мнóго нáрода, та лем вийми нуш, а укáш. Вун так зробиў. Виньаў нуш і ўказáў; кýлько нáрода вíдыіў, ўшиток нáрод на зéмльу ўпаў. Ун прийшóў і побзираў, чомý льýди лежáть, а льýди ўже й покріпли, так йіх смерть постинала. Ідé дáле пóміжи нáрод. Вун ідé, а нáруд лижить. Приходиў на йидну гору, та бо й живí полыґáли; áли тоти тáкой полыґáли, шчо йіх ни больíло. Почали му ся кланьáти і ў нóги цыіловáти: Ви нас[4]) царь, лем нам подарýйти житьа! Вун повíдать: Йа худóбний чоловíк, йа ни гóдин царьовáти, бо йа іщчи й голодéн!

Приступиў д ньóму йидéн богáтий пан; Ушиткой[5]), шчо йи, пиридáй на мéни, та йа буду цáрьом. За тотó, шчо ти миньí пиридáш, на кáждум трéтьум валáльі дам ти майиток; дам ти по сто корóў на кáждум валáльі; мóжиш са ў молоцьí купáти за мóйі грóші і будéш ўшиткого дóста мáти; дам ти дóми побудовáти.. повіў му тот пан богáтий; возми собí йнаша[6]), жéби ти служиў.

Ун худóбний йаґир буў, та пожáлуваў своґо брáта, шче гýрши худóбного, шчóби тот за йнаша буў. У великум рóскошу мнóго рóкуў жили обайи з брáтом. У мнóго рóкуў по йиднум полýдинку пушли на польовáчку[7]) обайи с пушкáми. Прийшлó йиднóму на прохýт сідáти, на зéмльу, котрий буў стáрший брат. Приступила д ньóму смерть у бíлих кáбатах, шчо стáрший брат вíдыіў, а молóтший ньіт. І повíдать смерть стáршому: Льíтир![8]) — такóй прóзвиско ўни мáли — верни ся домý і зроп собí вислонь[9]), шчо на ньуй будéш ўмирáти, бо ўже дóўше ни бýдиш жити!

Стáрший брат, Льíтир, повіў йуй, смéрти: Йакий йа мáу нуш кóло сéби! Кидь го на тьа вийму, та ти зáраз будé кóнець.

Не ўчинить твуй нуж миньí нич! Зáрас Льíтра ў рéбра ўколóло, ни бíроваў[10]) рýку іспустити до жéбньі[11]) за ножóм. Увíдыіў Льíтир, почáў смерть просити: Смéрти страшнá і зубáта! Дарýй житьа, бо ў мадьáрськум крáйу, шчо дóброй, ўшиткой мой. Возмý

---

[1]) Шанц, нїмец. = насип над ровом, фосою; пор. мад. sáncz.
[2]) Жіночих. [3]) Ніж. [4]) Наш.
[5]) Sing. neutr. gen. намісь „вшиткоє = всьо“.
[6]) Инаш = юноша, нїм. Page. [7]) Лови.
[8]) Лицар, нім. Ritter.
[9]) Лавка; у нас: ослін.
[10]) Не міг; пор. мад. bírni.
[11]) Кишенї; пор. мад. zseb.

тьа за жону́; на ка́ждум тре́тьум вала́лы бу́деме ся ў соло́ткум молоцы́ купа́ти.

Лы́тир! ни такі́ мине́ ві́рны просйли. Адам і його́ пото́мки і царьо́ви і біско́пи! То йім ни помогло́, ка́ждий му́сить уме́рти, ід ко́му йа прийду. А де не йи сме́рти, хо́ть би ножо́м на фа́латки[1]) порі́заў, а́бо ко́лом забйў, а́бо фе́йсоў[2]) порубаў — де не йи сме́рти, та ни ўмре; а де прийди смерть, хоть би го лем пописаро́м[3]) уда́риў, ўпа́ди і ўмре. Лы́тир! ни буду́ ти ве́це[4]) прикаски прика́зовати; кидь ни йдеш на смерть ся ўбра́ти, кидь ньа ни слу́хаш, упа́ть ту се́рет путе́ і умри́! Ту ти йи брат, ньай дасть до ва́роша[5]) зна́ти!

Зап. ў серпни, 1896, від Михайла Пустайа, ў Збуйу, Землинськойі столйцы.

V.

Сказанїє о єдном цесарї Їовианѣ, котрый был поднѣс' пыху противко Богу, которого Богъ каралъ.

Былъ єдин цесарь ґрецкой, на имя Їовиян. Барзо былъ преможный и потужный и грозный и в достатку, гонный, и в богацтвѣ. Слуги мавъ барзо препышнѣ и гоїнѣ, препоясанѣ пояси золотыми, пишно, гойно, збройно и в всемъ барзо пристойно. И єдиного [разу] лежачи на ложку своєм' оный пышный и пре́можный цесар мїслит' сам' собѣ, рекучи: Хтож ми може противным быти? Маю досить всякого статку, можности, скарбовъ, панства, достаткомъ (-овъ), богацтва, слугъ препышных. Не єст мнѣ ровнѣшого на земли кремъ Бога. И поднесло ся серце єго оу пиху великую и гордость. А потом' казал' слугам и панству своєму конѣ сѣдлати и пойхаль оу поле; на вадацтво[6]). А коли были у поли, повелѣвъ Богъ моцно слонцу печи горячестию своєю. И стало моцно слонце грѣти и палити цесаря. Инчим' слугам' не было нїчъ, которїє при нем' были, але цесареви зле было, зле ся дѣяло, и з великой горячести до смерти єму приходило. И видѣль кроль оу поли воду и рекь до слугь своихъ: Станте ви ту, а я пойду купати ся, бо ми єст зле; а зкупавши ся, приїду к вамь, бо як' ся не скупаю, то умру.

[1]) Кусники, штуки; фалаток є deminut. до фалат, мад. falat.
[2]) Сокирою; мад. fejsze.
[3]) Цибухом; мад. pipaszár.
[4]) Більше; словацизм.
[5]) Міста. мад. város.
[6]) Лови; пор. мад. vadászat, vadászás.

И поѣхав' самь єдинь и приѣхавъ до воды, изсѣвъ из коня и привязав' єго до копия, а сам' розебравши ся, ускочївъ оу воду, стал ся купати доволно.

Слухай же ты, що ся стало над цесаремъ пышным'. Прийшовъ так аггелъ єго хранїтель, во вшитким' єму подобъный, якъ зрастом, так' позором', лицем', бесѣдою, а узявъ на себе одѣня царское и всѣвши на коня єго, приѣхав' до слугь, а слуги и пан'ство поклонїли ся єму як' цесареви и не познали єго, хто єст. И рек' аггел до панов: Не час маємо до вадацтва; идьме до дому. И пойхали до дому с поля.

Прийшовши аггель на палацъ, сѣвъ яко цесарь из цесаревою, из панами, а цесаря зоставили на поли голого.

У якийсь час' накупавши ся цесарь Іовиян', вишол из воды, ано не знайшов' нї шат, нї коня: зостал' чудом голим' на поли. И зляк ся бѣдный, не знає, що чинїти. Стал' ся сердити вел'ми на слугъ, що єго лишили и мыслит имъстити велико на нїхъ и много. Мыслит много, где бы ся дѣти и где поити, бо встыд єсть великїй. Мусѣв' ночи ждати, а коли било позно, стал' мыслити, єда пойти. И рекь сам' собѣ: Не учиню иначеи, єдно пойду до своєго старого судѣ; тои ми даст шати и коня и я прийшовши, буду слуги карати гор'ломъ. А вставши, пойшол. И прийшовши до мѣста, почаль торкати у ворота, абы єму отворено. Оувидѣвши варта, станет' єго питати: хто єстъ. А онъ им' рекь: Я єстем' цесарь Іовиян'. Повѣжте панови своєму, нехай ми дасць суквѣ и коня, пойти на палаць; а то ємь стративъ с пригоды.

Пойшовши слуги повѣли то пану, рекучи: Пане нашъ, то якийс' хлопъ шаленый, голый стоїт' оу воротах и просит' твоєй милости за сукнѣ и за коня; а повѣдает ся быти цесарем'.

Слышавши то панъ, зачудовал' ся, що ся дѣєть. Цесарь нашь на столици, а я тепер' недавно от цесаря. И повелѣв' єго пустити перед' себе. А коли єго приведено пред пана, оувидѣлъ єго судия, не познал'. Станет' на него плевати, рекучи: Изгин' од нас дябле проклятый, душе нечистый. Явно ся єси показал, хто ты єст. А он' єму рекъ: Що ти ся стало? Азас ты не знаєшъ мене, иж то я єстемъ цесарь Іовиян'. Дайми коня и шаты, бо єм' стратив' з пригоды. Рече судия: Слыши ты, хлопе шаленый! Як' ты ся смѣєшъ звати кролем' нашим', а нашъ крол на столици сидит и я тепер' от него? Слухай ты, хлопе, якъ вижу, не зайдеш' ты ся, абис не бит'; не зови ты ся кролем'! И розказал' єго слугам моцно бити карбачами[1]). А слуги, яко то дворяне, ради тому, били,

[1]) Батогами.

били єго, якь сами хотѣли; ажь до кѣрве бивши єго и витрутили за ворота єго. Там' пишный цесар' лежачи, плаче таковоі ганбы своєй. И мислит собѣ, що мает чинїти и где ся мает дѣти? А потомъ умысливʼ собѣ: єст єще у мене єдино княжа, которого єм' я учинїлъ княжатем', оу котором я ся кохаю; єжели мя тот познает и дасц' ми суннѣ и коня дойти на столицю. Але тут слугам' моим, скоро прийшовши, кажу ихъ постинати, що мя лишили оу поли на бѣду; и судию того из панства извергу и слуги єго, которие мя били, кажу ихъ четвертовати.

А так' уставши, пойшов до другого мѣста, до своєго коханого княжате, а самъ весь крви исплив. Прийшовши до брѣйны (брами) почалъ толкати, абы отворено єму было. Слышавши то страж', питал' єго: хто ты єст? и чого в ночи ходишъ? Іовїянъ рекь: Пустѣ[т] мя, я єстем' Іовиян', цесар; йду до княжате своєго коханого. Страж видѣвши єго всего кирвавого, рекли: Не єст ты человѣкь, але ты єсь шатанъ. Побѣгши, повѣли то княжати, рекучи: Панс велможный, щос за чоловѣкъ стойт' оу воротъ, просїт' ся, абисмо пустили єго до тебе. И повѣдаєт' ся быти цесаремъ, але єст голый и весь оу крви. Слышавши то княжа и почудовалъ ся[1]) Казал' єго постїти[2]) и дознати, що то єст такого. А коли єго пущено, скоро єго увели оу свѣтлицю, видѣвши княжа єго, зляк ся; сталъ на него плевати и заклїнати, пекати, рекучи: Изгинь шатане, душе нечистый. А цесарь рекъ: Не єст я духъ нечистый; я єсмъ цесаръ вашъ Їовиянь, который ємъ тя оучинїлъ княжатемь и в тобѣ ся кохаю; що ти ся стало? памятай ся, дай ми коня и суннѣ дойты до дому полаты моєя, а то ємь стративь все из пригоды. Слышавши то княжа, рече: Вичу я, иж ты єст хлопъ шаленый; не дармо, якь вижу, тебе бито, хлопе шалений, бо ты якис' пянїця, одежду єсь из себе пропилъ, а другоє в карты прѣгравъ, а до мени єси прийшолъ одежды спраовати и коня, а не вѣдаєш, ци пѣдешъ отол' и пѣшїи оу здоровлю, без коня. Що кажеш, ижес мя оучинїль княжатем, и сам' єси голы[й] якъ бубень, а я теперъ полъ години одь цесаря, а цесар, єго милость, из цесаревою сидитъ на столици. Не з горазду тебе бито, що єсь ледвы из душевъ оутѣкь, та й ту не буде без того, абысь не быв' битъ. Якъ ты ся смѣєшъ звати цесаремъ, бо то горлом важишъ. И росказавъ слугамъ бити єго моц'но, а бывши, ка[за]лъ єго в темнїцю всадити и казал єму дати хлѣба и воды. И ту єдинь слуга змиловалъ ся надь нїмъ, далъ єму плахту прикрити наготу єго. А потомъ стало мыслити княжа: А то

[1]) Здивував ся. [2]) Пустити.

ємь шаленого хлопа всадивъ оу темнїцю; єму ся тамъ стане[1]) и умре, то мой грѣхъ буде; и казав'[2]) випустити и выгнати и[з] замку. И радь был Іовіян, бѣдный цесарь, оной плахтѣ, сѣвьши, ледво що живъ. То єго сродзе збито и плакавь такого неща[стя] свого. Будучи такій монарха, мыслит собѣ, що мает далей чинїти, а потом рекь: Пойду просто до своєго города, до своєи кролевои, чей мя познает и дѣточки мои. И вставши поишовъ.

И прийшовши до воротъ городовыхъ, станетъ торкати, абы єму отворено было. Слышавши то стражъ, рекли: хто єст и чого в ночи ходить? А онь имь рек: Я єстемь цесарь вашь Їовиянъ; идѣте рихло[3]) до кролевои, а по[вѣ]жте єй, нехай ми вишлетъ сукнѣ, бо ємъ стративъ из пригоды. Стражъ видѣвши чоловѣка оу плахтѣ, збитого, кирвавого, пойшли оу полату до кроля и станутъ говорити, рекучи: Найяснѣший цесарю панъ нашъ; щос за хлопъ оу плахтѣ, збитый, кирвавый, стойт' у брами и послал нас до цесаревои, абы єму выслали сукнѣ; повѣдает ся быти цесаремь. Слышавши аггелъ, казал' єго привести пред' себе, а коли Їовиянь был на своєм' замку, тут' ся пустив на него єго песь коханый; скочив' на него, коли были не слуги оборонїли, то бы єго был' изѣль, бо єго не позналъ. А коли войшол до сѣнїй, тутъ сокѣв' єго, котрого сам' на свой руцѣ ношиваль, тот' ся єго напудивъ и урвавшї ся, стал' єго крилома и нѣхтома драти и бити в лице єго. Оувойшол онь и сѣв' на паланок. А коли Їовиянь бывъ оувойшов' оу полату, ано оувидѣлъ, аггелъ сидить барзо препышный оубрано, а но при нем' сидит' цесарева, жена єго власна. Видѣвши то Іовиянъ, здуммѣль ся и мислит собѣ: що то ся зтало? Рекъ до него аггелъ: Хто ты єст и чого ту ходишъ извлаще оу ночи? Їовїянъ рекь: Я єстемъ Іовиянь, цесарь, и моя то єст столиця и панї. Рек' аггел до цесаровои: Повѣж моя наймилъшая, который мы, з межи нас двохъ, панъ єст? А она со гнѣвомъ рекла: Щос' ты мене, якъ дурня, звѣдаєшъ! Чому з мя смѣхь чинїшь передь панством'? Оуже то с тобою живу лѣтъ ні (18), и сынов маємо, а ты мя ид кому ровняєшъ? Не чини из мене смѣхъ, — Богъ тя скаре! И поплакала, рече: Яко живо, не знаю того шаленнїка; не знаю, чы чоловѣкъ то, чы мара якая оувойшла оу полату нашу и хочет нас из' юдити. Потом' аггель рекъ до маршалка и до всѣхъ пановъ, котриє там' при нем' были, и до слугъ: Повѣжте ми правду; комусте присѣгали, ци мнѣ, ци тому дурному и шаленому хлопу? А пани и слуги рекли: О най-

---

[1]) Ту щось пропущене, мабуть „щось злого".

[2]) Пропущено: його. [3]) Польонїзм: скоро.

яснѣшїй цесарю велможный, пане наш милостивый! мы твоеи милости божїли[1]), тебе по Бозѣ до смерти за цесаря мати и наше здоровя за тебе покладати и при тобѣ стояти. А того мы шаленїка яко живи не знаемь, ци чоловѣкъ то ест, ци мара. [За] тимъ рече аггелъ до Іовияна: Щож ты тепер гадашъ, шаленый хлопе? И казал его покоевим бити нещасного и его конем', которым завше ѣжджовалъ[2]), на котором в той часъ был, коли шаты изгубив' — и казаль его до коня за ноги оувязати и по всему мѣсту волочити. И сродзе[3]) его кон избивъ и плахту на немъ подраль, волочивши его по всему мѣсту. И станутъ покоевии един' ко другому говорити, рекучи: Не лишайме ми шаленого хлопа на дорозѣ под ногами, але верзѣмь его оу гнои, нехай тамь-з-лихом лежитъ. И так' покинувши его, лишили оу гной. И ту бѣдьный Іовиянь лежачи, мислив собѣ, из п[л]ачом рекучи: Що маю теперь чинїти и до кого ся оудати? Но, мислив' собѣ, пойти до пустел'нїка, оу которого ся завше споѣдавъ. И вставши, пойшол оу тоту пущу, где той пустелнїкъ мешкавъ.

Прийшовъши подь келию, ано еще той пустелнїк не спит, Богу ся молить. Іовиянь стал' торкатї оу вокенце. Калугор[4]) то почувши, здунмѣв ся, що бы [то] мало быты и хто ту в ночи ходить, и нѣколи того не бывало. Потом и другии разь поторкало, и станетъ говорити: Отче святый, отвори ми. А калугерь рекъ: Хто ты еси, рече, и чого ту в ночи ходишъ? А цесар бѣдный рекь: Я естем' Іовиянь цесарь, сынь твой духовный; маю до тебе пилну потребу. Сповѣд'нїкь слышавши [то], бѣгъ борзо до окенця, а коли окенце отворил', оувидѣвъ человѣка страшного, оу плахтѣ, крьвавого, збитого и не познавши его, бор'зо окен'це затвориль. И станет его проклинати: во имя Отца и Сына и святого Духа, амин: изгин от мене злый, нечистый, дуже проклятый; откуду пришол еси изкушати мя тутъ? Бѣнный Їовиянъ еще ся горше зафрасовав[5]), що мает чинїти. Потом' станетъ из плачом говорити, рекучи: Отче святый! зм[ил]уй ся на до мною; не естем духъ нечистый, але естемь цесарь, сынъ твой духовный; отрѣкаю ся сотонї и молю ся Отцу и Сыну и святому Духу; прошу тя, отче, еслї ми не йимешъ вѣри, а ты вислухай скруз' стѣну сповѣди моеи, еще перших' моихъ грѣховь, которїх ем ти ся сповѣдав' пред тим' и тепер ми ся погрѣша стало; и выслухай, що то ся на до мною стало, якь Богь святый

---

[1]) Божити в нар. говорі значить присягати.
[2]) Таке imperfect. повторюеcь в сих леґендах частїйше.
[3]) Польонїзм: сильно, дуже. [4]) Пустинник, монах. [5]) Зажурив.

скаралъ за мою пиху и гордосць. Зле ми ся, отче святый, стало; змилуй ся для Христа небесного.

Слышавши то пустел'нік, казал' єму сповѣдати ся, а самь почаль пилно слухати скроз' стѣну. Їовиянь почаль ся споввѣдати от початку всѣхъ грѣховъ своихъ и прийшло до того южь, якь ся поднѣсь во пиху великую противъ небесного Бога и якь ся купаючи в поли, стратив одѣня своє и коня и зостал голым и где прийшол, то єго били; якь и панѣ єго не познала и панство все не познало и пес и сокѣл не познал' и конем' мя моимъ волочили по всему мѣсту и ледво живого мя з душею лишили оу гной. Теди юж бол'ше не мал' єм' що чинїти, до кого ся оудати, кремъ тебе, отче мой святый, до своєго споввѣднїка. Спадай[2]) на милостивого, небесного, всемогущого Бога, который грѣшныхъ каре, а кающихъ ся знову приймає. Претожь и я каю ся того злого дѣла, пихи дияв'ол'-скои и гордости проклятои и плюю на диявола и на всѣ злыи дѣла єго. Вѣрую Господу Богу и покланяю ся Отцу и Сыну и святому Духу, аминь.

Тогда чернець отворивъ окенце и внеть єго позналь, иж то власный цесарь, сынъ єго духовный; воставши скоро, отворивъ келию свою и оувѣлъ єго. А он увесъ избитый и кровию сплинувъ. Видѣвши то калугерь, сплакавъ и налявъ окропь и нагрѣвши, умив єго и оливою намастиль тѣло єго и даль на него сорочку и шату свою и шапку и рече: Моли ся, пане мой, Богу. И рекь до него цесарь: Прошу тя, отче святый, ти ся моли Господу Богу и пресвятой Богородици. Тогда калугерь оузяль ѱалтирь, начавъ читати из поклонами, из молитвами. Потомь скончавши ѱалтирь, началь читати акафист пресвятои Богородици — а цесар стоить; и коли скончавъ акафистъ, то єст похвалу Богу, ано почало свитати. И ту легли припочити, бо и крол труденъ[1]) был барзо и ту пустелникь мало ся придрѣмав. И видѣвъ во снѣ: прийшла пресвятая Богородиця из Михаилом и кладуть на голову цесареви коруну царскую и поясь царьскїй и шаты и лан'цухъ золотый и вѣнець и скиптро царскоє. И прочутивши ся, пустелнїк прославиль Господа Бога и пресвятую Богородицу; избудивъ цесаря и сталь єго питати и тѣшити и поздоровляти: Иди теперь, пане, просто до своєи столицѣ; вѣрую Богу и пресвятой Богородици, же тя познают; не бой ся, иди за божимъ благословенїєм! И благословивши єго, пустиль.

Прийшовши Іовиян до брами города своєго, сталъ торкати, абы єму отворено было, а ту ся и боить, абы єго єще не били; му

[1]) Змучений; нар. фор. звучить тепер: трудний. [2]) Мабуть: Спогадай.

ся дало добре в памятку; але ся крѣпляєтъ молитвами спов'єдника своєго и укрѣпив ся Богом и пресвятою Богородицею.

Видѣвши єго стражь, внет отворено и познано, иж то єст пан ихъ. И убояли ся и мислили собѣ: а то пань нашъ ходивъ до своєго спов'єднїка, а ми не знаємь, коли онъ пойшовъ. Внет єму отворили и поклонїли ся єму и рекли: О пане нашъ, отпусти намъ, бос'мо не знали и не знаємъ, коли твоя милость выйшолъ. А онъ на нїхъ махнувъ рукою, абы мол'чали; и весело на нїхъ и ласкаво посмотрѣль и пойшовъ на нїхъ на дворь. И тамъ стояло много челяди и панства и видѣвши, познали єго внет и поклонїли ся єму внеть вшитки и тут мислили: що то ся чинїтъ тутъ? На дворѣ цесарь и в полатѣ цесарь. Тут и песь єго коханый позналь и стал ся єму радовати и лащити, токмо не промовят'; такожъ и соколъ познавши єго сталъ весело квѣлити. Видѣвши то маршалок', здунмѣв ся велико; станеть говорити паномь, що ся чинїтъ? У полатѣ цесаръ и на вдвори цесарь оу калугеровихъ шатахъ. Потомъ панство войшли оу полату и поклонїли ся аггелови; станутъ говорити, рекучи: Найяснѣший нашъ цесарю, пане милий! що то ся чинїтъ з нами? Твоя милость тутъ сидить на столици из цесаревою, а на дворѣ стоить другй цесарь, которому ся вси покланяют. Рекь аггелъ до царици: Устанме, а выйдѣм на дворъ, увидѣмъ, що то ся чинїт'. А коли вийшли на двор и увидѣвши цесарева внет познала пана своєго и здунмѣла ся, не знаєт' и сама, который то єст' праве мужъ єа з межи нихъ двохъ. Рекъ аггелъ до панов и до челяди: Повѣжте ми правду, который з межи нас двох' панъ вашъ? А паны и челядь рекли: Оба єсте єднакѣ, але нам' ся здає, же тот пань наш, который теперъ прийшол от своєго спов'єднїка; и то єст намъ дивно, иж то єсте оба єднакѣ. Потомъ аггелъ рекь до цесеревои: Панѣ, повѣж ти правду, который тобѣ єст пан и мужъ из межи насъ двохъ и которому ты шлюбила? А она посмотрит и на того, а потом рекла: Все ми ся здаєт, же тот мой пан єст; але то ми дивно, иж то єсте оба єднакѣ. Богъ знає, що то ся чинитъ. А потомъ хлопята выйшовши познали и увидѣвши Їовияна отца своєго, прибѣгли радосно и познали єго. Теди аггелъ рек': о тож' пань твой, который теперъ прийшолъ от своєго спов'єднїка. Оузявши теди аггелъ цесаревую за руку и цесаря Іовияна за другу руку, давь єму жону оу руку и станет' говорити: Прими свою жену и дѣти и столицу цесарскую, а не подносяй ся от того часу оу пиху и не ровнаи ся ко Богу небесному, а то єси добре оучинїлъ, иж то єси покаяв ся и самь себе осудивъ; а до того єще єси до спов'єди удав и тоть грѣхь отпокуталь єси сей ночи; и єще ти

много помогла молитва того духовного, который ся молив до Господа Бога и пресвятои Богородицы. А я стерѣгь столицѣ твоеи и панѣи твоеи и дѣтокь твоихъ; а тебе то Богъ выдавъ был на по[ка]янїе; претожь полѣпшай ся.... (не четко) ябо есть аггелъ божый, хранїтель твой и сторожь дужѣ твоеа. Потом' до пановъ: ото ест панъ вашъ, которому есте присѣгали; тото слухайте и вѣрне ему служѣте: ябо естемъ аггелъ божий. А потом рекь: майте ся гораздь, Богъ з вами. И то рекши, блиснувь яко блискавиця, и невидимо быст: пойшол в небо, а одѣня царское зоставилъ посредѣ пан'ства перед Їовияном. И дал ся чути голос з високости, глаголюще: возми, сыне, одѣня, котороем ти у полѣ былъ узялъ оу тебе.

И ту Іовиян прославил небесного Бога и пресвятую Богородицу матерь Божию. И стал' потом' побожный и смиренъ и доконав в добром' покою живота своего оу добрыхъ оучинкахъ и справахъ. Богу же нашему слава во вѣки вѣкомъ амин'.

Паралелї: Gesta Romanorum, ч. 59 — Moralité de l' orgueil et présomption de l' empereur Jovinian, Syon, 1581. — Rosenplüt, der König im Bade. — Keller, VII sages, clvi; Dgocl. 48. — Goedeke, Römolt, in Zeitschrf. d. histor. Vereins f. Niedersachsen, 1852. Ст. 293. Hagen, Ges. Abent. 71. 3. CXV. — Germania, 2, 431. — King Robert of Sicily, Warton, 1, 183; Ellis, Spec. of. early engl. metr. rom. 3, 143. — Robert Cycyll, 1529, Swan, 1, 364; Jones, Biogr. dram. 3. 214; Collier, 1, 113. — Sir Gowghter, Utterson, popul. poetry, 1, 161. — Chancer, Caut. tales, 7511; — ct. 1101 jours, 19, Ioiseleur, ст. 33. — Benfey, Pantschatantra, 129. — Ciszewski, Krakowiacy T. I. Ч. 98: O pysznym królu, który za karę został dziadem, a anioł królował na jego miejscu. — Kolberg, Lud. XIV. Ч. 70 i 71. — Chełchowski, Powieści i opowiadanie lud. z okolic Przasnysza. T. I. C. 254. — Чубинський, Труды Т. II. Ст. 628 і 637. — Ровинскій, Русск. нар. сказки, Т. IV. Ч. 45. — Kolberg, Lud. Krakowskie IV. Ст. 102—103: O królu pysznym.

VI.

Слово о Давидѣ разбойнїку.

Быль нікоторый разбойнїкь, именемь Давидъ, который мавь под собою дружины осмъдесятъ и седмь. И розбиваль к҃ (20) лѣть. Потомь прийшовъ до себе, станет' мыслити сам' оу собѣ, рекучи:

Милый Боже! що маю почати? злоє дѣло чиню на сим' свѣтѣ; осквернївь єм' землю чужею кровию. Гдеж потомь дужа моя будетъ? Не будет инде, єдно в руцѣ вѣчной. Мушу ся покаяти злыхъ дѣлъ моихъ, а кающих'ся Богъ приймаєтъ. Пойду на покуту оу манастирь и стану калугорем' до моєи смерти.

То собѣ оумысливши, пойшолъ до єдиного монастирь[я], который былъ оу лѣсѣ далеко от людий. И прийшовши до вороть, сталъ ковтати, обы єму отворено было. Слышавши то воротный, станет єго пытати, хто єст и чого ходиш? А он' рекъ: Єстемь Давидъ разбойнїк и пришолъємъ к вамъ, хочу быти калугорем. Слышавши то воротный, рече єму: Пожди мало, я иду ко гумену. Прийшовшь воротный, повѣль игумену. Игуменъ оуставши, пойшовъ из чер'цѣ, станетъ питати: хто єст и отколь и чого ту ходишъ? А Давидъ рекъ: Я єстемъ Давидъ, разбойнїкъ. Желаю из вами ту быти в манастири, хочу покутовати за грѣхи своя; оучинїте мя калугоремъ. Рекъ єму игуменъ: Брате Давиде, не можешъ ты ту з нами быти и нашего дѣла вомѣстити. Наше бо житиє тяжкоє єст; тяжко треба постити, робити, не спати, поклоны бити, по разу на день ѣсти, набожне жити, плакати, завше смутному быты, не много бесѣдовати, послушным' вшитким' быти; потреба быти покорнымъ, тихимъ, смиреннымъ.

Слышавши то Давидъ, рекъ: Хочу я то вшитко выполнїти, отче святый; єдно мя приймѣте. Рече єму игумень: Нїкакоже человѣче; иди собѣ инде от нась; не будешъ ту з нами жити.

Слышавши то Давидъ, рече со гнѣвомь: Вѣрми, отче, єсли мя не приймете на покаянїє, знайтежь то добре, иж поверну ся знову на своє дѣло першоє на вашу душу; а маю под собою дружины ѕз (87); и я прийшовши в ночи, разорю манастирь вашъ и васъ самыхъ погубимъ и добро ваше поберемъ. Щожъ вы за черцѣ, що не хочете грѣшного на покаянїє приятн?

Слышавши то игумен' и черцѣ, оубояли ся страхом' и рекли: Волиме го прияти, нїжели злою смертию погинути маєм. И пустили єго оу манастирь и учинїли єго калугоремь. И тамъ Давидъ началъ ся моцно подвизати, єще тверже над нїхъ держати, до церкве перед усѣхъ приходити, третего дне ѣсти хлѣбъ, блатїи[1]) всѣмъ послушным' быти, в молитвахъ через всю нощъ стояти, тихимъ, смиренымъ быти, покорным, терпливым', ижь то вшитко черцѣ диовали ся, такому єго житию острому; с кого ся не спodѣвали, тот ихь всѣхъ перейшов' добродѣтелию.

[1]) Має бути: братїи.

И мешкавъ там' три роки. Во єдну неделю по утрені затворивши ся Давид оу своєи келии, молив ся Богу. И ту прийшовши к нему аггелъ Господень, сталь перед ним и рече: радуй ся, Давиде, выслухавъ Богъ твои молитвы и покуту; отпущени ти всѣ грѣхи твои, а пятого дне изыйдешъ ис того дочасного свѣта на вѣчнеє мешъканя, до роскошіи небесныхъ.

Слышавши то Давидъ, рече до аггела: Я тому не иму вѣри, ижь бы то за такий малий часъ отпуствиъ мнѣ Богъ мои великии грѣхи и злости; кол'ко душъ ємъ людьскихъ погубил к͠і (21) лѣть розбиваючи!

Ци єст то правда, рекь єму аггелъ? Єсли ты Давиде, не имешъ мнѣ [вѣры], вѣдь, я тобѣ звяжу уста и язык' твой. Будеши нѣмъ до пятыхъ днїй, дондеже ти смертъ прийде.

Рече Давидь до аггела дерзосно: о Господи! єсли ти аггелъ єстъ, почто тоє глаголеши на скорбъ мнѣ? Чому ты єси мнѣ языка моєго не вязавь, коли ємъ бѣду чинів, розбивавъ, кравъ, кровъ проливав', а теперь коли ємъ на покутѣ, та хочешъ мя онѣмити и язык' мнѣ связати? А чим' же буду Бога вихваляти? Тутъ ми радосць приносишъ, а знову пакость и скорбъ хочешъ чинїти. А єсли такая ласка божая на мене, иж ми отпущаєт грѣхи моя, буди воля господня, а ту мнѣ не вяжи язык' на моєм' добромъ дѣлѣ; єсли мя Богъ пращаєть, а ты невяжи!

Рекъ єму аггелъ: О Давиде, то єси ми мудре отповѣлъ; буди со миром, моли ся Богу!

И отишол' от него аггелъ яко блискавиця, а Давидъ єще прилѣжнѣ почал' ся молити Богу. А пятого дне преставил' ся и отиде ко Господу во царство небесноє. Богу же нашему слава во вѣки вѣком'. Аминь.

VII.

Слово о Флавїянѣ Разбойнїку, который хотѣл' розбити монастирь чернїческий, але и сам'. спасе ся.

Быль єдин' разбойнїк' грозный, на имя Флавиянъ, который мѣлъ под собою р҃ (100) человѣковъ разбойнїков, смѣлых' и збройныхъ, иж нїхто на нїхъ не смѣл' оударити. Єдиного дне собравши собѣ пятдесять товаришовъ и станетъ имь говорити, рекучи: Мои милыи друзи и товарѣши! Оумисл[ив]єм я сеи ночи єдную рѣчъ пожиточную, єслибисте на то пристоины. А онї єму рекли: Пане наш', ми завше тебе слухаєм'; що намь роскажешъ, то ми готовы

на твой розказъ. Рекь имъ Флавиян': Єст у пущи в лѣсѣ единъ богатый монастирь, в котором то живуть чер'ницѣ, о котором' то и вы сами знаєте. Теди я оуберу ся оу одежду чернечую и пойду тамь сам'. И узявши под шату мѣчъ свои и онї ми отворять сами ворота монастирскиє и примут в мѣсто черця мене за гостя, а ви в ночи там прїидѣте, и покличете мене, а я вамъ отворю и погубиме чернїчки и скарбъ ихъ побереме, бо иначей не учинеме нїчъ, бо монастир' єст твердый.

Слышавши разбойники и похвалили раду єго; а так Флавиян оубравши ся по черьнецко и узявъ под ризу мѣчъ свои, поишол в пущу, где той монастирь и пришовши до монастиря, началъ торкати оу ворота манастырскиє по обичаю монастирскому.

Почувши то старшая гуменїя и загнала[1]) свою послушнїцю, хто єст и чого ту прийшов'? Послушнїця видѣвши калугера, прийшовши, повѣла: Госпоже! якис' калугер стоит оу ворот, хочет нашу святую обитель навидѣти и нас. Слышавши игумения, покликала сестры своя; поишли до воротъ, сотворили молитву; а Флавиян' рекь: аминь, мир' вамъ преподобныи мои сестрѣ; спасите ся о Господѣ; прїидохъ к вам' аз' старець грѣшный навидѣти жития вашего, обители вашои святои. Слышавши то чернички и рады были и рекли: Слава тебѣ Христе Боже, иж то приславъ к нам святого отца; и будемь от него благословенїя просити и молитовъ святыхъ.

А чернїчокь оу том монастири было пятдесять и три. Отворили єму ворота и пустили єго з радостию и павши, поклонили ся єму и просили благословенїя от него. И узявши єго, повели до церкве: Поклонї ся, отче, Богу! и поклонїв ся; а потом повели єго до келии и узявши во умивалнїцу воды, стали єму оумывати ноги яко странному от пути, маючи єго за преподобнаго отца; а онь имь єст ворогь и зрадця!

Флавиян мислит собѣ: Що то ся чинит? Якь то онии чернїчки добродѣтель єму чинят, яко святому человѣку. Стало єму серце єго мякшѣти до скрухи, а коли ноги єго оумыли, отерли хусткою чистою, он' имь подяковав.

А была оу томь монастири єдина дѣвка, которая то от многихъ лѣть была слѣпа, нѣма и глуха, которую то привѣвши к нему, просили благословѐнїя. И [в]зявши тоту воду, которую то Флавиянови мыли ноги, напойли тоту дѣвку и умыли єя. Внет прозрѣла и промовила и слышати стала и прославила небесного Бога; вѣдѣвши то чернїцѣ, припавши к ногамъ Флавияновым, поклонили ся єму; стану[т] єго у ноги цѣловати, мовячи: Богъ тя посла к намъ,

[1]) Післала; нар. фор.

отче святый, негодным, грѣшнымъ. Тота дѣвка от многих' лѣтъ была слѣпа, нѣма и глуха, а днес твоим' приходомъ и за твоими святыми молитвами прозрѣла, и говоритъ и чуєть.

Видѣвши то Флавиянь, здунмѣв ся и познав ласку божую над собою, иж то Богъ єго ведет на покаяніє. И уставши и самъ поклонілъ ся имъ и рече: Слава тебѣ Христе Боже, ижъ хощеши всѣм' спасти ся в разум истиный прийти. И вынявши з под рызы мечъ свой, показа имь и рече: Сестры наймилъшиє! Вашими святыми молитвами нехай и я многогрѣшный спасу ся. Вы мене маєте за святого отця, а я єст разбойнікъ Флавиянъ, который маю под собою ҏ҃ (100) разбойніковъ. И сеи ночи вы вшитки мали погинути от того меча. Єсли ми не имете вѣри, увидите вы сами дружину мою, которая ту прийде и будет мя клікати, аби имъ отворив [я]. А прийде ихъ пятъдесятъ; але вї не бойте ся: Богъ з вами! Нехай и я буду брать вашъ и хощу быти до смерти калугорем'.

Слышавши то чернїчки, здунмѣли ся велми; прославили Господа Бога, иж ихъ выбавівъ от горкой смерти. А коли была нощ и было в пульнощи, прийшли разбойнїки; -50-ихъ ставши оу ворот монастирскихъ, почнутъ кликати: Флавияне! старшино наша, отвори нам', ми єстесмо дружина твоя.

Слышавши то Флавиян, поишоль ко вратомъ, станетъ имъ говорити: Я вась не знаю; маю я болшую дружину, с которою вас позабиваю, яко злодѣ[ѣ]въ.

Слышавши то разбойнїки, оулякли ся и побѣгли оу тѣки. А чернїчки передержавши Флавияна у своєм' монастири два дни, виправили єго с честию до муского монастиря, у котором постригши ся, многи лѣта пребыв'. В старости глубокой преставил' ся и отишоль ко Господу. А с того меча єго чернїчки сковали крест, которым' то крестомъ бѣсы изганяно въ чест и во славу Христу Богу нашему, ємуже слава и держава во вѣки вѣкомъ аминь.

VIII.

Слово о єдиом пустельнїку, который хотѣль звѣдати судєвъ божихъ, который у пущи сѣдѣвъ л҃ (30) лѣть и напослѣдку хотѣв стратити свою покуту и душу, єсли бы єму аггелъ не повѣлъ.

Въ пустыни єгипеской великой и страшной и непроходимой, где люде не бывают и потята не плодят' ся, пустыня глухая, то єст великая. А в той пустыни былъ єдин' чернець, покутовалъ за грѣхи, жил' там' л҃ (30) лѣтъ молячись Господу Богу за себе и за

увес' свѣт'; а нїколи не видѣв' образь человѣчїй и потята не слухав', крем' звѣров'. И единого дне той чернец' помысливъ собѣ рекучи: Боже милостївый, що то ся дѣет на свѣтѣ? Я у той пущи живу 30 лѣт; як' же теперь стоит' мир' и свѣт'? Пойду я, из тоєм пущи дознати судби божои; и заперши келию свою [пойде] во мирь.

Коли былъ на пути, перейшоль его аггелъ и ре[къ] ему: Мир' ти отче; где ты идешь? Рек' калугерь: из пустинѣ во мир, звѣдовати судбы божей, що естъ оу том' свѣтѣ и щос ся в нем чинїт. Рек ему аггель: Прийми мя, отче, оу товариство из собою. А пустел'никь рек': Иди, брате, рад емъ товаришови доброму. И пойшли оба.

А коли ся сталь вечерь, прїйшли до единого села, стали ся просити на ночъ до единого человѣка, абы ихь переночовав, который им' барзо былъ радъ и прияль вдячне, нагодовалъ и напоилъ; а [оу] того человѣка не было болше дѣтий крем' едино дитя малое, хлопятко у колысцѣ еще. А коли было в ночи, человѣкь и жона уснули: оуставши теди аггелъ, удавилъ тоту дѣтину. Видячи то черьнець, убояв ся зѣло и мислить собѣ: А то не человѣкъ зо мною ходїт', але злый духъ; оу якого чоловѣка доброго дѣтину оуморив'! едно и было! Але не смѣв ему нїчъ мовити. И коли юж сталь человѣкь и жона плакати по дѣтинѣ горко, а они подяковавши, поишли во путь свой.

На другую нощъ прийшли до другого села и упросили ся на ночь до чоловѣка богатого, которого дом' быль над моремъ. И тои человѣкъ прияль ихъ вдячне барзо и угостивъ ихъ, давъ имъ вечерю на полумиску срѣбном и дав имь коморку особную на спочивокь и посцѣль. А черьнець не спить, мыслить, що еще его товаришъ буде чинити — и за себе ся боить. Коли было в ночи, уставши аггелъ, оузял' тои полумисокь, заверг' его оу море и лѣг' спати; а чер'нец' видѣвши то, чудоваль ся: Боже милостивый! Що маю чинити? Не ест то человѣкъ, але то есть дияволь, зо мною ходитъ и пакость людемь чинїть; болше я з нимъ не хочу ходити; але не смѣв' ему нїчого мовити.

Оуставши рано, пойшли оу дорогу. Калугерь ему не мовить ничь. Потом' прйшли до третого села и упросили ся так'же на ноч до единого богатого человѣка побожного, доброго, который ихь любовне прияв' оу свой домь, накормивь, напоив', постеливъ. Пустельнїкь и тамь не спить, мислит, що ся будет чинїти. Аггел уставши, украв у того погаръ золотый у человѣка, дорогїй, с которого то

завше той чоловѣкь пивалъ, бо ся в нем барзо кохалъ. А чернец' то видить, але ему нїчь не смѣеть речи и за злото духа его мает'.

Уставши рано, пойшли не дякуючи (не виразно). Пришли до четвертого села и зыйшли на двор' барзо богатого чоловѣка. Стали ся просити на ночь, а онь ихъ пофукав и волоциями зваль и рекь: Не буде[те] вы у мене ночовати; идѣт собѣ пречь из двора. Аггелъ ему рекь: Змилуй ся, пане, переночуй Бога ради, бо юж позно. А он' рек': Єсли хочете, идѣте у тот хлѣвъ и там' спѣте, ежели хочете, а иньде у мене не будете ночовати. И показав' имь хлѣвь, где свинѣ ночуют; они увоишовши у хлѣв, ночовали там' и коли устали порану, поишовши аггель сталь дяковати за нѣчлѣгъ. И винявши из пазухи кубокъ той золотый, дал' ему: Возми, рече, собѣ той погар за тото, що еси нас ночоваль оу своемъ дворѣ; дякуем ти. И пойшли в дорогу свою.

Туть чернець мыслить собѣ: не есть то человѣкь изо мною ходить, але вижу злый духъ; где намь добре чинено, онъ там' зле починївъ, а тому злому, а немилостивому богачеви, который нас у свинѣ кучи ночоваль, кубокь ему золотый дав. Злий то мой товаришъ; еще потерплю ему мало.

Потомъ придало ся имъ пятого дня ити черезь едну рѣку глубокую мостомъ. И коли были посеред рѣки, стрѣтив' ихъ тамь единь человѣкъ оубогїй и поклонїв' ся имь. Сталь чернець пытати дороги; онь имъ указавъ путь: аггель трутив' его з мосту в рѣку и утопив. Видѣвши то пустелнїкъ, жаловаль человѣка, ижто его невине оутопивъ и мает его за злого духа. И не рече аггелови ничъ, бо такьто ему Богъ не допущав' нїч мовити, едно мыслывъ якь бы его от себе отправити.

Потом' пришла ночъ, села юж не было, обяла ихъ ночъ у пущи у лѣсѣ. И знайшли едину здебку, барзо старую. Стали там' ночовати. Не спитъ чернець. Уставши теди аггелъ почалъ тоту хижу старую переставляти с того мѣсця на другое мѣсце. А чернець мыслитъ, що онъ чинитъ пустое дѣло.

А коли сталь свѣтъ, оувидѣвши черьнець двѣ дороги туть, станет говорити своему товаришови, рекучи: Иди ты своимь путем, а я поиду своим'. Єдно ми жаль, товаришу милый, иж то пят' днїй як из собою ходиме у товариствѣ, а не знаю, хто ты ест, с которои страны и коего роду. И давном тя хотѣв' звѣдати за тое и тепер' ся роз'ходим' из собою, а не знаю, як' Бога молити и поминати за тебе.

Аггель ему рек': Отче святый! Я естем аггелъ хранїтель души и тѣла твоего.

А пустел'нік поклонїл' ся єму нїско до землѣ и рече: О Господи, не прогнѣвай ся на мя, иж то я такь дерзосно из тобою великіє бесѣды закладаю, бо єм я розумѣв', иж то простый чоловѣкъ изо мною ходитт, яко и я раб' Господень многогрѣшный и длятого так' безпечне почал' єм' из то[бо]ю розьмовляти и юж дале не смѣю тобѣ докучати.

Рече єму аггелъ: Отче святый! єсли маєшь що до бесѣды, можеш' говорити смѣле, не гадай нїчого; и сам' Богъ, котырый єст пан' над паны и творця небу и земли и всему створению, а коли єго грѣшный чоловѣкъ о що колвекь в потребахъ своихъ просить через молитви свои, благає маєстат божїй, то єму Богъ помагает и пилно слухает прозбы єго, не тилко я, бывши слугою божим' не маю тебе выслухати теперь; що маєшъ до бесѣди, можешъ извѣдати, а я тебѣ буду отвѣти [давати].

Чернець єму поклонил ся, рече: О Господи, коли такая ласка твоя ко мнѣ недостойному рабу божему, а то прошу тя покорне, повѣж ми, що то за такая ласка божая, ижь тоєи першои ночи, гдесме ночовали, у того убогого человѣка, который то нас вдячне прияль в домъ свой и гостивъ нас пристойне, оу которого то не было болше дѣтїй, тилко єдно хлопятко у колысцѣ, а ты и тоє удавивъ.

Рекь аггелъ: та єст причина, отче, ижь тото хлопя выгодовавши ся, мало бы отца своєго забити и у свѣть поити, а потом которогос часу вернувши ся до дому своєго и не познал бы матере своєя, анѣ мати єго и так' мавбы впасти из материю в грѣхъ, блуд учинїти и такь бы во великїй грѣхъ упали и три душѣ марне бы погибли[1]). И длятого тоту дѣтину мусѣль ємъ оудавити и душу єго до царства небесного оузяти. А тот человѣкъ знову ся обернеть до побожности.

Рече чернець: А то, Господи, длячого на другомь ночлезѣ у богатого, побожного чоловѣка, который нас ласкаве приявъ у дом' свой, а ты єму полумисокь срѣбный заверг оу море?

Рек аггелъ: Ото єсть тая причина; оу того человѣка много єсть срѣбра своєго, а тоть полумисокь узявъ бывъ оу пождѣ великомъ, не по правдѣ, который то чоловѣкъ проклявъ єго, при которомь то полумиску мавъ огень дом' єго изпалити и внѣвеч' єго обернути; протож' длятого ємь заверь, абы злоє мижи добрымъ не было, абы то при проклятомь срѣбрѣ и самь не стал' ся проклятымъ. Горе бо тимь людемь, которыи беруть великии пожди не по правдѣ, черезь мѣру.

---

[1]) Натяк на звістну леґенду про кровосумішника, незвичайно у нас розповсюднену.

Рече пустелнік': а то, Господи мой, що єстъ за причина, ижь то на тре[то]мь ночьлизѣ, где нас так'же чоловѣкъ добрый приялъ чесно, а ты в него дорогий, золотый полумисокь и кубокь узявъ, а злому богачеви немилостивому єго подаровалъ, который нас оу хлѣвѣ невдячне переночовалъ. То жаль ся Боже того подарунку тому злому чоловѣку!

Рекъ єму аггелъ: То єсть та причина: Той побожный чоловѣкъ завше быль тверезый и не запивал' ся нїґди. А коли єму той кубокъ оуроблено, онь любячи той кубокъ, завше з него пиваль кождый день от заранку до вечера и моцно ся запивалъ, а нѣґди тверезый не бывъ анѣ в день, анѣ в ночи; а такъ з великого панства мѣль былъ барзо ошалѣти и душу свою мав зле погубити. И длятогом то от него взявъ той погарь и стративъ, а онъ теперъ зостанетъ побожнымъ, яко и перше. А що єм' давъ тому злому и немилостивому богачеви, та єст причина, бо я єму ту на семь свѣтѣ остатне заплативъ, а в остатный вѣкь южь не прймететь собѣ от Бога жаднои заплаты на katonомь свѣтѣ, за свой злый справы, але злый зле починетъ и богацтво єго яко прахъ розсиплет' [ся], а он поиде на вѣчнїє муки; то єму заплата.

Рече чер'нець: А то, Господи, що за причина, иж то єси человѣка убогаго оутопивъ, а он' нам путь казалъ?

Рек' єму аггелъ: а то єст та причина, иж то быль убогий, а не вийшолъ бы поль милѣ, стрѣтив' бы человѣка другаго и убивъ бы єго с тѣсноти[1]) своєи; потом' бы и самъ на дорозѣ зґинулъ; так' бы двѣ душѣ наґле погибло. Але то я длятого єго утопивь, аби то и онь зостав живъ и сего аби то душа не погибла на муки вѣчнїя. И та єст причина.

И знову калуґерь рекъ: О Господи мои, не прогнѣвай ся на мя, що ти ся уприкряю; чому тоту у той пущи здебку старую преставлялъ єси на иншоє мѣсце?

Рек' єму аггелъ: Тому єст тоя причина: то была хата чоловѣка богатого; в той хатѣ спрятав' скарбъ великй, который то скарб отказав' синови своєму, который то єст барзо побожнымь. А коли той скарб выйме, то ся учинїт барзо злым', скупым', немилостивым' и длятогом тоту хату инде переставивъ, абы онь не знайшоль тыхъ пѣнязей на пагубу души своєи Волить быти без нїхъ, а нїжли при нїхъ и стратити бы мавъ вичне душу свою Отож ти, отче, повѣламъ причину справы моєя, а ты иди до своєи келии и не ходи из пущѣ болше во мирь и не изпытуй судебъ божихъ. Мир ти, спасай ся о Господѣ.

[1]) Бідноти

И то рекши аггелъ господень яко блискавицею поишолъ то него. Тогда калугерь поклонїв ся, цѣловаль мѣсце то, где стояв' аггель Господень и поишов' у лѣсь и єму ся здало недалеко. И мало пойшойвши, оувидѣв' келию свою и прославил' Христа Бога и жыл там' потому других' 30 лѣть и престави ся и отиде ко Господу v радосць вѣчную. Тѣложь єго преподобный Макарй знайшов' и погреб' чесно; душа єго во обителех' небесныхъ, а имя єму Паладий. Того молитвами Христе Боже помилуй нас и спаси души наши всегда и нинѣ и присно и во вѣки вѣкомъ аминь.

Паралєлї: Gesta Romanorum, ч. 80 — Vitae patrum, 5, 93. — Jac. de Vitriacos, in Scala celi, 15 — Alb. Patàvius, evang. domin. passionis, 93. — Pelbartus, aestiv. 32, H (J. de Vitr.). — Discipulus de temp. 109, K. — Specul. exemplor. 2, 210; Maj. 571. — Wright, 7. — Euxemplos, 161. — Doctrinal de sap. bl. 8. — Le grand, 1779, 2, 1 (5, 211). — Méon, 2, 216. — Bluet d' Arbéres, 1604, 105. — Voltaire Zadig, 20; ed. Benchot, 33. — Hist. littér. de la France, 23, c. 116. — Geiler, arbor. hum. 129 b. — Pauli, 682. — H. Sachs, 3, 1, 236; Schiebel, 2, 254. — Zuschauer, 3, ст. 332. — Gellert. 1, ст. 116. — Grimm, d. myth. XXXV ij. — Parnell, the hermit. b. Swan, 1, 376. — H. More. div. dialogues, 1669, 1, 321, 2. — Howell, lettres, 47. — Pl. Herbert, Conceptions, 1, 1650. — Dunlop — Liebr. 309. — Warton, 1, clviij. — Koran, 18, 64. — 1001 Tag, 27—29. — Hammer, Rosenöl, 1, 162. — Hurwitz, Hebrew tales, 18. — Weil. bibl. legend. d. musulm. — L. Gonzenbach, Sicilianische Märchen. T. II. Ч. 92: Die Geschichte v. Einsiedler. — Kolberg, Lud, Kujawy. T. I. Ст. 153—156: O pustelniku i czarcie. — Krakowskie. T. IV. Ст. 94—99. Клоустон. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни. Перев. А. Кримський. Ст. 31 - 40.

IX.

Слово о пут'нїку кнїги како во Цариградѣ святѣйший патрїярха Терентий випил' биль лютую трутизну из рук єди[но]го жида.

Во Константиноградѣ придало ся єдиного часу, собору при царской полатѣ при цари турецком Заври, за патриярхи Терентия. Тамь быль єдин' жидь злый на имя Схарионъ, который завше хрестиян гонитель быв' великй на вѣру хрестїян'ску и намовяль часто царя турецкого, абы хрестияни потурчити. Але царь не смѣль тото чинїти, рекучи: Не могу я яко живо тоє чинїти, бо хрестияне мають своєго патриярху.

А жид рек: Повели ми царю, я патриярху отрою лютою отровою перед тобою и будуть хрестияне твои.

Рече єму царь: Єсли би то могло бытн. Рече жид: Не бои ся, царю, я ти в том; не поможет имъ ихъ Христос.

А коли былъ соборь на царскомь дворѣ, много ся жид спирал ис християни и з патриярхою святым' о вѣрѣ и хуливъ на Христа и Богородицу и на вѣру и на ивангелие святоє. И рече:

Слухай ты, патриярхо; чи єсть то правда, иж то читаєте оу вашомь євангелию: Се даю вамь власць наступати на змию и на скоропию и на всю силу вражию. Знову пишеть: Аще что смертно спиють, невредить имь. Єсть ли то правда?

Патриярх єму рек': Єсто правда, зловѣрный жидовине, бо то суть самого Христа божого слова.

А жидовинь рекь: Чи мог' бись на тоти слова из моихъ рукъ трутизну выпити и живъ быти? Нехай бысмо дознали тоеи правды. Патриярха єму рекъ: Вѣрую Христу Сину Божому и тому слову євангельскому, иж то могу пити.

И на то ся зложили перед царемъ до шестий день. А царь рекь патриярсѣ: А то, патриярхо, постановѣм' такоє право: єсли ты выпивши трутизну, оумрешь, то хрестияне мои будуть и манастири и церкви вашѣ и чернїцѣ. И всѣхъ людей хрестиянь потурчу а котриє не схотят, я тыхъ повелю губити. А єсли цѣлъ зостанеш, то будешь от мене великую ласку мати.

И дали собѣ на то руки и запись до шестый день. А коли ся соборь розыйшов и патриярха розослаль всюгди листы по всѣхъ християнохъ, абы ся Господу Богу молили и пресвятой Богородици и святому Отцу Нїколаю. И собрали ся вшиткы хрестияне со женами и дѣтьми до святои Софии на дворь патриярший и там неотходячи, молили ся Господу Богу и пресвятой Богородици и святому отцу Нїколаю. Пребили тоє вшитки днї и нощи из патриярхою на молитвѣ. Коли прйшов шестый день, станеть патриярха говорити со слезами до всѣхъ людїй: О мой наймилшїє хрестияне! Теперь пришовь день, иж то маю пити от жидовскїхъ рукь смертелную, ядовитую трутизну. А коли я оумру, то вас вшитки потурчать.

Слышавши то люде, крикнули голоси великими, рекучи: О владико святый! не помози Боже нашим ворогомь, ихтовимъ[1]) неприятелем'! Єсли бы тобѣ смерть мала быти, нехайже и мы с тобою оумрем' и[з] женами, из дѣт'ми, а з вѣри своей хрестиянской не виступимъ. И повелѣвъ патриярха всѣмъ поити до церкве святого отця Ныколы на стоянїє всенощноє. И казал каждому готовити ся до причастия; и старым', молодымъ и малым' дѣтемъ, готуючи ся на смерть. И коли правили завтрѝдню, на девятои пѣсни сидячи

[1]) Скорочене: Исусъ Христовымъ.

патриярха у крислѣ, здрѣмав ся от праци. И ту ся єму показала пречистая Богородиця, мати Христова, держаще на руках своихъ дитятко Христа. И даєть патриярсѣ палицу золотую и рече: Тоєю палицею побѣдишь враги и ворога своєго и моєго непрятеля и гонїтелей сина моєго и ллюзнѣрцовъ вѣри христовои. Дерзай, не бой ся пастирю добрый стада христова, а мой вѣрный слуго. Господь с тобою.

А в той часъ попь рек': Матерь божію во пѣснехь возвеличим'!

И начали спѣвати: Чеснѣшую херувимъ!

А патриярха ся прохватив, а перед нїм стоитъ архидияконь с кадилнїцею на томь мѣсцу, где стояла пресвятая Богородиця. Уставши теди патриярха радостень и весѣль серцем и душею и благодарив Христа Бога и пресвятую Богородицу матер єго.

А коли вийшли из утрени, патриярха ся сам' готовиль до службы и читалъ собѣ святыи молитвы. Ту прийшов' к нему аггель господень и рече к нему: Господь с тобою, отче; дерзай, не бой ся; єще ти прибуде стада Христова, ти бо живь будешь, а твои ворогъ зле погине.

А так у службы святои ушитки священїки и черцѣ и дияконы и всѣ люде со женами и дѣт'ми причастили ся святыхь таинь христовихъ из рук' святого патриярхи. И коли вийшли из церкве, учинивь патриярха прощеніє со всѣми люд'ми, готуючи ся на смерть.

Слышавши то, крикнули со плачемь мужѣ и жены, рекучи: о святителю нашь! ми от тебе не зостаємь; єщесмо ни йли, нї пили по причастию; идем' с тобою на двор царскій, нехай будем' при твоєм боку, а єсли ти будет смерть, нехайже и ни всѣ тамь при тобѣ умремь, абыс не сам поишол на он свѣт'; не отстанемъ ся от тебе сладкаго патріярхи своєго.

И так' пойшол патриярха со вшитким' соборомъ своимь и все множество людей, старие, малие и великие и дѣточки несено, которіє перси сали; єдинодушно оустремили, яко и самому цареви

. . . .

Паралелї: Douhet, Dictionnaire des legendes du christianisme.

На сїм кінчить ся і се „Слово“ і цїла книга. Чи много ще було дальше карток, не знати. Можна додумуватись однакож, що не много, бо як сказано при описї книги, она перехована досить добре, окладинки на нїй грубі і сильні, тож і не легко її можна було ушкодити. Колиб було инакше, то нам требаб жалувати, що такі цїнні річи затрачують ся — може й на завсїгди — на шкоду нашої лїтератури.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
В ОСТАННЇ ЧАСИ СВОГО ЖИТЯ
(7 вересня 1859 до 26 лютого 1861 р.).

КРИТИЧНО-БІОҐРАФІЧНИЙ НАРИС.

НАПИСАВ **О. КОНИСЬКИЙ.**

I.

Вранцї 7 вересня р. 1859 Шевченко вернув з подорожі на Україну[1]). Подорож та не відсьвіжила його, не підкріпила йому здоровя, не підбадьорила йому духа. Навпаки, вона ще більш нагнала на душу йому журби, ще більш охмарила його; отрута тяжкого житя ще глибше розлила ся по всьому орґанїзму. Колиб поет не зазнав був тієї огидливої пригоди, яку спорудив йому в Черкасах якийсь доносчик та ісправник Табачнїков, то й тодї подорож на Україну не принесла-б йому великої користи, хіба-б тільки відсьвіжила йому трохи покалїчене здорове тїла. Раз, що подорож та була вельми коротка — три тільки місяцї, а друге, що на кожному ступню, на Українї він бачив те лихо, що цїлий вік гризло його, що „в Сибір його водило" він бачив на Українї народ в ярмі, своїх рідних братів і сестер бачив на панщинї, бачив що „кругом неправда і неволя". Заспокоїтись нїчим йому було! Спочити нема де, нїже єдиного кутка вільного, щасливого!

Туга і сльози за зневолену Україну на довгий час одірвали були його від рідного краю, від родичів, від приятелїв і закинули в пустиню, в казарму. Десять лїт скнїв він там одиноким, самітним. Повернув ся на Україну і побачивши віч на віч її долю, він „ми-

[1]) Правда 1875 стор. 926.

наючи убогі села, понаддніпрянські не веселі“, думав: „де я прихилюсь?“

А прихилити ся змученій душі десь треба було. Він заходив ся шукати собі такого притулку. Знайшов його, але дякуючи ябеді і тому лиходїйно-бюрократичному ладу, що панував на Україні, поет мусїв „заплакавши, їхати назад знов на чужину“.

З часу поїздки на Україну цїлком опановало його і вже нїколи не покидало дві думки, два головні бажання його, що в інтересах переважно особистих кермовали усїм останнїм віком його. То були ті зовсїм натуральні, природженні усім людям бажання, про які поет зовсїм справедливо сказав в своїх віршах:

...„я так мало, не богато
Благав у Бога: тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополї біля неї,
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку“.

Завести на Українї власну оселю, одружити ся і працюючи коли ґравюри на користь народови, доживати тихо свого віку тяжкого, политого і облитого скорботним горем та горячими сльозами — от ті бажання!

Вже так поет добре тямив, почував і бачив, що житє його в столицї, як прирівняти до недавно минулого житя підневольного в казармі, можна назвати сьвітлим раєм. Але сей рай був на чужинї, не було в сьому раю рідного поетови народу і опріч усього иньшого — гниле повітре сего „сьвітлого раю“ тяжко виливало на його здорове, руйнуючи і так вже досить зруйновані сили. Житє в Петербурзї, хоч яке-б воно добре не було, мусїло дуже хвильовати Тарасову душу. Не можна йому було не почувати себе в гуртї приятелїв одиноким, самітним, не можна було не почувати, що на серцї у його є такий незаповнений нїким куточок, якого нїхто з його приятелїв не заповнить — заповнити, здавало ся, йому може тільки друге серце, жіноче серце... Поет розумів, що й страшна хмара недугу починає близше та близше насувати ся на його. Коли раз якось Лев Мих. Жемчужнїков, глибоко люблячи і шануючи Тараса і яко поета і яко чоловіка, відважив ся розгорнути перед ним можливу будучину його самітнього житя в столицї, так у Тараса сльози виступили і він утерши їх, промовив: „Правда! Крий Боже, крий Боже!“[1]).

[1]) Основа 1861 кн. III стор. 2.

Сьвідомість такого становища неминуче повинна була збільшувати тугу і скорб душі поетової, роз'ятрувати незадоволеннє самим собою і своїм житєм і гнати його з столиці на Україну, гнати в обійми якогось любленого товариша — друга — жінки, щоб хоч на останку віку спочити, „дурячи себе самого“.

Згуртовавши все отсе, нам стане ясно, чому Шевченко, вернувшись до Петербургу, увесь переняв ся бажаннєм швидче перебрати ся на власне кишло на Україну та одружити ся.

На третій день по приїзді в Петербург поет береть ся турбовати листами про сю справу свого названого брата і свояка Варфоломея.

Ми знаємо, що вони в двох знайшли в добрах Парчевского біля Канева такий шматок землї, що вельми подобав ся Тарасови; виїздячи з України, він прохав Варфоломея швидче скінчити справу купна тієї землї. Але, як писав Варфоломей, показало ся, що Парчевскому не вільно продати ту землю, а волен він віддати її в найми на 25 років. „Як би ти, пише Тарас 10 вересня[1]) до Варфоломея, побачив ся з Вольским (управитель в добрах Парчевского) та з ним добре поговорив, та умовив ся. Та вже роби, як там знаєш і вмієш та тільки роби, бо минї і досї снить ся Дніпро і темний ліс попід горою. Грошей, як треба буде, на тім тиждні пошлю“. Тарас був певен, що справа за ту землю скінчить ся хутко, і в тому ж листї додає Варфоломеєви: „Добре-б було коли-б Йосип, або Микита[2]) взяли ся за постройку (житла), веселїйш би гроші платить“.

Варфоломей — не вгадати — чи не тямив, чи не хотїв зрозуміти тієї величезної ваги, яку мала про Тараса скорість в придбанню землї і швидчий переїзд його на Україну. Взагалї в сїй справі поводженнє Варфоломея здаєть ся нам якимсь млавим; чинить він якось дляво, мішаючи часом до сієї справи що иньше, невідповідне інтересам Тараса.

Трохи чи не цїлих два місяцї Варфоломей не присилав до Тараса жадної звістки. Нарештї, як знати се з Тарасового листу[2]), писаного 2 листопаду, справа з Парчевским десь і через щось загаковалась, щось таке її загальмовало. Варфоломей не написав навіть Тарасови виразно: чи буде що з тієї справи, чи нї, і Тарас мусів через Варфоломея писати до Вольского, просячи, щоб він казав „просто: чи буде що з сего, чи нї?“[3]) Очевидно, що він спо-

---

[1]) Правда 1875 стор. 926.

[2]) Рідні брати Тарасові, обидва теслї.

[3]) Правда 1875 стор. 926.

дївав ся ще на добрі добутки, тим то й додає в листї до Варфоломея: „А доки каша — будемо масла добувати. У мене думка ось яка. Поки що буде (з землею), купити-б у Вольского лїсу: дубів 40, вирубати, та нехай собі сохне. А скласти їх можна біля Пекарів[1]) на Роси[2]), на жидівській лїсовій пристани і пильнї[3]). Як ти думаєш: чи до ладу воно буде? Як що до ладу — напиши минї хутенько, я зараз і гроші вишлю. Чи так, чи сяк, а треба десь зупинити ся, бо в Петербурзї я не всижу, він мене задушить. Нудьга така, що нехай Біг боронить всякого хрещеного і нехрещеного чоловіка". „Як би не робота, то я давно-б одурів. Аж надто стало тяжко на самотї. Сам не знаю, для кого і для чого роблю. Слава минї не поможе і, минї здаєть ся, як не заведу свого житла, то вона мене і вдруге поведе Макарові телята пасти. Максимович уступає минї в Прохорівцї таке саме добро (землю) як і в Парчевского, тільки що не біля Днїпра; от моє лихо! Видно Днїпро, та далеко, а минї його треба коло порога. Нї вже! нехай Вольский хоч чорта перескочить, а докаже минї дружбу".

Не доказав йому Вольский дружби. Парчевский замість простої відповіди, почав воловодити. Здаєть ся, він не тямив на яку ступити і як в сїй справі повести дїло так, щоб і Богови догодити і чорта не дратовати? Під впливом інтересів кишенї і поради Вольского він і хотїв би відступити Тарасови ту земельку, але-ж з другого боку він бояв ся, щоб сусїдня шляхта не ремствовала на його за те, що він посприяє сїсти біля неї ворогу шляхетських тенденций і крепацько-панських інтересів. Як потім стало знати, каневський маршалок Янковский і иньші шляхтичі дуже змагали ся проти того, щоб Шевченко оселив ся в Канївському повітї.

Принявши від Вольского і від Варфоломея звістку про крутанину „шепотинника" Парчевского, Тарас 7 грудня[4]) пише до Варфоломея, щоб торгував ся з дїдичем Понятовским за ту землю, яку обібрав він в добрах останнього. Ґрунт той був також на правому березї Днїпра, близше до Київа, на самім краю села Стайок. Місце те вельми сподобало ся Варфоломеєви, „мабуть, казав він[5]), на всїй довжинї Днїпра не знайти другого такого гарного. Тільки

---

[1]) Села біля Канева
[2]) Річка, біля Пекарів вона вливаєть ся в Днїпро.
[3]) Тартак.
[4]) Правда 1875 стор. 927.
[5]) Правда 1875 стор. 627.

от лихо: старий Дніпро що весни бере собі по троху з тієї землї і коли він не одвернеть ся, так лїт за 20—30 і всю її забере".

Варфоломей так не виразно написав про землю Понятовского, що Тарас мусїв питати ся: чи багато тієї землї? яка вона? чи можна садок розвести? Та ще, щоб справдї, каже, сердитий Днїпро не нашкодив"[1]).

Ще нї до чого не прийшло в справі з Понятовским, як Варфоломей рає нову землю в Пекарях у Змієвського. Тарас 12 сїчня відповідає, що нехай на Змієвського і буде добра надія, а з Понятовским треба тепер зробити дїло, взять землю в посесию і купити дубового лїсу.

Не знати, з якої причини Варфоломей знов знехтовав і Понятовского і Змієвського і знов рає нову землю, якої він і сам не бачив: земля та була власність Трощинського, на лївому боцї Днїпра в Переяславському повітї біля села Рудяків: „коло села є лїс, луг, озера кругом лїсом пообростали". Якийсь Гр. розповідав Варфоломеєви, що „там такі місця гарні, що трудно знайти такі і понад цїлим Днїпром"[2]).

Чудне дїло: Варфоломей добре відав, що Тарасови треба, „щоб ґрунт був над самим Днїпром", щоб „Днїпро був біля порога", відав що Тарас жадає

„Щоб хоч умерти на Днїпрі
Хоч на малесенькій горі",

а проте, нехтуючи землї Понятовского і Змієвського та пропонуючи Рудяки і озера з лугами, нї слова не каже про Днїпро. Через се Тарас в листї 1 лютого р. 1860[3]) знов питає у його: „чи той ґрунт над самим Днїпром? бо коли не над Днїпром, так минї його й за копу не треба". Не маючи відповіди, він знов пише до його 18 лютого[4]), питаючи, що зроблено з Трощинським? „Як що добре зроблено за ґрунт, то дбай дубовий, берестовий, ясеновий, кленовий і липовий лїс і пиши про дерево". Тарас був такий певний, що Варфоломей довів уже до краю справу з землею і при листї тому посилає до його плян хати і каже: „поміркуй і роби,

---

[1]) Правда 1875 стор. 628.
[2]) Основа 1862 кн. VI стор. 11.
[3]) Кобзар 1876 т. 2 стор. 151.
[4]) Правда 1875 стор. 929.
[5]) ibidem.

як сам добре знаєш. Мині тільки й треба, щоб робоча хата була дубова,, та круглий ґанок скляний на Дніпро"[1]).

Минуло півтора місяця. Варфоломей „замовк, немов йому заціпило". Чи ти вмер, чи тільки ще занедужав, чи може, крий Боже! запишав ся?" питаєть ся Тарас листом 23 березїля[2]). Знати, що справа з землею кортить йому, що длявість і воловодїннє хвилює його. „Чи ти зробив що з Понятовским, або з Трощинським? питаєть ся він: як що нї, чи не зробиш чого з Змієвським? От би добре було! А дубового, кленового, липового і ясенового лїсу чи придбав?"

Через день, 25 березїля прийшла Варфоломеєва відповідь і лист Трощинського. Знати, що останнїй за землю хотїв 1500 карб., а Варфоломей писав, що як зрахували той лїс, що треба на хату по Тарасовому пляну, так вийшло його на 1100 карб., а щеж то треба і комору і повітку. І от з сїеї причини Варфоломей знов подає иньшу раду: „У Трощинського, каже він[3]), єсть хороший дім

---

[1]) Ось той плян, що прислав Шевченко:

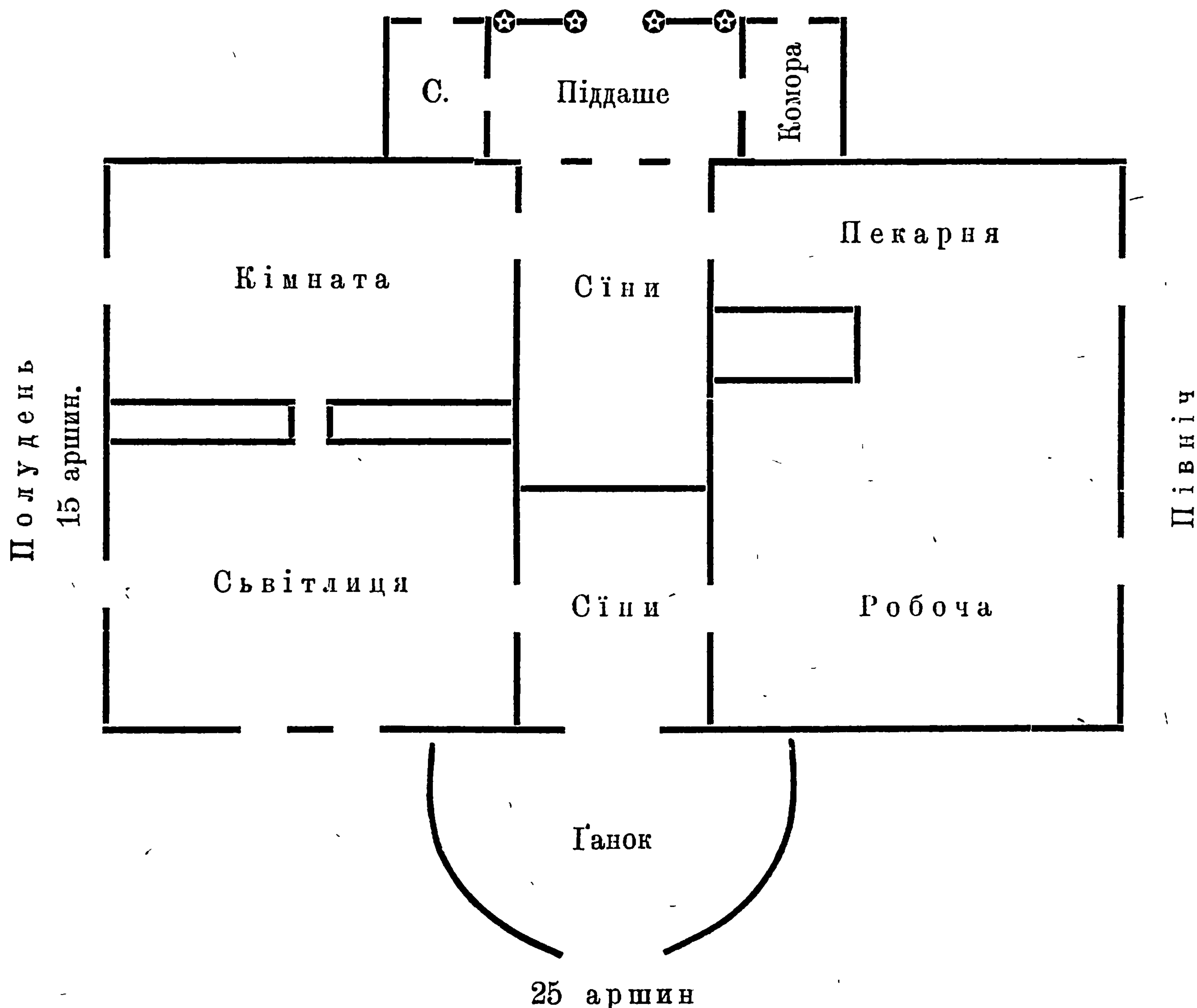

[2]) Правда 1875 стор. 930.

[3]) Основа 1862 кн. VI стор. 14.

у Ржищеві[1]), за містечком, над Днїпром, на дуже, дуже хорошому місцї; він купив його за 2500 карб., а продає за 1500. Є при домі великий город, вітрак і иньше". Варфоломей радить купити сей дім, „а як не сподобаєть ся, так у Трощинського є иньший ґрунт над самим Днїпром в лїсї, тільки на лївому березї і не так далеко видно, як з правого берега".

Очевидно, що отака одна за одною нова все порада надопекла Тарасови. Згоджуєть ся нарештї він купити дім Трощинського у Ржищеві, пише про се Варфоломеєви і просить „придбати лїсу на надвірню комору, то буде його робочою". Але й тут нїчого не вийшло, хоча й не знати з якої причини. Здаєть ся Варфоломей почав „ждати самого Тараса", хоча останнїй „чотири рази писав йому, що того лїта (1860) на Вкраїну не приїде". З листу Тараса, писаного 15 мая[2]), можна гадати, що Варфоломей до купна землї у Трощинського став примішувати свою особисту справу. Знаючи Тарасову добрість, я бачу з того листу, що він почав трохи ремствовати на Варфоломеєву тяганину. „Занехай Ржищев, писав він. Цур тому домови і повітцї і вітракови і отим тром грушам. Як що тобі дуже подобаєть ся пан Трощинський, то бери в його службу, я чув що він і заможний і не лукавий. А там, як матимеш час, то подиви ся сам на Рудяки, бо Григорович і збрехати уміє. Як сподобають ся тобі оті Рудяки, то возьми в посесию 20 десятин на 25 лїт. Як зробить ся так, як отсе я пишу, то дбай о дубовім лїсї на робочу минї... Чи не бачив ся з Змієвським? Отой ґрунт, що ми з тобою оглядали, в печінках минї сидить".

Минуло знов півтора місяця. Знов Варфоломей замовк. А Тарасови з думки не йде своє кішло біля Днїпра і 29 червня він знов питає Варфоломея: „чи був у тих Рудяках? що там бачив і чи зробив що з Трощинським?"[3]). Але за день приходить звістка[4]), що Варфоломей, залишивши і Забару, і Ржищев, і Рудяки і Межиричі, вибрав иньшу землю „вище по Днїпру від того місця, де сам Тарас вибрав біля Пекарів, між Каневом та Пекарями на високій горі міських земель Канева є лїсочок, посеред його поляна. Далеко від міста. На тій горі дуже богато дичок, яблонь і груш і завести садочок можна. А Днїпро буде тобі під ногами. Кринишна вода недалеко. Риба що ранку буде сьвіжа, бо рибалки попід порогом возити муть її до міста".

[1]) Містечко на правім березї Днїпра.
[2]) Правда 1875 стор. 967.
[3]) Правда 1875 стор. 967.
[4]) Основа 1862 кн. VI стор. 19.

Зрадїв Тарас і 1 липня відписує Варфоломеєви: „бери 10 десятин землї з умовою виплатити гроші в продовж году трома ратами і зараз же напиши, чи багацько тобі треба гроший на почин?“

Не відомо, — Варфоломей не подав звістки, що він відписав Тарасови, але останнїй за місяць послав до його 1000 карб., просячи його: „купчий акт зробити на своє імя та купити на хату соснового дерева, а на двері і одвірки ясенового, або дубового. Хата щоб була 10 аршинів впоперек, а 20 вдовж“.

Тепер, здавало ся Тарасови, – край дїлу. Тепер тільки швидче-б збудовати хату. Але-ж будовати нову вже запізно, на зиму не встигне. Почув він, що якась попадя в Пекарях продає хату. Він радить Варфоломеєви купити ту хату, перевезти і поставити. „А на веснї нехай би сестра Ірина з меншим сином перевезла ся в ту хату тай хазяйнувала“. Через три днї — 25 серпня він посилає до Варфоломея новий плян хати і просить окопувати леваду і куповати лїс. „Добре-б було, каже він, коли-б сестра Ірина перевезла ся на мій ґрунт рано на веснї, а лїтом ми з жінкою прибудемо“[1]).

[1]) Ось той другий плян:

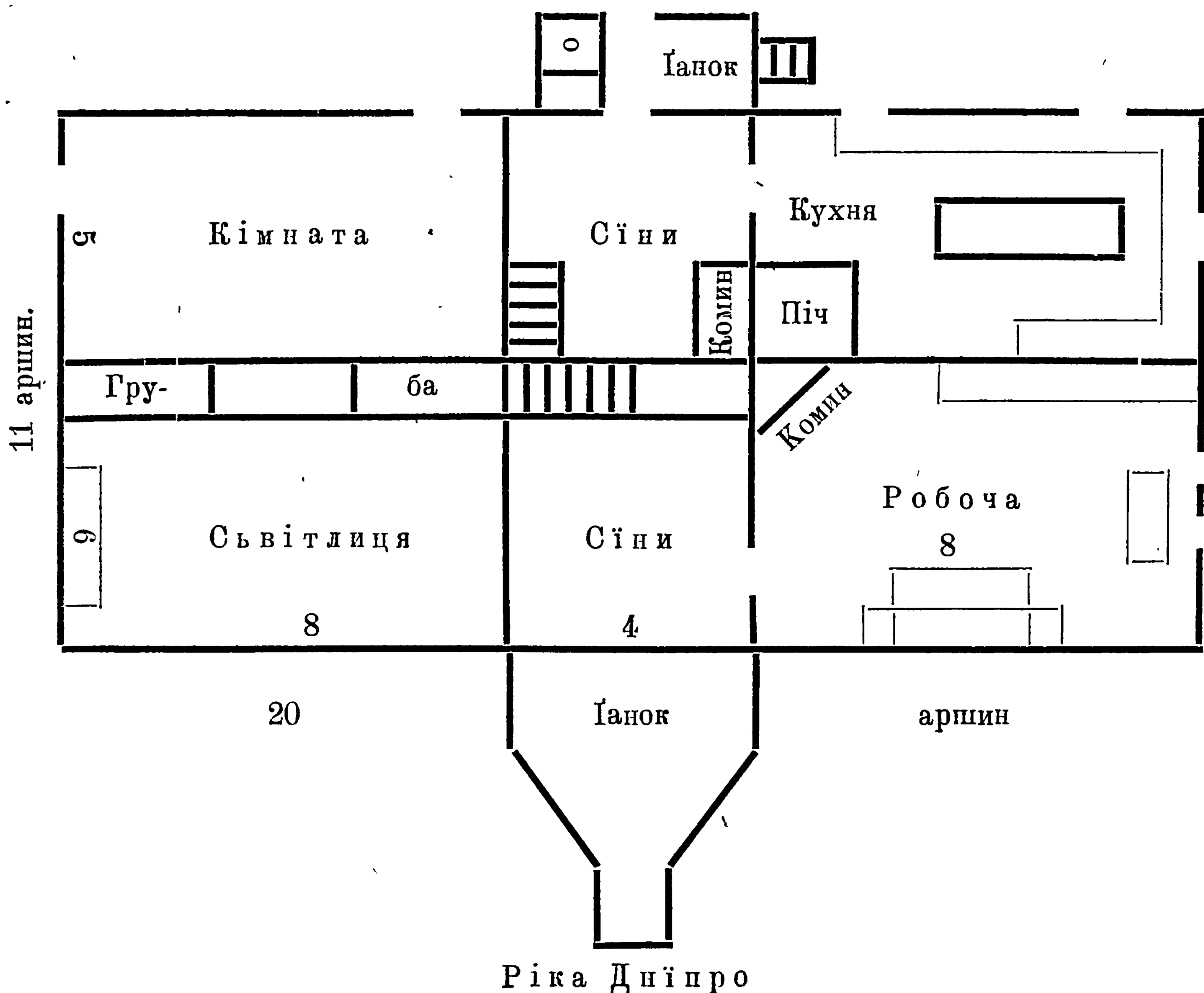

Одно слово: Тарас був певен, що справа з купном землї дійшла вже до краю, зовсїм скінчена. Та не так воно дїйсно було. У Варфоломея зайшла тяганина з землеміром, як знати се з листу Тарасового 5 жовтня. Але прецїнь вже й тяганина та, здавало ся, уладжена. З листів Тараса не знати вже жадної якої-будь притичини аж до 22 сїчня 1861. З останнїх 5 листів його до Варфоломея бачимо, що про землю вже нема клопоту. Варфоломей вдаєть ся до його вже з своїми особистими справами: то треба йому кредиту, бо він має думку крамарювати книжками та чаєм; то просить Тараса замовити в Петербурзї задля його ремінну свиту з відлогою, то поклопотатись за дїтей його, щоб приняли одного в ту, другого в другу школу, і в останнїй справі написати в Киів до Селецького, що був тодї, здаєть ся, віце-ґубернатором. Тарас усе те охоче справляє, опріч останнього, бо що до Селецького, так 23 грудня він писав Варфоломеєви так: „я лучче тричі чорта в.... поцїлую, як маю писати отому поганому Селецькому. Я тобі вже писав: як будеш у Київі, порадь ся з Чалим та з Сошенком, вони тебе на все добре наставлять“[1]).

Тим часом сїпака землемір щось крутив, і Тарас в листї 22 сїчня 1861 радить Варфоломеєви: „заткни пельку отому клятому землемірови“, попросту сказавши — радив дати хабаря. З того-ж листу бачимо, що не доведена до краю справа з ґрунтом бентежила нашого кобзаря, тодї вже безнадїйно хорого! Він просить Варфоломея „роби швидче з тим сердешним ґрунтом та зараз же і напиши минї, щоб я знав, що з собою робити: чи їхати весною в Канев, чи нї“[2]). За тиждень, 29 сїчня в своєму останньому листї до Варфоломея знов він просить „кінчати швидче в Каневі, та написати, як кінчиш, щоб я знав, що робити з собою на веснї“[3]).

Алеж! лиха доля в сьому разї тяжко поглумила ся з безталанного страдальника. Вона не дала йому дожити до весни і живому приїхати в нову хату на той ґрунт. На веснї на той самий ґрунт біля Канева прибула хата-домовина з кістками Тарасовими.

Таким чином майже за цїлих два роки з усїх Тарасових заходів і клопотів придбати собі оселю біля Днїпра нїчого не вийшло. Нї в споминках Варфоломея[4]), нї де инде минї не довело ся знайти певної звістки про те: на чому саме Тарасова смерть застала справу

[1]) Правда 1875 стор. 971.
[2]) Правда 1872 стор. 972.
[3]) ibidem.
[4]) ibidem 1876 стор. 64—69.

про придбаннє задля його землї біля Канева, на тій Черечій горі, де він тепер спочиває? На превеликий жаль, Варфоломей Шевченко не розповів того, що лїпше за всїх, а може тільки оден він і відав, і повинен був широко росповісти, росказати усї подробицї, що не дали придбати Тарасови ґрунт на Чернечій горі. Варфоломей тільки й сказав, що скрізь, де знаходив він ґрунти, трапляла ся одна та сама головна притичина: „треба спитати ґенерал-ґубернатора, чи можна Шевченкови куповати землю?"[1]).

Добре! Алеж чи питав ся хто? чи питала ся канївська міська рада? і коли питала ся, так що відповів на те ґенерал-ґубернатор?

Ми знаємо, що Шевченко нїколи не був позбавлений прав горожанських, значить, нї за ким і не було права анї заборонити йому куповати землю, анї дозволяти те, що й не було заборонене, ergo і питати ся про дозвіл у ґенерал-ґубернатора не треба було.

II.

Разом з бажаннєм завести власне кішло ва Українї огортає Шевченка друге ще більше палке, загарливе бажаннє одружити ся. Ми з попереднїх нарисів відаємо, що обидва отсї бажання, найпаче останнє цїлий вік не покидали його; починаючи з малку, він голубив їх, жив їми до останку.

Відаємо, що потреба житя родинного була у Шевченка глибока і зростала вона і міцнїла разом з його лїтами. Ще коли він був, так мовити, на порозї віку парубочого, коли йому „тринадцятий минав", він сподївав ся одружити ся колись з тією Оксаною, з якою „у купочцї собі росли" і „маленькими собі любились"[2]). Алеж вони „малими розійшлись, та вже й не сходились нїколи". Тараса „по волї і неволї носило всюди", а тим часом Оксана, „ота маленька кучерява, помандровала за москалями та й пропала".

Відомо, що Шевченко, як був молодим парубком, покохав „любу чорнооку Дуню Гашковську". Крепацька неволя не дала йому одружити ся з нею...

Року 1843 він покохав доню кириловського попа Григория Кошицї молоденьку Федосию. І вона його кохала; жадали вони побрати ся, та не було на те волї батьків Федосиї.

[1]) Правда 1876 стор. 66.
[2]) Кобзарь т. 1 стор. 235.

Не під мисли було старим Кошицям дружити свою доню з колишнїм своїм слугою; вони хотїли спершу якими небудь хитрощами розлучити молодих коханцїв. У вереснї, коли Шевченко гостював в Кирилївцї, жінка прокопа Демченка повила дитину. Неня Федосиї Григоровни умовила Демченків кликати кумами Федосию і Шевченка. Думка була у неї така, що молоденька доня її не відає, що кумови з кумою не можна брати ся. Таким чином скоро закохані молодята покумлять ся, то через те саме шлюб їх стане неможливим. Одначе попадя помилила ся: доня догадала ся, до чого ведуть неньчині заходи тай собі ужила хитрощів: вона взяла дитину Демченків, пішла з нею до другого попа і охристила її з иньшим кумом. Після сего батьки Федосиї Григоровни вже просто відмовили Тарасови і розбили його сподїваннє „оженить ся тай жити як всї люде живуть“[1]). Одначе Федосия Григоровна не зрадила свойому коханню і вмерла року 1884[2]) дївуючи[3]).

З того часу аж до р. 1854, коли Шевченко „високо, чисто, всїм серцем, всею благородною душею покохав паню Ускову[4])“, ми не маємо жадної, хоч трохи певної звістки, щоб він кого небудь кохав глибоко, серйозно. Правда, у споминках Чужбинського[5]) стрічаємо такі звістки. Ще першими роками знайомости з Чужбинським (виходить що р. 1844—5) Шевченко аж тричи поривав ся коханнєм раз до якоїсь молодицї, але не надовго: „Славна молодичка, казав він Чужбинському, здаєть ся й забудеш про неї, а побачиш ся з нею так тебе й потягне“. Вдруге на короткий час поривав ся він до якоїсь красунї в Київі, що тодї (1846) причаровувала до себе всїх. Пориваннє до неї у Шевченка було доволї міцне, він захожував ся змалювати з неї портрет, писав би то й вірші до неї (таких віршів ми досї нїде й слїду не стрівали), алеж небавом він розчаровав ся: красуня та раз-якось покликала його до себе, щоб прочитав їй свою поему і запевняла, що у неї, нїкого не буде. Але Шевченко, прийшовши до неї застав там аж трох її поклонників; він швидче пішов від неї і нїколи вже не вертав ся. Згадує Чужбинський ще про одно пориваннє Шевченка до якоїсь зарученої вже гарненької

---

[1]) Русская Стар. 1883 кн. IX стор. 640.

[2]) Метрики Кирилївської церкви.

[3]) Про сватаннє з Шевченком Кошицївни була згадка у мене в III нарисї; там би треба було подати і отсї всї подробицї, але я про них довідав ся лишень в червнї 1896 від Прокопа Шевченка.

[4]) Кіев. Стар. 1883 кн. III стор. 612.

[5]) Воспоминанія о Шевченкѣ, 1861 стор. 32—35.

селянської панночки, але додає, що всї ті поривання не були серйозні, і він „за увесь час своєї знайомости з Шевченком не помітив, щоб поет хоч раз єдиний був закоханий серйозно: жіноче товариство він любив і поривав ся, але завжди не на довго“[1]).

Останню рису ми спостерегаємо за Шевченком цїлий вік його: вдача його в відносинах до жіноцтва — швидко займати ся коханнєм і швидко гаснути. Глибока, палка перенятливість і тут, як і взагалї, була ознакою його вдачі і темпераменту.

Ускову він покохав глибоко, але теж не на довго. В жовтнї 1854 „Аґата“ була задля його „суща Божа благодать“, а в квітнї р. 1855 „його єдина моральна опора“ стає людиною без життя, порожнечою і наступає розчарованнє і край коханню[2]).

Коханнє в Нижньому Новгородї в Піунівнї було палке, глибоке, але протягло ся воно у поета, як бачили ми в нарисї „Шевченко в дорозї з заслання“ ледви два місяцї.

Поривання до Довгополенківни і Полусмаківни, як побачимо перегодом, найпаче до останньої, не мали в собі й слїду серйозного глибокого кохання. Се була тільки остання іскра, певнїйш сказати — теплий ще попіл великого, палкого, але змученого і перегорілого вже серця. Останнї два сватання його, говорячи правду, були властиво потребою не кохання, а єдине потребою спекати ся самітности. Шевченко тямив, що сили його духово-моральні зруйновані, що вони гаснуть, але він не хотїв сам собі признати ся в тому, сам себе дурив і гадав, що коли він побереть ся, він спекаєть ся того лиха, руїни, якого жадним чином спекати ся не можна було. Він гадав, що коли чиїсь „плечі молодиї“, людини молодої, сьвіжої, бадьорої „підопруть його старі плечі“, так дух його, серце, увесь духово-моральний орґанїзм його теж помолодїє, набереть ся сьвіжости, бадьорости; він, зовсїм натурально, жадаючи спочину і спокою, шукав саме того, чого вже не було в йому самому. Він гадав, що молоде подруже з свого сьвіжого серця переле в його старе серце росу молодости, омолодить його, осьвіжить! Овва! помилка стара, як сьвіт!

Спостерегаючи усї відомі нам випадки Тарасового кохання, не можна не помітити, що часом якого будь дрібного вчинку, зробленого любленою їм женщиною, такого вчинку, що здавав ся йому

---

1) Воспоминанія о Шевченкѣ Спб. 1861.
2) Кіев. Стар. 1883 кн. 1 стор. 173.
3) ibidem III стор. 621.

не моральним, досить було на те, щоб коханнє його дійшло до берега, розбилось і згасло.

В сьому разї не додержаннє свого слова найбільш вражало поета і відтручувало його. Київську красуню він кидає за те, що вона не додержала обіцянки, кликавши його до себе. На Піунівну він лютує страшенно теж за недодержаннє свого слова. Ускова розчаровує його тим, що грає в карти.

Треба-б нам і важно-б було довідати ся, які саме женщини подобали ся Шевченкови? та на превеликий жаль на се вельми бракує нам материялу. Чужбинський не списав нам хоч би рисами загальними нї єдиного портрету з того жіноцтва, до якого він спостерегав у Шевченка поривання серця, тільки й повідав, що „Шевченко любив женщин живої вдачи, щоб женщина була палка загарлива, щоб під нею земля горіла на три сяжнї".

Коли в останнїх словах розуміти силу жвавости і енерґії, то такою, говорено минї, і була Федосия Кошицївна, Харитина Довгополенківна „молодою була проворна та жвава, наче та дзиґа" [1]). Трохи такою здає ть ся минї і Піунівна, але таким вимаганням, як побачимо, не відповідала Ликерия.

Що подобало ся Шевченкови з жіночої краси фізичної? Задля відповіди можна крихтами назбирати материялу.

Карі иноді чорні очи та чорні брови так подобали ся Тарасови, що він вважав їх за нероз'єднану приналежність краси жіночої: де краса, там карі очи, чорні брови, біле лице[2]), там стан гнучкий[3]). Що така саме жіноча краса вабила його і здіймала в серцї у його коханнє, бачимо з того, що люба його Дуня Гашковська була чорноброва[4]). У Федосиї Кошицївни чорні густі брови облямовували великі карі очи[5]). У Довгополенківни „з під тонких дужковатих брівок дивлять ся поглядом трохи гострим великі чорні очи[6]). Ликерия теж кароока. В обох їх стан гнучкий, тонкий[7]). Взагалї можна сказати, що усї відомі нам, яко Шевченкові любленицї, дївчата були вродливі, гарні з себе. Більш докладні портрети Харитини і Ликериї бачити мемо перегодом.

---

1) Воспомин. о Шевченкѣ стор. 34.
2) Лист П. Л. Крамаренківни.
3) Див. Кобзар 1876 т. 1 стор. 194, 215, 300 т, II стор. 86.
4) ibid. 1 т. стор. 236.
5) Кобзар т. 3 стор. 111.
6) Росповів Прокіп Шевченко.
7) Лист П. Л. Крамаренківни.
8) Зоря 1892 ч. 5. Пчела 1878 ч. 2 і 5.

III.

Не побравшись з Піунівною і розцуравшись з нею, Тарас, переїздячи через Москву, висловив Максимовичці своє бажанне одружити ся на Україні. Скоро він улаштовав ся в Петербурзї і скоро заходив ся коло сердечної своєї думки поїхати на Україну, вкупі з тим займаєть ся у його й бажанє одружити ся. „Як би ви згадали і про те, про що я прохав вас у Москві, пише він 22 листопаду 1858 р. до Максимовички[1]), тай заходили ся гарненько коло сього сьвятого діла, то се булоб так! А ви, мабуть, вже й забули мою просьбу; то от я вам нагадаю. Я просив, щоб ви мене оженили. Оженїть, будьте ласкаві, а то, як ви не ожените, то й сам Біг не оженить, так і пропаду бурлакою на чужинї".

Старий Максимович, знати, спочував Тарасовому бажанню. В листї 1 грудня він пише: „а як би Біг поміг нам тебе одружити на Михайловій горі, тото-б удрали весілє таке, що аж синї гори Дніпрові здвигнулись би (стенулись) на радощах. Розпочав би я з тобою і ту пляшочку вистоялки, що налита ще року 1808, як мій дядько Іля Тимковський оженив ся з Софиєю Халанською"[2]).

Не знати, хто був на прикметї у Максимовичів і кого вони гадали сватати за Шевченка; але що така людина була — так се річ цїлком певна. Шевченко в листї 25 березїля р. 1859[3]) пише до Максимовички, що він в той день був у Кулїшихи і вона показувала йому останнїй лист до неї від Максимовички, а в тому листї є згадка і про Тарасову просьбу. Дякуючи за те, він додає: „придибаю таки до вас сим лїтом, та як Біг та ви поможете, то й одружу ся. Як би то так стало ся, дуже-б добре було. Аж страх обісїло вже бурлаковати". Максимовичка бажала, щоб Тарас прислав свою фотоґрафію, очевидно на те, щоб показати „їй", але „фотоґраф збрехав, не принїс фотоґрафії Тарасової, і останнїй в томуж таки листї пише: „нехай (портрет) до другого разу, а тепер скажіть їй, що я лисий і сивоусий, то вона, сердешна, і злякаєть ся".

Перегодом при листї 10 мая поет послав свій портрет до Максимовички, просячи, щоб не показувала портрета того дївчатам, а то вони злякають ся; подумають додає Тарас, „що я гайдамацький батько, та нї одна й не піде заміж за такого паливоду. А тим

---

[1]) Кіев. Стар. 1885 кн. 2 стор. 335.

[2]) Чалий стор. 137.

[3]) Кіев. Стар. 1885 кн. 3 стор. 336.

часом одній найкращій скажіть тихенько, щоб рушники дбала та на свому городї гарбузів не сажала"[1]).

Хоча в останнїх словах як і в цїлому листї чуємо властивий поетови жарт з самого себе, а про те я гадаю, що з сього листу знати, що вже й тодї Шевченко прийшов до думки висловленої пізнїйш того в листї до Варфоломея, що дружиною йому не може стати „панська кров", а може бути тільки наймичка крепачка.

Яку долю мали оті заходи Максимовички? На се жадної відповіди не маємо. Чи Шевченко не вибрав там собі дївчини до вподоби, чи його не сподобали, чи може сїй справі пошкодила несподївана пригода, заподїяна лиходїйним вчинком черкаського ісправника Табачнїкова? Певнїйш останнє. З початку листопаду Шевченко знов здіймає бесїду про потребу одружити ся йому, але здіймає її вже з Варфоломеєм. В листї до останнього, 2 листопаду р. 1859[2]), він питає його: „чи Хариту не приходив ще нїхто сватать? Як що нї, то спитай у неї нишком, чи не далаб за мене рушників? Або нехай сестра спитає, се жіноча річ. Оті одуковані та недруковані панночки у мене у зубах завязли. Нехворощ, тай більш нїчого".

Ота Харита, властиво Харитина, була дочкою селянина з крепаків князя Лопухіна Василя Довгополенка з села Самороднї Каневського повіту. Варфоломей Шевченко розповів нам[3]) що жінка його взяла Харитину ще дитиною і вигодовала її. Під час приїзду Тараса в Корсунь їй було 18 літ. „Не можна, каже він: сказати, щоб Харитина була красива, але було у неї щось симпатичне, тихий характер, ніжне серце і чиста душа були її красою.

Трохи не такі звістки дала сама Харитина, коли її роспитувала р. 1894 П. Л. Крамаренківна, по моїй просьбі. Вона розповіла, що її на 15 роцї віку, без її згоди, навіть проти її волї, не питаючи навіть батьків, взяли від батьків і віддали служити до Варфоломея, що був тодї економом у Лопухіна. Годованкою Варфоломеєвої жінки вона ніколи не була. Вона не хотіла йти служити до Варфоломея, навіть плакала, але на те не вважали.

Тут бачимо суперечність з Варфоломеєвими споминками і мусимо дати віру словам Харитини: у неї не було найменшого приводу, або якого будь інтересу говорити неправду. До того-ж у Варфоло-

---

[1]) ibidem стор. 339

[2]) Правда 1875 стор. 926.

[3]) ibidem 1876 стор. 67.

меєвих споминках ми бачили вже і ще бачити мемо чимало помилок і просто вигадок. Нарештї я від року 1873 і до самої смерти Варфоломея (1892) знав його особисто, знав добре, і знайомість моя з нйм примушує мене дати перевагу словам Харитини. П. Л. Крамаренківна бачила Харитину р. 1894 і писала до мене, що не вважаючи на свої 53 роки Харитина ще говірка, проворна і досї ще гарна, і „коли досї не втратила своєї вроди, то знати, що за молоду вона була дуже гарна".

Коли Тарас гостював у Варфоломея, так Харитйна зовсїм не додивляла ся і не спостерегала, який він, і він нїколи з нею не балакав. Вона „тільки й примітила його волохатий кожух з відкидним коміром, та високу смушеву з червоним верхом шапку".

Річ не можлива вгадати, чому Тарас Григорович, вернувшись до Петербургу, два місяцї мовчав в своїх листах до Варфоломея про Харитину? Всяких гіпотез тут можна зробити вельми богато, але певної відповіди вони нам не дадуть, тож і не будемо її робити.

Просячи Варфоломея посватати за його Харитину, Тарас в томуж листї додає: „Харитина минї дуже, дуже сподобала ся". Тут знов питаннє: чим же саме сподобала ся йому Харитина?

Дїло відоме, що вподоба серця — річ чисто субєктивна. Д. Чалий[1]) каже, що Тарас вперше вподобав Харитину, „як вона кабану їсти носила в хлїв". Я не тямлю, як розуміти отсї слова вп. біоґрафа? чи вони іронїя чи серйозні?

Хочу гадати останнє. Харитина була молода, гарна, енерґічна, проворна. Все ото і сприяло тому, щоб Тарасови вона сподобала ся. Алеж те вподобаннє не було тим серйозним, глибоким почутєм що зоветь ся любовю. Сватати Харитину примусило Тараса не коханнє, а иньше почутє: тяжке почутє самітности! „Аж надто тяжко стало на самотї", писав він до Варфоломея додаючи: „може Харитина скаже, що вона вбога, сирота, наймичка, а я богатий та гордий, то ти скажи їй, що в мене богато дечого нема, а часом і чистої сорочки, а гордощів та пихи я ще в моєї матери позичив, у мужички, у безсталанної крепачки. Чи так, чи сяк, а я повинен женити ся, а то проклята нудьга зжене мене з сьвіта. Сестра Ярина обіцяла знайти минї дївчину в Кирилівцї, та яку ще вона знайде. А Харита сама знайшлась. Навчи ж її і врозуми, що вона безталанною зо мною не буде"[2]).

---

[1]) Правда 1875 стор. 926.

[2]) ibidem.

Більш місяця ждав Тарас Варфоломеєвої відповіди. Мабуть він був певен, що Харитина не дасть йому гарбуза, що вона заспокоїть його ранню, вельми ранню старість і своїми

„Плїчми молодими
Його старого підопре“.

Така надія вилила ся тодї в прекрасних віршах його, написаних того часу. Самеж тодї він пікловав ся через Варфоломея завести біля Днїпра і власне кішло. І от, ждучи Варфоломеєвої відповіди і про Харитину і про землю під кішло, він в своїй фантазиї бачить вже себе господарем хутора, бачить себе жонатим і „на спомин своїй єдиній дружинї“ — сажає

...„коло хатини
І яблоню і грушечку...“

і марить далї що ті дерева

„Дасть Біг виростуть. Дружина
Під древами тими
Сяде собі в холодочку
З дїтьками малими...
А я буду груші рвати
Дїткам подавати...
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти.
„Тодї серце, як брали ся
Сї древа садив я...
Щасливий я...“. „І я, друже!
З тобою щаслива“.

Рожеві сподїванки посприяли ще й тому, що він саме того часу переняв ся глибоким натхненнєм і в найлїпшій своїй поемі „Мария“ списав образ матери, який він задумав ще на першому засланню і списати який досї у його не було потрібного і відповідного натхнення. Височезний лїризм тієї поеми і глибочезне почутє матери, вилите брилянтовими віршами, дає нам можливість зрозуміти те вражіннє, яке пановало над поетом під час дожидання Варфоломеєвої відповіди...

Але не так стало ся, як поет сподївав ся.

Річ очевидна, що Варфоломеєви не сподобало ся Тарасове сватаннє до Харитини: очевидно, він не зрозумів ваги тієї нудьги тяжкої, тієї страшенно жахливої самітности, що викликали те сватаннє і про які писав до його Тарас.

Замість простої відповіди про те, що сказала йому Харитина, він заходив ся поучати Тараса і відвертати його від думки і бажання побрати ся з Харитиною. „Чоловік ти письменний, просторікував Варфоломей в своїй відповіди до Тараса: діло твоє таке, що, живучи над Дніпром на самоті тільки з жінкою, часом можеб треба похвалити ся жінці, що отсе мині прийшла така й така думка, що отсе я так написав, та й прочитати їй. Щож тобі скаже Харита? Тоді твоя нудьга ще побільшає. Та вже тоді хоч сядь тай плач, ніхто нічого не поможе. Або як дасть Біг діточок: хтож їм стежку покаже?“[1]).

Така відповідь д. Чалим записана з уст самого Варфоломея і в „Основі“[2]) і в „Сводї“[3]), але вона не вся подана. З Тарасової відповіди на неї, писаної 7 грудня[4]), знати, що Варфоломей, відражуючи йому брати ся з Харитиною, раяв якусь другу дівчину, мабуть Наталку Шендерівну, що жила у його за ґувернантку.

Тарас, дякуючи за пораду, писав Варфоломееви: „твоя порада добра, та тільки забув ти ось що, а се ти добре знаєш: я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, то як же себе я поєднаю з собачою панською кровию. Тай що та панночка одукована робити ме в моїй мужичій хаті? З нудьги пропаде тай мині укоротить недовгого віку. Харита мині подобала ся, хоч я її назирки бачив. Нехай ще сестра Ярина подивить-ся на неї та що вона скаже, то так воно і буде. Мати всюди однакова мати: коли розумна та щира, то й діти вийдуть в люде; а хоч і одукована та без розуму, без серця, то й діти виростуть, як те ледащо в шинку“.

Варфоломей, не вподобавши Тарасової думки побрати ся з Харитиною, захожуеть ся і тут, ще чуднійш ніж в справі з купівлею землї, воловодити і каже Тарасови, що треба порадитись з сестрою його Іриною. Тарас дякує йому, що він зве сестру на пораду та на розглядини, але питає: щож Ірина побачить? „те що й я бачив: Хариту, тай більш нічого. А як би твоя жінка сказала слово, то себ було до ладу. Попроси її, нехай скаже, нехай порадить“.

Знов минуло більш місяця. Варфоломей пише, що Ірина бачила Харитину і вподобала її, але про саму Харитину не пише ні слова. Тарас дуже радіє, що Харитина сподобала ся Ірині і 12 січня просить Варфоломея, коли Ірина і досї гостює у його, „то нехай би

[1]) Основа 1862 кн. VI стор. 8.
[2]) ibidem.
[3]) Чалий стор. 161.
[4]) Правда 1875 стор. 927.

вона нишком по своєму спитала Хариту, а ти-б минї і написав те слово; або сам спитай, що вона скаже?"[1]).

Варфоломей хоч і присилає до Тараса листи з звістками про землю, але про Харитину мовчить: „Напиши минї хоч пів слова про Хариту, просить Тарас в листї 1 лютого р. 1860: вона минї спати не дає"[2]). В другому листї він знов нагадує: „нехай Харита скаже: чи піде за мене? Як скаже, що піде, то прийми її в своїй хатї, як рідну сестру. Нехай вона сердешна від наймів трохи відпочине. На харч її і одежу я тобі пришлю гроші. Попроси за мене і жінку свою, щоб і вона її привитала".

В сьому листї були і иньші запитання про землю то-що: Варфоломей на їх не загаяв ся відписати, а питання, головного питання про Харитину, наче й не чув, промовчав; тільки і подав вістку, що „Харитина крепачка, має батька й матїр, на волю викупити її не можна, хіба тільки заміж треба вийти"[3]).

18 лютого Тарас знов просить Варфоломея: „спитай у Харити, що вона скаже, щоб я знав, що минї думати і що робити?"

„Ще раз благаю тебе напиши, що скаже Харитина", пише Тарас, а Варфоломей як затяв ся! мовчить про Харитину, та замість того подає Тарасови нїкчемну раду, що характеризує лишень його самого. Дословно тієї поради ми не відаємо, Варфоломей признав ся тільки, що радив Тарасови „написати яку небудь молитву, або оду, тай надруковати по всїх журналах. Бо я, каже він, що дня божого чую таке про тебе... Щоб люде не цурались, потурай їм, брате!"[4]).

Довготерпеливий і безкраю добрий наш кобзар властивим йому звичаєм, дякуючи за ту пораду, і жартома, іронїчно питає 23 березїля свого свата: „чого ти замовк, мов тобі заціпило? чи не завадила тобі ота казань, що ти для мене так мудро скомпонував? Брехня сьому! я тільки не фарисей, не ідолопоклонник такий, як отї християне-сїпаки брехуни. Собака погавкає, а вітер рознесе... Чи ти казав що Харитинї про мене і що вона тобі сказала? Будь ласкав! поверни отсїм дїлом на мою руку, а то не втерплю, одружу ся з такою шерепою, що й тобі сором буде".

Нарештї в день навіки незабутний для Тараса в день визволення його з крепацтва приймає він 22 квітня р. 1860 від Варфоломея

[1]) Основа 1862 кн. VI стор. 10.
[2]) Основа ibidem ст. 11.
[3]) ibidem 12.
[4]) ibid. стор. 13.

лист з такою звісткою, що він з неї „трохи, трохи не записав ся в ченці“.

Очевидно, що похвалка Тарасова одружити ся з якою небудь шерепою пройняла Варфоломея і розвязала йому язик. Через пів року, після першого листу Тараса про Харитину, він нарешті написав, що „за Хариту не вмію тобі розказать, бо в мене від жалю богато жовчи розлило ся. Як я їй сказав, вона питаєть ся: „чи швидкож вони приїдуть?“ Я кажу: літом, або в осени. „Нехай же, каже, я піду поражусь з батьками“. Може ти, кажу, не віриш, то я тебе викуплю покіль він приїде?“. А вона каже: „я ще не думаю заміж, погуляю“. А сестрі Катерині сказала: „як викуплять, то й закрепостять на цілий вік. Не хочу, Біг з ними!“

„Минї здаєть ся, що варто її зовсім забути“, радить Варфоломей.

Варфоломеєви здавало ся, що на сьому і буде край сватанню Харити, що Тарас його послухаєть ся; але не такої був думки Тарас. Він хоч і зажурив ся, але надія на лїпше не покинула його: „нехай, пише він до Варфоломея, Харитина погуляє до тієї весни, а ти тим часом врозумляй її по троху і жінку свою попроси і сестру Катерину і Ярину. Скажи їй, що ми з тобою такі пани, як вона панна. Викуповувати її не треба, вона вже вільна і всї жінки і дївчата в нашім краю уже не панщане. Я вже Харитї і намисто і дукача і хрест купив. Ти її з очей не спускай, може ще що небудь і буде“[1]).

Отодї то Варфоломей виразно вже виступив з своєю думкою: зганивши Хариту, він пише до Тараса: „після того, як я з нею побалакав про тебе, мов, не та дївчина стала; де взяли ся у свинї роги; така що ні приступу, зробила ся грубіянка, без спросу шляєть ся (волочить ся), приходить спать тодї, коли вже всї поснули, завела романси з писарем. Спитаєш її: де ти була? а вона відповідає: деж я була“[2]).

Варфоломей тямив, що така звістка про Хариту вразить, зажурить Тараса, але й відтрутить його від неї. Тим то, щоб утїшити Тараса, він подає йому звістку, що знайшов дуже добре місце під кішло, та радячи Тарасови не журити ся, що Харитина зледащіла і не хоче йти за його, додає: „коли хоч, я зроблю так, що моя жінка висватає тобі Наталку Шендерівну. Людина розумна, з серцем, можна жити з нею до смаку“.

---

[1]) Основа 1862. VI стор. 15.

[2]) ibidem стор. 18.

А Тарас йому відписує: „коли Харитина не схаменеть ся, попроси сестру Катерину і сестру Ірину чи не накинуть вони оком у Кирилівції огрядну, та чепурну дївчину, хоч і вдовицю, аби чесного роду, та щоб не стара і доладна була. Без жінки і над самісеньким Днїпром і в новій великій хатї і з тобою, мій друже-брате! я буду на самотї, я буду одинокий".

Невдача сватання до Харитини збільшила у Тараса почуте самітности та нудьги; він почув ще більше потребу мати біля себе друга серця. Серце його виливає свої бажання в Молитвах, написаних саме тодї, коли Варфоломеєві звістки про Харитину зажурили, засмутили його.

„Минї, мій Боже! на землї
Подай любов, сердешний рай,
І більш нїчого не давай!"

благає він Бога в „Молитві" 24 мая. На другий день теж саме! Він молить Бога:

„Минї, о Господи, подай
Любити правду на землї
І друга щирого пошли".

Мабуть не вельми він сподївав ся, щоб сестри знайшли йому в Кирилівцї бажаного друга; тим то 30 мая він вдаеть ся з листом до Полтави до свого старого товариша по академиї до Федота Ткаченка[1]). „Накинь оком, пише до його, Полтавку-кирпу, чорнобривку, та на ту весну будеш у мене старшим бояриним. Скажи минї, чи буде що з сього, чи нї? як що буде, то я на ту весну прибуду в Полтаву".

Тим часом Варфоломей знов нагадує про Наталку, додаючи, що її хоче сватати якийсь добрий чоловік. Варфоломей якось швидко знов забув, що Тарас „рідний син і брат свого народу" і не може єднати ся з панською кровию!" Тарас 29 червня відписує до його: „Шкода, що ота Харитина зледащіла, а минї-б лучшої жінки і на краю сьвіта шукати не треба. Я її (Наталки Шендерівни) добре не розглядїв (тодї як торік ото був у Корсунї). Здаеть ся трошки педантка і не дуже чепурна, а нечепурна жінка і циганови не дружина. Коли трапляеть ся їй хороший неледачий чоловік, то нехай їй Біг помагає"[2]).

От на сьому і край сватання Тарасового до Харитини. За невдачу не можна тут нїкого виноватити. Варфоломей не гаразд тільки

[1]) Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6.
[2]) Основа 1862 кн. VI стор. 18.

зробив, що воловодив Тараса майже цїлий рік, а до того зовсїм без потреби і неповинно кидав болотом на Харитину, ганьблячи її в листах до Тараса. Скоро Варфоломей прийняв Тарасів лист 2 листопаду р. 1859 з просьбою посватати Довгополенківну, він повинен був, не гаючись спитати у неї і просто, щиро відписати Тарасови про ту відповідь. Тим часом він гаяв ся трохи не пів року. Харитина з першого-ж запитання відмовила через те, як казала вона, що їй ледви минуло 16 років, і вона була справдї дуже молода задля Тараса. Так треба було і відписати Тарасови, а не вигадувати невідь-що на молоду дївчину.

В своїх споминках[1]) Варфоломей виправдує себе тим, що „написати Тарасови правду — все одно що порнути його ножем в саме серце. Сказати йому, що він зістарів ся задля 18-лїтної дївчини, значило нагадати йому, що його молодість, його пора брати ся з молодою вже минули на віки. Вмовляти Харитину — значило приневолювати її морально. Певне, що я і моя жінка, додає Варфоломей, могли-б умовити Харитину і видати її за „такого старого, лисого і з сивими вусами“, але чи не зробили-б ми Харитину безталанною? не нарікала б вона опісля на нас?“

Нї з одним з наведених доводів згодитись не можна. Тарас сам добре тямив, що віком своїм він не рівня Харитинї, але серце його жадало біля себе огрійливого, саме молодого серця. Одначе, яко людина правдива, він не образив ся-б за дївочу правду. Коли-ж Варфоломей так жалковав молодого віку Харитини, так же й Наталка була не вельми богацько старійша за Харитину, требаж було і Натальчиної молодости шкодовати, а тим часом ми бачили, що Варфоломей брав ся її висватати за Тараса.

Нї! тут не було такого гуманного жалковання молодого віку, про яке розповів потім Варфоломей. Він і його жінка таки умовляли Харитину, кликали і батьків її умовляти, доводили їй, що вона буде за Тарасом щасливою, жити ме на хуторі біля Канева, жити ме не вбого[2]), одначе Харитина не згодила ся і не згодилась тому, що була закохана в молодого і вродливого паробка Федора Гриненка, що був писарем. Не вгадати, чи була-б Харитина щасливою за Тарасом, але й за Гриненком вона була безталанна, бо Гриненко той був пяниця великий.

---

[1]) Правда 1876.

[2]) Лист Крамаренківни.

Таким чином зовсїм не було у Варфоломея певної причини дляти сватаннє і відтручати Тараса від Харитини вигадками про останню. Зовсїм не треба було перед ним „брехати“[1]), та воловодити його.

IV.

За оті 10 місяцїв, з того дня, як Ш—ко вернув ся з України до Петербургу і доки скінчило ся його сватаннє до Харитини Довгополенківни, житє його в столиці йшло своєю звичайною ходою. Піклованнє придбати на Українї кишло та одружити ся неминуче вимагало дбати про гроші, а заробити гроші у його не було иньшої пути опріч художника та письменника. Тим то увесь сей час бачимо, що він пильнує перш за все коло малюнків. Не забуває він і про поезию і взагалї про рідне письменство. Мулить йому думка, висловлена їм Кулїшу в листї 5 грудня р. 1857[2]), орґанїзовати український вістник періодичний. На сю думку, вже-ж, не могли не обізвати ся з щирою симпатиєю і енерґією і всї наші видатнїйші люде, що того часу перебували в столицї, от як Костомаров, Кулїш, Макаров, Білозерський, Каменецький і иньші. Спершу гадали редактором вістника настановити Макарова, а далї, не відаю через що, редаґованнє сподїваного вістника випало на долю Білозерського Василя.

На виданнє вістника треба було, звістно, дозволу, а на те треба було і клопоту і часу. Щоб не гаяти часу, наші земляки приради ли собі дуже добре дїло — видавати українські книжки. Така лїтературна, а тим паче видавнича робота вимагала хоч якої небудь легенької орґанїзациї людей. От звідсїль і виникла в Петербурзї під кінець р. 1859 так звана громада[3]). На обовязку громади і лежало збираннє, упорядкованнє і виданнє українських книжок.

З споминок Недоборовського, надрукованих в Київській Старинї і з споминок інжинера Федора Черненка, переказаних минї особисто, коли я, вертаючись з заграниці з початку р. 1866 бачив ся з ним в Петербурзї, відомо минї, що громада збирала ся що тиждня у Черненка[4]). Тут в головах усїх бесїд, усїх порад,

[1]) Правда 1876 стор. 67.

[2]) Основа 1862 кн. VI стор. 79.

[3]) Перша українська громада була орґанїзована в Полтаві р. 1858.

[4]) Небіжчик Черненко був чоловік одинокий, невбогий, щирий Українець, людина гостинна і незвичайно добра.

стояло пікловаппє про українське слово, про народню осьвіту, про виданнє книжок. Часом же читали — або автори свої твори, або ті чи иньші реферати, сьпівали, а инколи трапляли ся і учені змагання. Перегодом побачимо в подробицях участь Шевченка в літературних і видавничих працях. Вони чимало брали у його часу, але більш за все віддавав він час на малюваннє. Він так був обтяжений працею, що инколи браковало йому часу піти до знайомих, або листа написати. Бачимо, що з того часу як вернув ся він з України він, опріч Варфоломея, майже нї з ким не листовав ся. Коротенький лист до Кухаренка, та записочка до Ю. П. Ковалевського[1]) — от і все листованнє. Поздоровляючи останнього з іменинами, поет просить вибачити йому, що не має часу поздоровити особисто. „Легче, каже він, верблюдови в ушко голки пролїзти, нїж доброму художникови покинути свою майстерню серед білого дня“.

З коротенького листу до Кухаренка[2]) знати доволї цїкаву експльоатацию імени поета і поспільних відносин його з Кухаренком. Якийсь меткий пройдисьвіт, прийшовши до Кухаренка, назвав себе Тарасовим братом Петром і випрохав запомоги 10 карб. Довідавшись про се, Тарас пише Кухаренкови: „брата Петра у мене нема; Біг його знає, звідкіль він узяв ся? Та дарма! Нехай собі здоровий буде, а ти і здоровий і богатий“.

На громаду Тарас ходив пильно. Принаймнї небіжчик Черненко не пригадав минї нїже єдиного випадку, щоб він не прийшов, скоро тільки недуга не приковувала його до своєї хати. На громадї він читав свої твори, сьпівав і часом змагав ся з Костомаровим; змагались вони палко, горяче, але нїколи не сварячись, і хоч би як довго і горяче змагали ся вони, а з громади вертали такими-ж приятелями щирими, якими й завждї були. Трапляло ся, що Костомаров брав иподї Тараса на жарти, але жартовав нїжно, ласкаво, і Тарас нїколи на його не гнївав ся. Що історик наш глибоко шановав і нїжно любив поета, про те посьвідчила нам, опріч Черненка і Василиха Білозерська. Костомаров, каже вона[3]), вельми любив Шевченка, в характерах їх було богацько однакового: живість, перенятливість, великий талант, глибоке почутє поетичне, любов до всього прекрасного і огидливість до всякої фальши. Коли поет приходив то Білозерських, він часом сьпівав, сьпівав дуже гарно. Усе що в бесїдї говорив він, було передуманим і висловлював він

[1]) Русская Старина 1884 том 42 стор. 402

[2]) Зоря 1894 ч. 5.

[3]) Рус. Стар. 1887 кн. 3 стор. 611.

талановито, гарно. Він знав Байрона і Шекспіра, судїював їх пильно і часто говорив цитатами з їх творів.

Приятелюваннє Шевченка з Костомаровим ще більш зміцнило ся, коли на веснї р. 1860 перебрала ся до Петербургу блага неня Миколи Івановича і Костомаров закватеровав не далеко від Академії художеств[1]). Що тиждня у вівторок у Костомарова збирали ся знайомі. Шевченко до свого останнього недугу завждї бував на тих вівторках, опріч того заходив до історика і в иньші днї. Він познайомив нашого історика і з родиною ґр. Толстих.

Осьвічена, гуманна і гостинна родина Толстих вельми сподобала ся Костомарову, а Толстим не можна було не вподобати Шевченкового друга. Поет і історик стали звичайними гостями Толстих. Тут у Толстих вони стрічали великдень р. 1860, останнїй на віку Шевченка. Пючи каву, поет зняв з істориком якусь історичну бесїду, бесїда перейшла на горячу розмову, а потім і на палкі змагання. Тарас горяче і завзято нападав на історика, а останнїй ласкаво жартовав. Змагали ся вони до самого сьвіту, а потім пішли на берег Неви любовати з картини соняшного сходу. „Тут, каже д. Юнґе, весело розмовляли, не маючи й на гадцї, що вже нїколи більш не стрівати нам вкупі з Шевченком великодного сьвята“[2]).

Дїйсно, то був останнїй великдень в житю Шевченка: кінець був вже не далеко, але „живий живе гадає“; тим то нї сам поет тай ледви чи хто з його приятелів бачив, що гроза наближаєть ся, і не чули глухих ознак її.

Мусимо одначе вернути ся трохи назад.

V.

Було вже говорено, що Шевченко, ще в дорозї з заслання, коли перебував в Нижньому Новгородї, взяв ся упорядковувати свої твори до друку. Прибувши до Петербургу, він прохав Каменецького взяти на себе клопіт в цензурі[3]). Але з того часу минуло півтора року, а „Кобзарь“ не виходив на сьвіт Божий. Дві причини шкодили тому: перш за все цензура, а друге — брак коштів потрібних на виданнє.

---

[1]) ibidem 1880 кн. 3 стор. 605.

[2]) Вѣстн. Евр. 1883, VIII стор. 841.

[3]) Кобзарь т. III стор.

Книгар Кожанчіков хоча і не від того був, щоб видати Шевченкові твори, але за право видання „Кобзаря“ давав авторови дуже невеликий гонорар[1]).

Шевченко тямив жмикруцтво книгарів і не хотів підлягати йому. Від експльоатациї Кожанчикова і взагалї книгарів він остерігав і Марковичку, пишучи до неї 25 мая р. 1859[2]): Серденько! не посилайте нічого книгарям, доки вас лихо не прикрутило, бо вони не бачать, а носом чують наші злиднї“.

До всього того Кожанчіков млаво якось браз ся за справу видання „Кобзаря“ і останнє своє слово про гонорар відкладав, доки не буде дозволу з цензури.

Добути дозвіл не легка річ була.

Хоча цар Микола був вже в могилї, і царював новий цар, а про те видана р. 1847 заборона друковати Шевченкові твори не була скасована[3]). З другого боку хоча за нового царя повіяло нїби вільнїйшим вітром, і здавало ся, починало днїти і займати ся на сьвіт, а про те вже р. 1859 на пресу заносить руку реакция і досягає того, що задля догляду над пресою орґанїзовано потайний комітет майже з самих ретроградів. Академик Никитенко, що й сам належав до цензорів, каже[4]), що той комітет деморалїзовав молодїж („развращалъ“). Цензурні утиски слова ставали все більшими, лютість потайного комітету доходила до того, що напр. цензора Ярославцева зсадили за те, що він в „Русск. Слов-і“ не заборонив такої фрази: „Гоголь былъ уважаемъ публикою до тѣхъ поръ, пока не началъ рабски воскурять фиміамъ царю земному і царю небесному“[5]).

Тим то й не диво, що петербурські цензори вагали ся з творами Шевченка, найпаче з його „Гайдамаками“, воловодили і не хотїли давати дозволу. Цїлих шість тижднїв Шевченко і його приятелї і знайомі ходили коло цензорів, але не можна було їх ублагати, на перешкодї більш за все стояла та заборона р. 1847. Нарештї стали на тому, щоб вдати ся безпосередно до мінїстра осьвіти, яко головного начальника цензури. Мінїстром на той час був Ковалевський, чоловік дійсно добре осьвічений і лїберальний; він звелїв дати дозвіл друковати Шевченкові твори. Дозвіл,

---

[1]) Кіев. Стар 1889 кн. 2 стор. 463.

[2]) Правда 1875 стор. 574.

[3]) Русск. Стар. 1889 кн. XI Дневникъ Никитенка.

[4]) Дневн. Никитенка за р. 1858.

[5]) Русск. Стар. 1890 кн. XII стор. 606.

датований в Петербурзї „28 ноября 1859“, вийшов з під пера цензора Бекетова.

Дозвіл мінїстра, звістно, не відберав права цензору знївечити в творах Шевченка ті „поодинокі місця“, які на думку цензора були нецензурні. Щоб зручнїйш було читачеви уявити собі думки цензора Бекетова про те, що можна друковати, а чого нї, наведу ті вірші тільки з „Катерини“, яких Бекетов не дозволив надруковати. В роздїлї III після віршу „Поки сльози лють ся“:

„Отаке то лихо! бачите, дївчата:
Жартуючи кинув Катрусю Москаль,
Недоля не бачить, з ким її жартовати,
А люде хоч бачать, та людям не жаль:
„Нехай“, кажуть, „гине ледача дитина,
Коли не з'уміла себе шанувать“,
Шануйте ся-ж, любі, в недобру годину,
Щоб не довело ся Москаля шукать“.

Далї тамечки-ж після віршу „що минї робить“ не дозволено надруковати:

„Сирота собака має свою долю...
Моє добре слово в сьвітї сирота;
Його бють і лають, закують в неволю,
Та нїхто про матїр на сьміх не спита.
А Йвася спитають, зараннє спитають,
Не дадуть до мови дитинї дожить...
На кого собаки на вулицї лають?
Хто голий, голодний під тином сидить?
Хто лобуря водить?... Чорняві байстрята...
Одна його доля: чорні бровенята,
Тай тих люде заздрі не дають носить“.

Третїй недозвіл — се початок IV роздїлу:

„Попід горою яром, долом,
Мов ті дїди високочолі,
Дуби в Гетьманщинї стоять;
У яру гребля, верби в ряд,
Ставок під кригою в неволї,
І ополонка — воду брать...
Мов покотило червонїє,
Крізь хмару, — сонце занялось,
Надув ся вітер, як повіє, —

Нема нічого!... скрізь біліє...
Та тільки лїсом загуло"[1]).

Визволивши „Кобзаря", хоча й вельми покалїченого, з цензурної неволї, треба було поміркувать про кошти на виданнє.

В гуртї Тарасових приятелїв було не мало українських богатирів-дуків, от як напр. Галаган, Тарновський, Сошальський і ин. таких, що спроможні були на виданнє „Кобзаря" вийняти кошти з власної кишенї так, що кишеня з того не послабшала-б і навіть не почула-б того. І кожен з них, вдаючи з себе патріота українського, тим самим реально довів би і свій патріотизм і своє пошанованнє до кобзаря-ґенїя і до рідного слова. Потребу видання „Кобзаря" всї вони добачали, а про те ні в кого не простягла ся рука дати потрібні кошти. Вжеш не злиднї, не материяльна неспроможність стояли їм на перешкодї. І коли-б не трапило ся щасливої нагоди, так річ певна — виданнє „Кобзаря" не минулоб жмикрутських рук столичних книгарів.

Коли Шевченко в липнї р. 1859 гостював на Українї у Платона Семеренка, хтось зняв там бесїду, що Шевченкових творів в продажі давно вже нема. Тарас відповів, що потрібних на виданнє коштів власних у його нема, а „Кацапи видавники-книгарі вельми скупі"[2]). Семеренко тодї додав, що аби тільки цензура дала дозвіл, а кошти на „Кобзаря" будуть.

Памятаючи про сю розмову, Шевченко, принявши дозвіл цензурний, написав до Олексїя Хропаля (управителя Семеренкових дібр в Городищі): „Сьогоднї, писав він, цензура випустила з своїх пазурів мої безталанні думи, та так проклята обчистила, що я ледви пізнав свої дїточки. А „издатель" — кацапська душа — половини не дає того, що я прошу і що минї притьмом треба. З таким моїм лихом я отсе до вас з Платоном Федоровичом: вишлїть минї 1100 карбованцїв а я вам з великою подякою пришлю к новому року екземплярів книги на таку суму, або через рік гроші з невеликим процентом"[3]).

Семеренко не гаючись 11 грудня післав в Москву до свого комісионера Пурлевського переслати Шевченкови потрібні йому гроші

---

[1]) К. С. 1885, II с. 520—I. Не тямлю чому досї отсїх заборон не заведено до „Кобзарів", виданих після р. 1885. Тим часом опріч своєї краси, наведені вірші мають велику вагу в поемі і з иньшого боку.

[2]) Кіев. Стар. 1889 кн. 2 стор. 461.

[3]) ibidem,

і того-ж дня, повідомляючи про се автора „Кобзаря“, додає: „усї ми часто згадуємо про вас. Ми з вами мало знайомі. Де про що бажав побалакати з вами, та не трапило ся зручної нагоди. Ви своїми оповіданнями поетичними так бадьорили мій дух, що я про все забував. Дасть Біг, побачимо ся і побалакаємо по правдї. Атже ви за правду не гнївати мете ся? хоч на перший раз скажіть менї по правдї: з якої причини до мене ви написали листа одною мовою (росийською), а до Олексїя Івановича (Хропаля) другою? (української). Коли таке нелїтературне листованнє, як моє, не втомить вас, так прошу вас і до мене коли небуть написати“[1]).

Жадного слїду нема, щоб відповісти запевне: чи після наведеного листу переписували ся Шевченко й Семеренко, чи нї? Тільки з Тарасового листу 12 січня до Варфоломея знати, що поет писав про щось до Семеренка, мабудь прохав взяти до себе на службу Варфоломея, але лист сей до нас не дійшов.

Коли нарештї вийшов „Кобзарь“, Шевченко розсилав його до знайомих з власноручними написами. Пославши кілька примірників до Варфоломея, він писав до його, щоб принявши посилку, одвіз примірники „Кобзаря“ в Городище до Семеренка і до Хропаля.

Побачивши на „Кобзарі“ — „коштом Платона Семеренка“, останнїй, як переказує д. Чалий[2]), вельми ремствував на Тараса, бо даючи гроші на виданнє, він не бажав, „щоб відала лївша про те, що дїє правша“, і після того Семеренко вже не схотїв відповідати Тарасови.

І Варфоломей[3]) сьвідчить, що дїйсно Семеренко гнївав ся. Тарас же, довідавшись про се, писав: „нехай собі сердить ся, коли у його така сердита натура“.

Дїйсно Платон Семеренко був чоловік стільки-ж добрий, скільки скромний і ворог всякої реклями, але, кажучи правду, за ту реклряму не слїд було йому гнївати ся на Тараса. Коли хто й винен тут, так хіба ті люди, що знаючи Семеренкову вдачу не остерегли Шевченка, щоб на свойому „Кобзарю“ не оголошував ймення видавника.

З тих листів, що приходили до Шевченка з подякою за „Кобзаря“, варто де-про-які згадати нам.

Старий приятель Тарасів доктор Козачковський горяче дякує за „Кобзаря“ як за дарунок дорогий своєю вартостию абсолютною.

---

1) ibidem.

2) Чалий стор. 175.

3) Правда 1875 стор. 967.

Навпаки другий старий приятель Максимович дуже якось холодно висловляє свою подяку, а дука Великорос Катенін писав: „Спасибіг, що не забули і про мене. Живіть многі та многі літа і своїми творами поетичними, повними живої краси, драматизму та сьвідомости гідности чоловіка будїть простованнє до Правди і Добра“ [1]).

VI.

Справа скасовання крепацтва, що цїлий вік гризла добре серце Шевченка, йшла дляво, і длявість та тепер повинна була ще більш турбовати йому душу. В Петербурзї тодї саме земляк наш і добрий знайомий Тарасів — Полтавець-дїдич Олександер Оболонський видавав симпатичний вістник „Народное Чтеніе“, де було друковано кілька поезий нашого кобзаря. Вжеж річ певна, що провідуючи Оболонського, Шевченко не один раз виливав перед ним своє тяжке вболїваннє про долю рідних братів і сестер. Отут нераз здіймали бесїду про те: яким його робом прискорити визволеннє з крепацтва поетових братів і сестер? Примірковали перш за все в журналї Оболонського надруковати коротеньку автобіографію Шевченка. Останнї слова тієї автобіографії, надрукованої в книжцї за лютий р. 1860, наче той голосний дзвін ударили на ґвалт про долю крепаків-Шевченків. „Моє минуче тим більш жахливе, писав в автобіографиї поет, що мої рідні брати і сестри і досї ще крепаки!... Так! вони і досї крепаки...“

Але яких же заходів ужити далї, коли отсї траґічні слова зґвалтовали ворогів крепацтва? Годї було сподївати ся, щоб вони дійшли самі собою до ушей дуки Поляка Фльорковского, володаря Кирилівки і Шевченків. Річ певна, що Фльорковский журналів российських, та ще таких як „Народное Чтеніе“ не читав.

Примірковали вплинути на Фльорковского через комітет „Общества (товариства) для пособія (запомоги) литераторамъ и ученымъ“. Турґенєв тодї вже особисто знайомий з Шевченком, був членом в Комітетї і взяв ся внести туди поданнє про визволеннє Шевченків з крепацтва.

Комітет на засїданню 21 березїля прирадив вдати ся до Фльорковского і прохати, щоб він випустив з крепацтва Шевченкових родичів ради пошановання лїтературних заслуг Тараса і взагалї лїтератури [2]).

[1]) Чалий стор. 177.

[2]) Кіев. Стар. 1890 кн. II стор. 335.

Ще перед тим Тарас писав до Варфоломея, щоб швидче написав до його „як зовуть жаботинського і кирилївського пана і що воно таке? і як зовуть синів брата Микити і брата Йосипа і сестри Ярини?“ Варфоломеева відповідь чомусь загаяла ся, і Тарас через день після згаданої в горі поради Комітета, знов нагадує Варфоломееви і додає: „робота моя коло їх волї (братів і сестер) аж шкварчить, а ти мовчиш[2]). Як будуть питати брата Йосипа, на чийому ґрунтї він живе? нехай каже: на своїм. За ґрунти положено якусь плату, то сестрі Катеринї доведеть ся потім платити, а Йосипови тепер без плати віддадуть“. За кілька день після сього Тарас листом 28 березїля просить Варфоломея поїхати в Кирилївку і сказати братам і сестрі Іринї, „щоб вони не квапили ся на волю без ґрунтів та без поля, нехай лучше підождуть“[3]).

Така порада була саме на часї і як раз добре остерегала Шевченків. Фльорковский, одержавши лист від Комітету, примірковав собі разом догодити Богу і мамонї; він тямив, що визволеннє крепаків річ неминуча, певно, що до його дійшли і звістки, що цар стоїть за те, щоб визволяючи крепаків, надїлити їх землею. Фльорковский, перш нїж відповідати Комітету, казав Шевченковим братам хоч зараз виходити на волю, але без землї, і зараз же перенести ся куди-небудь з Кирилївки. Мабуть звістка про се дійшла до Тараса, бо в листї 22 квітня він просить Варфоломея сказати Микитї, аби спитав у Фльорковского, що він положить за ґрунти і за десятину поля? Фльорковский відповів, що випускаючи Шевченків на волю, він нї за які гроші не дасть їм землї. Шевченки, маючи вже попереду братову пораду, не квапили ся на волю без землї, відрекли ся Фльорковскому від волї без ґрунтів і землї.

Фльорковский не хапав ся відповісти Комітету і ледви 19 мая вислав свою відповідь[4]), що він ладен хоч зараз випустити Шевченків на волю, а 16 червня подав другу відповідь, що Шевченки не хочуть йти на волю без землї.

Тим часом Комітет, не маючи довгий час відповіди Фльорковского і довідавшись, що з Петербургу їде на Україну, саме в ту країну, де живе Фльорковский, молодий Українець Микола Новицький[5]), прохав його побачити ся з Фльорковским і спитати у його:

---

[1]) Правда 1875 стор. 929.
[2]) ibidem стор. 930.
[3]) ibidem стор. 966.
[4]) Кіев. Стар. 1890 кн. II стор. 335.
[5]) Нинї ґенерал і командир корпусу.

чи гадає він вволити волю Комітета і випустити Шевченків на волю? коли бажає, так чи за гроші, чи без плати; чи з землею і т. д.?[1]).

Припоруку д. Новицькому Комітет висловив 16 мая в листї голови товариства — Юрия Ковалевського.

Д. Новицький гадав небавом рушити з столиції, але з причини, яка від його не залежала, виїхав тільки на початку червня. Перед виїздом він доволї часто бачив ся з Тарасом. Про щоб тодї не заходила бесїда у них, Тарас на сам кінець зводив її на своїх братів і сестер і стискаючи Новицькому руки, говорив: „Голубчику! попильнуй, поклопочи за отих безталанних“[2]).

В перед-день свого виїзду з столиці д. Новицкий зайшов до Шевченка попращати ся. Увесь час, доки Новицький сидїв у Тараса, поет був якийсь збентежений та такий експансивний і говіркий, яким доти Новицькому ніколи не доводило ся його бачити, показував йому свої малюнки, водив його по салях академії, спиняючись перед видатнїйшими картинами. Найдовше стояли вони перед творами: Іванова — „Явленіе Христа народу“, та Брюлова „Осада (облога) Пскова“. Художник хвалив подробиції картини Іванова, але суцїльність її не вдовольняла його. Більш хвалив „Осаду Пскова“, згадував творця її свого учителя-друга і вказуючи на сцену, де Москалї і Поляки, знявши в гору коругви та сьвяті хрести, йдуть одні проти одних на смертельний бой, Тарас мовив: „Глянь! во імя і на славу Христа люде йдуть вбивати один одного! Острах і жах бере, коли згадаєш, скільки людської крови та слїз пролито іменем Христа!... Боже ти мій, Боже!“ Сидячи потім в своїй тїсній кватері-келії, Тарас читав свойому гостеви свої твори, иньші з них були написані на стїнї. „Се так собі, говорив він: сижу, малюю, а прийде що в голову, я його й запишу на стїнї“.

Прощаючись (то було останнє прощаннє!) Шевченко ще раз прохав поклопотати за братів і сестер, найпаче за Ярину: „Ох! Ярино, Ярино!“ промовив він, упав на вбогу канапку і заридав істерично, наче та дитина.

Новицький, приїхавши на Україну, перш за все за порадою Тараса побачив ся з його братом і з Варфоломеєм, а тодї вже й з Фльорковским.

Фльорковский згодив ся, випускаючи Шевченків на волю, дати їм за гроші і ґрунти, але ні за що не хотїв надїлити їм поля, гово-

---

[1]) Кіев. Стар. 1890 кн. 2 стор. 337.

[2]) ibidem 1889 кн. 3 стор. 731.

рячи, що сього не можна йому зробити, аби не спокушати иньших селян. „О! тай бестия-ж отсей Фльорковский, писав Новицкий до Шевченка, ще й яка бестия! наймоднїйша! Не скажу, що він заправить за ґрунти, каже: про се треба поміркувати“[1]).

Небавом після того Фльорковский впевнив Шевченкових братів приняти волю без ґрунтів і без землї і 10 липня склав з ними умову, беручи на себе виплату 900 карб. довгу в банк, що позичав Фльорковский задля себе[2]). Про такий визвіл він повідомив Комітет і Тараса. Тарас з ввічливости подякував йому, але дїйсно на таку волю обурив ся і написав до Варфоломея: „Микитї скажи, як побачиш його, що він дурний, нї з ким не порадившись, зробив чорт зна що! Порадь їм, щоб вони швидче записали ся в міщане: один в Звенигородцї, другий в Черкасах, а Ярина в Каневі. Минї тут так радять. Не знаю як ти порадиш“.

Таким чином брати і сестра Тарасова з дїтьми добули собі визвол з крепацтва за кілька місяців до скасовання його; але жадної користи їм з того не було і була-б ще велика шкода, коли-б вони були не схаменули ся і коли-б був дїдич Фльорковский сам себе не перемудрив. Аж до березїля р. 1861 він не видавав Шевченкам на руки відпускного акту; а коли з початку березїля оголошено було скасованнє крепацтва, так Шевченки схаменули ся і відцурали ся і акту і волї без землї: „на що нам тепер панська воля, казали вони, коли люде діждали ся волї царської з землею, а пан дає волю та вимагає кидати батьківщину, худобу, та ще й з рідного села геть тїкати.. кажуть: записуй ся в міщане!“

Фльорковский дїйсне дав їм волю з умовою, щоб вони вибрали ся з Кирилівки, і тепер не звертав жадної уваги на їх неохоту кидати батьківщину і притьмом вимагав, щоб Шевченки покинули Кирилівку і виписали ся звідтіль. Коли прийшов час заводити уставні грамоти, Фльорковский написав, що Шевченки виписали ся з Кирилівської громади, а ґрунти і землї, що припадали на них, показав вакансовими. Адмінїстрация затвердила була таку грамоту, хоча Шевченки змагали ся і жили в Кирилівцї на батьківських ґрунтах.

Річ певна, що Фльорковский випер би був Шевченків з ґрунтів і з Кирилівки, коли-б не трапила ся була польска революция р. 1863.

---

[1]) Чалий стор. 174.

[2]) За ту позичку були в заставі банку усі крепаки Фльорковского. Банк давав позичку не під землю, а під „душі“. По рахунку на душі Шевченкових родичів припадало позички 900 карб.

Вона між иньшим викликала урядовий наказ перевірити уставні грамоти. Селянська адміністрация (мирові посередники і иньші урядники) з Поляків була перемінена новими людьми, переважно Українцями, а між ними були люди, що взагалі сприяли інтересам визволених крепаків. Перевірювати кирилівську грамоту довело ся Лашкевичови. Отоді й полагодили ту шкоду, яку хотів був заподіяти Шевченкам Фльорковский. Шевченки лишили ся в громаді кирилівських селян, при батьківських ґрунтах і з наділом поля[1]).

VII.

На літо р. 1860 трохи що не всї знайомі, а найпаче близькі приятелі Тарасові пороз'їздили ся з Петербургу: хто на села, хто на „дачі".

Толсті виїхали на дачу до Виборґа (в Финляндиї); звідтіль хоч і вернули ся 15 липня, але зараз же рушили за границю. Костомаров спершу поїхав з Толстими, потім їздив в Новгород, в Москву і вернув ся вже в осени[2]). Білозерський виїздив в Костромську ґуб. до жінчиної рідні[3]). Ще ранїйш за всїх рушив з Петербурга Кулїш, він простовав через Полтаву. Тут 9 мая полтавська громада справила йому в вокзалї міського саду бучний обід. На той обід зібрало ся чоловіка з 200, були тут і селяне-крепаки, і дїдичі-дуки, і шевцї, і кравцї і ґенерали і письменники; були Жиди і репрезентанти усїх славянських национальностей. Звістно переважала национальність українська, і панувала її мова. За обідом були промови на всїх славянських мовах. Хоча обід був на шанобу Кулїшеви, але властиво панувало в промовах імення автора „Кобзаря", а в тоастах бажанне розцьвіту української ідеї народно-национальної. До віку незабути минї одного тоасту, що зняв вислужений жандар Біловодський. За кілька хвилин перед тим, як сїдати до столу, до мене та до Трунова Василя, яко до роспорядників того обіду, підійшов з публїки (обід був прилюдний) не відомий минї мужчина і став прохати приняти його до обіду. Я відповів, що взагалї страшенна тїснота, місця цїлком бракує і я через те мусїв відмовити вже більш нїж 20 чоловікам. „Вже як собі хочте, відповів він, возьміть з мене

[1]) Кіев. Стар. 1889 кн. IV стор. 190—193.
[2]) Литер. Наслѣдіе 116—118.
[3]) Правда 1888 стор. 215

хоч в десятеро (підписна ціна була 3 карб. з чоловіка), а пустїть хоч постояти біля столу, бо я той жандар, що р. 1847 відвозив Кулїша в Тулу". Порадившись з своїми товаришами Дмитром Пильчиковим та Василем Труновим, я згодив ся. Незнайомий гість сяк-так примістив ся на кінції столу, на самому розї проти Кулїша. І от після десятої чергової промови, він встав, просив слова без черги і в короткій але енерґічній промові, повитав Кулїша яко „старого знайомого". Памятаю, наче отсе зараз, здивовану твар Кулїша; знати було, що він силкуєть ся пригадати собі, де він бачив сього оратора. Але останнїй поспішив повідати хто він, як і відколи знає Кулїша і піднїс такий тоаст: „з уст вислуженого жандаря прийміть, люде добрі, щире бажаннє, щоб ширила ся, зміцняла ся і пишала ся по нашій рідній Українї та ідея українська, за яку я відвозив Кулїша на засланнє в Тулу".

Трудно уявити собі той ентузиязм і захват, яким переняла ся уся громада і та що була за столом і та що стояла навкруги салї під вікнами...

Взагалї той час — був часом, коли придавлений людський дух, вирвавшись хоч трохи на волю, зняв ся до такої висшини, до якої після того він не знїмав ся вже в Полтаві.

Кулїш, пишучи до Шевченка про той обід, зовсїм правдиво говорив, що „скільки не було на тому бенкетї промов поважаних, то, знайте, ваше славне і шановне імя споминали так, як рідна сїмя споминає про свого батька, що живе десь далеко на чужинї. Пили нераз вам на здоровлє і просили мене вблагати вас, щоб ви хоч на ту весну пошанували Полтаву, явивши їй свою кохану і шановну персону. Запевняю вас, що нїде в сьвітї таких щирих і прихильних до себе дїтей не знайдете, як у тій Полтаві. Тут бо не то пани і паненята, але всяка душа письменна і щира з вашим „Кобзарем", наче з яким скарбом дорогим, носить ся, та хутко їм і книжки не треба буде, бо повитвержують усї ваші стихи на память і тривайте, чи не по „Кобзареви" вони й Богу молять ся. Бувайтеж здорові й веселі з своєю працею гарною, а я поїду вашого брата Варфоломея одвідати"[1]).

З Тарасового листу до Варфоломея, писаного 25 серпня, знати, що дїйсно Кулїш був у Корсунї. Варфоломей радив ся з ним про свою думку взяти ся до крамарства. Річ очевидна, що в сїй справі він раховав більш за все на Тарасову запомогу і гадав крамарство

[1]) Чалий стор. 179.

своє розпочати книжками. „Бачу, відповів йому Тарас[1]), що ти з Кулїшем аж надто розфантазіровали ся. Книгар Кожанчіков сказав минї сегоднї от що (а він се дїло добре знає), що „на 3000 готівки і 3000 кредиту в книжнїй торговлї можна получить 10% з великим трудом“. Минї й самому не подобаєть ся твоє сїпачество, та нема де дїтись. Бумага (папір) і чай се иньше дїло. Напиши минї гарненько, чи богато тобі треба кредиту на се дїло?“

Таким ото чином, коли нарештї виїхали з Петербургу Макаров, а потім і Новицький, Тарас лишив ся майже одиноким. Немов наумисне се стало ся тодї саме, коли він запевнив ся, що з сватання його до Харитини нїчого не буде, коли, значить, душа його поняла ся хмарою нудьги і коли саме, більш нїж коли будь, треба було йому дружньої поради і розваги.

„Його, каже Костомаров, переняла душогубна туга, яку сплодила самітність і ненормальне становище на висшинї слави після 10-лїтнього заслання, що розлучило його з осьвіченим миром“[2]).

Натурально, що туга та і гнала Тараса, може не сьвідомо задля його самого, куди небудь до людей, де-б почути хоч рідне слово.

Недалеко біля Петербургу є село Стрільня, куди виїздять лїтовати чимало людей з столицї. На лїто р. 1860 в Стрільню на дачу перебралась жінка Куліша і сестра її Надежда з родиною. Ще на веснї того року Тарасова землячка і знайома дїдичка Карташевська, виїздячи за границю, упрохала Надежду Михайловну взяти на лїто до себе слугу її, покоївку Ликерию Полусмаківну, крепачку брата Карташевської, дїдича Олександра Макарова.

Ликерия була Українка з Ніжинського повіту. Дївчина молода, лїт під 20, сирота. Середнього зросту, кароока, кругловида, рот маленький, уста пишні, коралеві, коса густа, темно-русява, плечі широкі, круглі, постать гарна, стан гнучкий, тонкий. Такою малює її дочка Надежди Михайловни „Наталка-Полтавка“[3]), що треба додати, не виявляє до Ликерії симпатиї. Турґенєв[4]) каже, що, Ликерия була „сьвіжа, молода, трошки необтесана, не вельми гарна, але по свойому приваблива з прегарною білявою косою і з якоюсь не то гордовитою, не то спокійною постатною фіґурою, властивою її национальности“[4]). На смак Турґенєва, що до жіночої

---

[1]) Основа 1862 кн. VI стор. 22.
[2]) Русская Стар. 1885 кн. VI стор. 626.
[3]) Зоря 1892 ч. 5.
[4]) Кобзар 1876 стор. VI.

краси і взагалї на його смак художницький можна сьміливо покладати ся. Глянувши на портрет Ликериї[1]), перечитавши те, що я виписав в горі, не можна не признати, що Ликерия була доволї гарна і краса її була та саме, що підходила до смаку Шевченкови. До сього треба сказати, що сїмя Карташевських тїшила ся з Ликериіної вроди і не жалковала коштів на дороге і зграбне национальне убраннє Ликериї[2]). Що до портрета духово-морального так Наталка-Полтавка каже, що вона була розумна (трошки вміла читати) хитра, лїнива, нечепурна, завждї-б то ходила невмивана, з брудною шиєю і нечесаними косами, любила красовати ся, манїрити ся, лицяти ся і „заводила любовні інтриґи з лакеями сусїд" [3]).

Не все в отсьому портретї здаєть ся минї певним; можна-б до його додати ще де що з невеличкої замітки Лободихи[4]), що писала під прибраною назвою Крапивина, але-ж замітку Лободишину я мушу цїлком знехтовати і зауважити на неї тільки з недоброго проти Ликериї боку. Мене дивом дивує та відвага з якою Лободиха надрукувала ту замітку! замітку занадто образливу задля гідности Ликериї, яко женщини, а для самої Лободихи яко писательки. На превеликий жаль, Лободишина замітка хоч і занадто бє в очи своєю вигадливостию, а про те д. Чалий без всякої критики завів її до своєї книжки[5]). Тим часом аби хоч трохи прирівняти Лободишину замітку до споминок її, надрукованних в „Пчелї" р. 1875, якими д. Чалий доволї користовав ся, зараз кинеть ся в очи, що Лободиха надрукувала такі вигадки про Ликерию, яких вона не чула і не могла нї сестра її нї тим паче сама вона чути з уст Шевченка.

Досить би було згадати і Лободисї і д. Чалому, що епізод з Ликериєю трапив ся у Шевченка в другій половині р. 1860, себ то рік після того, як Тарас кватерував у Київі у Лободишиної сестри!... Після сього епізоду Тарас з Петербурга не виїздив, так само, як Стефанія Матвіївна Лободиха до весни р. 1862 не виїздила нїкуди з Полтави. Принаймнї я близько приятелюючи з її чоловіком Віктором Лободою, заходив до них кілька разів що тиждня і не пригадаю нїже єдиного разу, щоб за увесь час, починаючи з року 1859, до переїзду Лободи р. 1862 в Смоленськ я не заставав її в господї!

1) Пчела 1878 ч. 2.
2) Пчела 1878 ч. 2 стор. 31.
3) Зоря 1892 ч, 5 стор. 83.
4) Пчела 1875 ч 5.
5) Сводъ с. 171.

Яким же чином можна поняти віри, щоб Шевченко в першій половинї серпня р. 1859 розповідав Лободишиній сестрі у Київі, що він „як чорт в суху вербу був закоханий в ту каторжну дївчину Луцьку?"[1]).

Таким чином усе, що написала Лободиха про Ликерию, треба цїлком знехтовати яко добуток власноï фантазиї Лободишиноï.

В духово-моральному портретї Ликериï, списаному Наталкою-Полтавкою, я не йму віри нї в одну з ознак нечепурности. Ми знаємо, що Шевченко був чистюк; „нечепурна жінка, казав він, і циганови не годить ся". А вже-ж і він і Турґенєв помітили-б, коли-б справдї Ликерия ходила такою нечистою, невмиванкою і з брудною шиєю. Нарештї, як погодила-б і Карташевська красу і дороге убранє Ликериї з таким неохайним брудом?

Що до „лицяння і любовних інтриґ з лакеями", то нехай вони й були, бо й Кулїшиха в листї до Макарова каже, що Ликерия вітрогонна, але-ж се був зовсїм натуральний добуток впливу столичноï „цивілїзациï" на темну людину молоду, сьвідому своєï вродливости і вивезену з села на роспутє столичноï деморалїзациï. Коли Ликерия своïм поводженнєм не відповідала нашим моральним змаганням, так виновата тому не вона, а ті, хто, любуючи з краси такоï покоïвки, не жалковали грошей на убраннє ïï, але не дбали, не пильновали про ïï осьвіту і вихованнє моральнє. Ликерия була тим, чим була і більшість, коли не всї крепачки покоïвки відірвані від родини, завезені на чужину і тут пущені в деморалїзований натовп без осьвіти, без доброго догляду, без певного виховання!

Взагалї що до споминок Наталки-Полтавки мушу я поводити ся скептично і брати з них тільки те, що не стоïть суперечно з фактами певними. На се маю такі причини: Під час епізоду, про який зараз буде річ, Наталка-Полтавка була вельми малою, на пятій веснї свого віку, і хоч би яка добра не була у неї память, то се ваги не має. В даному разї важні спостереження над душевними пружинами і Ликериï і Шевченка, а сього жадна 4-лїтня дитина спостерегати і спостерегти не вдатна і не зможе. Більшість своïх споминок Наталка-Полтавка (панї Кибальчич) списала з уст своєï матери, людини геть вже пристаркуватоï, людини такого віку, коли память часом вже не слухає ся. Тому то в Наталчиних споминках стрічаємо таке, що просто неможливе. Напр. вона каже, що

[1]) Пчела 1878 ч. 5.

[2]) Правда 1875 стор. 926.

Ликерию Шевченко возив до ґрафині Толстої, що Толстая привитала її дуже приязно і т. д.[1]). Отже дійсно нічого сього не було тай не могло бути, бо родина Толстих, вернувшись з Виборґу в липні, зараз виїхала за границю[2]), з відкіль вернула ся до Петербургу вже тоді, коли Шевченка не було на сьвіті[3]).

Так от сю Ликерию, коли вона літовала в Стрільні „на дачі", зустрів і познайомив ся з нею Шевченко.

VIII.

Знайомість Шевченка з Ликериєю трапила ся саме в недобру, кажу я, задля поета годину, коли саме він був всїма сторонами охмарений, зажурений лихими материяльними і моральними обставинами. Нудьга, самітність, сьвідомість свого тяжкого розбитого житя і сьвідомість недугу свого, сьвідомість, що до його прийшла вже невідкараскана гостя старість, сьвідомість що

„Минули лїта молодиї,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло... Зима...
Сиди один в холодній хатї...
Нема з ким тихо розмовляти,
Анї порадитись... Нема!
А нїкогісенько нема..."

Нарештї сьвідомість глибока і правдива сьвідомість, що поетови „нема з ким сїсти, хліба з'їсти". Сума сього всього становить такий тяжкий обух, що одним ментом приголомшує чоловіка. І під таку невимовно тяжку, скорботну пору у чоловіка часто одна хвилина — рішає все!

В таку саме хвилину Шевченко стрічає молоду вродливу дївчину, саме йому під смак; сироту, крепачку, „сестру по плотї і крови", стрічає її на тому розпутї, що таких як вона дуже легко приводить в ту безодню, з якої виходу до віку вже нема!... Один мент — і перенятлива душа поета стає на тому, щоб побрати ся з Ликериєю; звернути її з розпутя на добрий шлях і таким чином придбати й собі такого друга, з яким „хоч і як небудь на сїм сьвітї, а все таки-б якось жилось"[4]).

---

[1]) Зоря 1892 ч. 5.
[2]) Лит. Наслѣд. ст. 117.
[3]) Вѣст. Евр. 1883, VIII стор 842.
[4]) Кобзарь 1876 т. 1 стор. 366.

Перенявшись таким бажаннем, годї вже було Тарасови спостерегати духово-моральний образ Ликериї, годї було йому аналїзовати і її і себе самого! В таких випадках, розум спить, а чоловік слухаєть ся тільки голосу свого серця і діє по його волї. І от в липню 27[1]) Тарас сватаєть ся до Ликериї. Ликерия згожуєть ся стати з ним у парі.

Переговоривши з Ликериєю (се було на дачі у Стрільнї) Тарас зараз же оповів Надеждї Михайловнї, що кохає Ликерию і хоче одружити ся з нею[2]).

Надежда Михайловна, почувши від Тараса таку новину, не тільки так з'умила ся, що „їй здало ся наче стеля упала їй на голову і придавила її", але вона і о б р а з и л а с я „і не тямлячись від горя і здивовання, скрикнула: Боже мій! що ви задумали Тарасе Григоровичу! Хіба ви не знаєте, що то таке Ликерия!" Тай заходила ся розповідати усе, що знала недоброго про Ликерию, вмовляючи його покинути свій чудний замір".

Здивованнє таке я цїлком розумію, але цїлком не тямлю, за що вона о б р а з и л а с я?... Не вгадувать му, чи вона не спроможна була чи не хотїла зазирнути на дно Тарасового серця та подивити ся, що там тодї дїялось? Вона-б спостерегла, що замір Тарасів побрати ся з Ликериєю з його погляду був зовсїм не ч у д н и й. Коли-ж вже добре знати було, що Ликерия зовсїм не відповідає Тарасови і не може вона стати йому тією дружиною, якої він жадає і якої йому т р е б а, так годило ся-б ужити найделїкатнїйших і гуманнїйших заходів, щоб відвернути поета від його заміру, але зробити се так, щоб поетови нїгде не защиміло, щоб він і сам того не помічаючи, вневнив ся, що Ликерия йому не до пари, і вже що найперше — не вимовити проти Ликериї нїже єдиного ганебного слова. Останнього вимагала проста людська ввічливість. А Надежда Мих. не вважала на се і досягла добутків саме супротилежних тому, чого бажала досягти.

Поради її Тарас, натурально, не послухав ся; ганьба Ликериї, людини, вибраної їм собі на дружину, натурально викликала у його гнїв і він відповів:

„Хоч би і батько мій рідний устав з домовини, то я і його-б не послухав".

---

[1]) Чалий стор. 165.

[2]) Зоря 1892 ч. 5.

[3]) Зоря 1892 ч. 5 стор. 83.

В тій порадї, підбитій ганебними оповіданнями про Ликерию, Шевченко зовсїм справедливо добачив „панський гонор, що не дав глянути на бідну крепачку, як на таку-ж людину, якою єсть і вона сама гордовита панї"[1]).

Беручи отсї звістки, подані Наталкою-Полтавкою, мушу сказати, що вони трохи суперечать звісткам, переказаним дядиною Наталки-Полтавки Кулїшихою в листї її до Ликериїного дїдича до Олександра Макарова, що перебував тодї за границею. В листї Кулїшихи, писаному під сьвіжим впливом несподїванки, хоча теж чимало обурення проти Ликериї, але він, як писаний саме під час події, здаєть ся минї геть більш правдивим, нїж Наталчині споминки, написані 32 роки після тієї події, та ще і з чужих слів.

27 липня саме на Кулїшеві іменини Шевченко обідав у Кулїшихи. По обідї вийшовши в садок Тарас мовив до останньої: „я приїхав до вас, щоб Ликерию сватати. Порадьте менї, у мене тут нїкого нема". „Ви й виобразити собі не можете, писала Кулїшиха[2]), як я зумила ся, не тому, що він хоче одружити ся з покоївкою, а тому, що він вибрав собі Ликерию! Що йому казати, відаючи потроху недобрі Ликериїні вади, що чи неволя крепацька прищепила до неї, чи вона вже й на сьвіт родила ся такою попсованою. Я вважала потрібним висловити Тарасови щиро, щоб потім не докоряти самій собі за нещиріcть. Я висловила йому і добре і лихе. Останнього було більш. Він питає: чи не прибільшую я? Нї, кажу: я не розсерджусь, коли ви не піймете минї віри. Я мало знаю Ликерию, а ви перевірте мої спостереження, розпитайте ся у тих, що більш за мене знають Ликерию. Він подякував минї і здаєть ся добре зрозумів, що я говорила щиро". Далї читаємо: „А як холодно Ликерия взяла те сватаннє хоч за годину, вже всї в дворі відали про се! Яка вона інтересантка! Як вона пильнує стерти з себе усе те, що інтересує Тараса Григоровича! Вона хоче бути панею, а він шукає простоти і рідного слова. Її мучить, що сестра його ходить в национальному костюмі. Питала у мене, в якому він був убранню, тодї як був бояриному у мене? Лице її аж сяло, коли я сказала, що на йому був фрак.

За день після сватання я була у Тараса Григоровича; він прохав навідати ся до його, я ґадала, чи не передумав він. Нї! він передав Ликериї Граматку і хрест. Взявши хрест, Ликерия спитала, що він коштує? а потім питає: „деж проба?" Другим разом

[1]) Зоря ibidem.

[2]) Чалий стор. 165.

приїхавши до нас, Шевченко дав Ликериї букет з полевих квіток. За кілька хвилин букет той валяв ся біля рундука. Боже! який він засліплений! Поет і проза! він виобразив собі ідеал і не хоче глянути простими очима, а нам так боляче за його!... Ликерия питає: чи він заможний? чи писати ме вірші, як переїде на село? „Він і старий і, здаєть ся, скупий, так не охота йти за його". А потім знов заграє у неї виображене: „ні! піду! на злість дївчатам Карташевським піду, щоб вони збісили ся..."

„Ох, як скорботно за Тараса Григоровича! Пішов він в сад, сів з нею в альтанції. Зібрала ся уся челядь, усї ходили повз паркан та сьміяли ся... Серце розривало ся на шматки..."

„Коли-б він сказав вам про се перед тим, як ви виїздили, можна-б було зовсїм инакше умістити Шевченкову молоду; ослобонити її від усякої брудної роботи і скільки небудь підготовити її, а то чоловік хоче спасти її, як він каже, від підупаду, а я бою ся, щоб з нею не трапило ся того, що стало ся з Мотрею Марка-Вовчка... вона дуже вітрогонна. Здаєть ся їй, що вона робить йому честь і так без поваги висловляє його наймення. Ми тепер мучимо ся, вказуючи їй, що те чи иньше не зроблене нею, що вона заспана, або не причесана. Тарас Григорович буває у нас тут що недїлї, вона подає обід. а я тужу увесь той час. Ликерия — українським звичаєм, ходить з квіткою на голові, як годить ся молодій (зарученій). Вона перед усїма хвалить ся своїм женихом..."

Бачимо, що в свойому теплому та щирому листї до Макарова Кулїшиха не таїла ся. Кожне слово її тхне симпатиєю до поета, і нема анї єдиного слова на користь Ликериї!... А проте ми не бачимо в тій характеристиці жадної незвичайної вади у Ликериї: ми бачимо її зовсїм такою, якою і повинна вона була бути під впливом крепацької неволї, темноти і панської псевдоцивілїзациї. Бачимо чимало і таких рис, що властиві кожній зарученій дївчинї, хоч би і панночцї. Яка-ж би заручена не інтересовала ся: чи не покине її дружина, переїхавши на село, писати вірші? що тут лихого? або хочби недоброго?...

Послухаймо тепер самого Шевченка, якої він був думки і про Ликерию і про тих своїх земляків і землячок, що пильновали розлучити його з Ликериєю? В листї його до Варфоломея[1]) читаємо: „будуще подруже моє Ликерия — крепачка, сирота, така сама наймичка як і Харита, тільки розумнїйша від неї, письменна і по мо-

[1]) Основа 1862 кн. VI стор. 20.

сковському не говорить. Вона землячка наша з під Ніжина. Тутешні земляки і землячки наші, а надто панночки, як почули, що минї Біг таке добро послав, то ще трошки подурнїйшали. Ґвалтом голосять: „не до пари, не до пари!“ Нехай їм здаєть ся, що не до пари, а я добре знаю, що до пари...“

„З осени, як обробиш ся з полем і обкопаєш наше будуче кішло, вибери на тому кішлї найкраще місце і посади яблоню і грушу на память року 1860 липня 28“.

Варфоломей Шевченко, а за ним і д. Чалий[1]) кажуть, що при тому-ж листї Тарас прислав окремо на шматочку вірші „Посажу коло хатини“, викликані впливом сподїваного шлюбу з Ликериєю, і додав на тому шматочку: „тільки що спечене ще й не прохололо“.

Вірші ті справдї відповідають змістом своїм бажаню поета, висловленому в листї до Варфоломея:

„Посажу коло хатини
На спомин дружинї
І яблоньку і грушечку
На спомин єдиній...“ [2])

Одначе викликані вони сподїваним шлюбом не з Ликериєю, а хіба вже з Харитиною. Під ним стоїть дата 19 листопаду р. 1859, а 6-го грудня того-ж року ті самі вірші Шевченко записав в альбом Катеринї Толстівнї[3]). Значить вірші написані трохи що не рік ще попереду до того часу, коли поет спізнав ся з Ликериєю.

IX.

За два днї після сватання Шевченко написав до Ликериїного пана Макарова в Ахен такий лист: „Біг в лицї Надежди і Олександри Михайловен помагає минї одружити ся з вашою дочкою і сестрою Ликериєю. Помагайте-ж і ви вкупі з Варварою Яковлевною[4]). Ликерия при купних наших друзях 28 липня сказала минї, що без братнього і батьківського вашого сьвятого слова не дасть минї такого-ж свого слова. (Розумна і щира душа!) Вертайте-ж швидче до нас та благословіть Ликерию з Тарасом“[5]).

---

[1]) Чалий стор. 169.
[2]) Кобзар 1876 т. 1 стор. 362.
[3]) Вѣстн. Евр. VIII 1873, стор. 842.
[4]) Карташевська, сестра Макарова
[5]) Чалий стор. 163.

Ликерия і собі попрохала написати від неї листа до Макарова[1]). Вона казала йому, що її знайшов ся жених і сватає її: „жених той Тарас Григорович Шевченко, що й ви знаєте, так віддайте мене за його, коли можете зробити минї таке щастє. Та ще прошу: порадьте минї, чи виходити за його чи нї? Ви більш за мене його знаєте“[2]).

Приязні відносини Макарова до Шевченка і тон листу Тарасового сьвідчать нам, що просьба до Макарова згоди і благословення — була нї що більш, як простїсенька звичайна ввічливість.

Вже-ж Тарас був цілком певен, що Макаров не відмовить, тим паче, що дїло було, щоб так сказати, в переддень знесення крепацтва. І Тарас і сама Ликерия за такими умовами мали повний і певний привід вважати Ликерию людиною вольною.

Не такої думки була Надежда Михайловна. Раз якось прислав Тарас до неї записку, просячи, щоб вона пустила Ликерию приїхати до його, та з ним поїхати в крамниці купити їй де що на посаг. Панї не пустила „побоюючись, як каже її доня, одвічальности, що спочивала на нїй за молоду дївчину. Тодї приїхав прохати сам Шевченко. Мати (Наталки-Полтавки) категорично відказала. Тарас страшенно розгнївав ся за те і зі злою іронїєю спитав: „а як би ми були повінчані, то пустили-б?“

„Запевне пустила-б, бо яке-б тодї право мала я не пустити її!“

„Не тямлячись від гнїву, Шевченко тут же написав відомі вірші: „до Ликериї“ — „Моя ти любо! мій ти друже...“ Було се 5 серпня[3]).

Так розповідає панї Кибальчич.

Гнїв Тараса був зовсїм справедливий. Не образити ся на заборону Ликериї поїхати з ним до міста через те єдине, що вони ще не повінчані, не зміг би хоч хто. Обурена душа поета не могла не промовити:

„Не ймуть нам віри без попа,
Не ймуть нам віри без хреста,
Раби, невольники недужі:

---

[1]) ibidem 164.

[2]) Лист сей в її імени написано мовою московською. Такою-ж мовою ведено цїлу сю переписку, писано навіть до Шевченка! Факт цікавий і тим більш чудний і сумний, що Ликериї дорікали за те, що вона цурається рідного слова...

[3]) Зоря 1892 ч. 5 стор. 84.

Заснули, мов свиня в калюжі
В своїй неволї".

Кроткий, а вольнолюбний поет усїма своїми силами почув в тій заборонї і деспотизм невольника над невольниками, і пансько-крепацькі звичаї „темного царства!" Він виразно побачив, яка безодня роздїляє Ликерию, по один бік, а по другий панів, навіть лїберальних, навіть тих, що приятелюють з ним!

Заборона була тим зеркалом, що показало не в доброму сьвітї і неню Наталки-Полтавки; вона навіть не тямила, чи ще гірш не хотїла тямити, що своєю забороною показала зневагу до Шевченка і сама себе принизила.

Добрим відносинам Шевченка до Надежди Михайловни не можна було після тієї заборони не порвати ся. Шевченко майже перестав їздити в Стрільню. Надежда Мих. мабуть зрадїла тому, гадаючи, що Тарас покине Ликерию; бо, признаєть ся і панї Кибальчич, „матери дуже хотїло ся, щоб він відкинув ся від Ликериї"[1]).

Тим часом прийшла відповідь Макарова. „Мій щирий друже Тарасе Григоровичу! писав він до Шевченка[2]): моє благословеннє і лїпші бажання душі моєї напутствують всякий рух житя вашого. Так буде і що до Ликериї, дочки моєї. Та инакше воно й не може бути, коли на те ваша і її добра воля. Але перш за все я бажав би, щоб ви були щасливими і спокійними. Тим то я гадаю, коли річ іде про цїле житє, так треба поміркувати добре і порадити ся усїм вкупі. Писати про се не зручно. Підождїть мене, я хутко приїду".

Пишучи до Ликериї Макаров висловив і їй бажаннє, щоб вона підождала його приїзду. „А про те додав він, ти маєш повне право по всяк час вийти заміж, і будь певна, що приймеш моє благословеннє і щирі бажання моєї душі"[3]).

Відповіди, на око здають ся добрими, прихильними; але вони не були щирими. І не диво. Ми вже знаємо, який лист до Макарова написала Кулїшиха. Надежда Михайловна, пишучи[4]) до Макарова,

---

[1]) Зоря 1892 ч. 5.
[2]) Чалий стор. 164.
[3]) ibidem 165
[4]) Чалий стор. 167. Минї здаєть ся що д. Чалий помилив ся, говорячи, що се лист Білозерської. Зміст показує, що він від Симонової; але-ж у д. Чалого усї листи до Шевченка, що лишили ся по смерти його, тож і я не відважу ся стояти нестеменно на тому, що се лист Симонової.

так штамповала Ликерию: „Вона (Ликерия) завела вечерниці; ми ляжемо спати, я кажу і їй лягати, а вона трошки посидить тай піде і вернеть ся о 3-ій годинї, розмовляє, сьпіває, регочеть ся з москалями; ми чуємо те, та вийти не можна нам, бо вона дїє се тодї, коли у нас хто ночує. Тарас Григорович через свою заручену давав минї на місяць 25 карб., щоб я дала їй окрему сьвітличку, а я й за сотню не хочу її мати у себе, і хотїла написати вам ще до сватання, щоб ви згодили ся, аби я вирядила її в кватеру Карташевської“.

Писав до Макарова в сїй справі і Василь Білозерський. На його думку Шевченко хоч і сьвідомий, що зробив помилку, посватавши Ликерию, але самолюбство—та упертість не дають йому бачити можливости звернути з тиеї дороги, якою він пішов. Потай від самого себе він бажає, щоб сила стороння звела його з непевної пути“[1]).

Принявши такі звістки, Макаров хоч і написав до Шевченка і до Ликериї відповіди приязні, а про те того-ж таки дня 18/30 серпня писав до Надежди Михайловни що иньше. „Що ви допустили скоїти ся! вболївав він: чудно і гріх сказати, але коли-б Ликерия віддалась лакеєви, то серце моє не було-б так розбите, як тепер, коли я читав листи, що поприходили до мене. Не можна сказати, щоб я знав Ликерию так як ви, але я давно розгадав її. Який тяжкий час...“[2])

Шевченко нїчого про сї листи не відав. Не відав він і того, що „Ликерия, як каже Наталка-Полтавка, з наївним би то цинїзмом розповідала, що не любить свого жениха, бо він старий і поганий, але йде за його через те, що, кажуть, він богатий“[3]).

Під кінець серпня Тарас довідав ся, що Ликерия занедужала. Він зараз же послав в Стрільню якусь „мизерию“, просячи передати її Ликериї і прислати міру з її ноги, щоб купити задля неї черевики. Наталка-Полтавка додає, що тодї Шевченко прислав і хрест Ликериї і вона вхопивши його, почала шкребти. Побачивши, що хрестик той не золотий, вона з серцем кинула його геть і мовила: „Бог зна що!... я думала що золотий“.

Тут авторка „Споминок“ помилила ся. Ми вже відаємо, що хрест вкупі з Граматкою Тарас переслав Ликериї через Кулїшиху, на третий день після сватання!

---

[1]) Чалий стор. 168

[2]) Зоря 1892 ч. 5.

[3]) ibidem стор. 84.

Небавом після Ликериїного недугу Шевченко 5 вересня писав до Макарова, що, порадившись з Андрієм Марковичем, перевезли Ликерию на кватеру до сестри ґрафинї Толстої — Катер. Ів. Іванової. „Минї здаєть ся, додав Тарас, що ми добре зробили. Що ви на се скажете?“[1]).

Одначе минї здаєть ся, що переїзду Ликериї до Іванової дїйсно не було, а було се тільки Тарасове бажаннє, а коли Ликерия і жила в Іванової так хіба вельми короткий час. Небога Іванової К. Ф. Юнґе[2]) катеґорично каже, що дїйсно Тарас благав її дядину приняти до себе Ликерию, але Іванова, несподїваючись добра з того сватання, відмовила і не згодила ся приняти Ликерию хоч би тільки переночувати. Одначе вона помогла знайти недалеко від неї кватеру.

Про сей переїзд Наталка-Полтавка в своїх „Споминках“ розповідає зовсїм що иньше, і зовсїм неподібне. „Шевченко, каже вона, приїхавши до нас, сказав матери, що ґрафиня Толстая хоче взяти Ликерию до себе на житє. Мати поняла віри і порадившись з братом Макарова, згодила ся відпустити Ликерию, тільки щоб Маркович особисто відвіз її і передав з рук на руки ґрафинї. Так і зробили. Ґрафиня дуже приязно привитала Тарасову заручену. Другого дня Ликерия прийшла до нас і розповіла, що у ґрафинї вона тільки переночувала, а Шевченко наняв їй окрему кватеру“[3]).

З сього виходить нїби-б то Тарас і Маркович умовили ся обдурити Наталину неню, щоб як небудь забрати у неї Ликерию.

На щастє знаємо, що се просто вигадка того, хто розповів її авторцї „Спомнинок“. Я вже говорив, що тодї саме уся родина Толстих була за границею.

X.

Здавало ся, що на обрію у Тараса, чи певнїйш — на тїй стежцї, що вела його, по його думцї до шлюбу з Ликериєю, усї хмари розігнав вітер і перешкоди нема.

„Поберемо ся ми після Покрови, писав Тарас до Варфоломея[4]). На веснї нехай би сестра Ярина перевезла ся на наше кішло тай

[1]) Чалий стор. 168.
[2]) Вѣстн. Евр. 1883 VIII, стор. 842.
[3]) Зоря 1892 ч. 5.
[4]) Основа 1862 кн. VI стор. 20.

хазяйнувала, а тим часом і я з жінкою приїду, то вона і нам пораду дасть. Бо я і жінка моя, хоч і в неволї і в роботї зросли, але в простому, сїльському дїлї нїчого не тямимо; то порада сестри Ярини була-б до ладу і минї і Ликериї. Отаке-то скоїло ся. Несподївано я приїду до тебе в гостї з жінкою-сиротою наймичкою. Сказано: коли чоловік чого добре шукає то й найде. Так і зо мною тепер трапило ся. Минї тепер не жаль, що Харитина трошки придуркувата".

В томуж листї Тарас просить прислати на весїлє сушених карасїв десяток, другий або й третий, та запеченого днїпрового ляща одного, другого, або й третього".

6-го вересня Тарас послав записку до Надежди Мих., просячи передати через посланця Ликериїну „мизерию" і паспорт та дякував за „материнскія попеченія о сиротѣ Ликеріи и за вниманіе" до його. Записку ту написав по московськи; а се була у його ознака, що він не задоволений з того Українця, до якого пише або говорить по московськи.

Коли Ликерия поселила ся на окремій кватері, Шевченко щодня провідував її, але нїколи не зіставав ся у неї пізнїйш як до 9-ої години вечера"[1]). З сього добре знати, як то він пильновав берегти добру славу своєї молодої, і як не добре чинили, не пускаючи Ликерию з ним серед дня до міста!

Запопадливо піклуючись про Ликерию, Тарас справив їй чимало доброї одежи, подарував їй коралї (добре намисто) і 200-б то карб. срібними грошима[2]). Останний подарунок здаєть ся минї не певним.

Минуло кільки день, ледви чи більше тиждня. Ликерия прибігла в Стрільну і сказала, що вона вже розцурала ся з Шевченком.

Що саме спричинило ся сьому, нестеменно певної відповіди немаємо. Наталка-Полтавка розповідає так: „Тарас прийшовши до Ликериї, побачив, що у неї в сьвітличцї великий безпорядок (гармидер): на столї патьоки води, тут же й гребінець з волосєм і брудні панчохи, постіль не прибрана, хата не метена. Тарас би то кинув ся з кулаками до Ликериї, гукаючи: „Я не хочу такої! минї не треба такої жінки!". „І минї не треба такого чоловіка, старий, та поганий!" відповіла Ликерия і побігла з хати.

Так розповідала матери панї Кибальчичевої сама Ликерия. Тарас про се нїчого не розповідав, а тільки говорив: „гидота, погань!"

---

[1]) Вѣстн. Евр. VIII, 1883 стор. 842.

[2]) Зоря 1892 ч. 5 стор. 85.

Сама Наталка-Полтавка гадає, що головною причиною розцурання були слова Ликериї: „і менї такого чоловіка не треба! старий та поганий!“ вони вразили його і він побачив тепер тільки вперше, що Ликерия не любить його, а йде за його тільки з вигоди. Щира душа поняла була віри лукавій душі, додає Наталка-Полтавка і обманила ся в своїй вірі, от і все! просто, ясно і траґічно“.

Що траґічно — се правда, але не так то воно ясно і просто. В душі поета, певна річ, справила ся під ту годину велика драма, треба-ж що-б були на те і відповідні причини...

Щоб за неохайність, коли вона справдї була, Тарас кинув ся з кулаками на свою молоду... ба! се така вигадка, що проти неї не варто й змагати ся.

Ми маємо вірші написані Шевченком 14 вересня і присьвячені брату Олександра Макарова Миколї „на память 14 вересня“. З самої присьвяти я гадаю, що розцураннє з Ликериєю стало ся в той день.

„Барвінок цьвів і зеленїв,
Слав ся, розстилав ся,
Та недосьвіт перед сьвітом
В садочок украв ся.
Потоптав веселі квіти,
Побив, поморозив ..
Шкода того барвіночка
Й недосьвіта шкода!“ [1])

Отсе ті вірші.

Кого поет розумів під барвіночком? Я гадаю, що Ликерию, а може й себе з нею... А недосьвіт? на мою думку, недосьвіт — всї оті пащиковання, що ширили про Ликерию. Хоч би й не так необережно їх простали, то все-ж якась частина їх дійшла до Тараса. Чуючи їх, чуючи навкруги: „не до пари, не до пари“, він натурально бентежив ся. Певна річ, що його підбивали проти Ликериї і довели до того, що досить було маленької якої іскорки, щоб стала ся в душі його велика пожежа! досить було дрібницї, щоб недосьвіт побив, потоптав, поморозив „веселі квіти“.

„Чудне щось робить ся зі мною, писав поет 18 вересня [2]): душі моєї не шкода було для Ликериї, а тепер шкода нитки для неї“.

Неня Наталки-Полтавки [3]) бажала розвідати всю правду, через що Шевченко покинув Ликеру, прохала його, щоб прийшов і роз-

---

[1]) Кобзар 1876 т. 1 ст. 363.
[2]) Кіев. Стар. 1885 кн. 2 стор. 133.
[3]) Зоря 1892 ч. 5 стор. 85.

казав, як було діло. Чудно, що вона не хотіла зрозуміти, яку рану вона тим самим роз'ятрить в серці поета! Чудно, але жіноча цікавість перемогла делікатність.

Шевченко згодив ся, але з умовою, щоб при тому була Ликерия і Маркевич.

Приїхавши, Шевченко мовчки привитав ся і мовчки похмурий ходив по хаті. Потім промовив: „Нехай увійде". Коли прийшла Ликерия, Тарас положив їй на плече руку і глухим голосом спитав: „Скажи правду, чи я коли вільно обходив ся з тобою?"

— „Ні!" тихо відповіла Ликера.

— „А може я сказав тобі коли яке незвичайне слово?"

— „Ні!"

„Тут Тарас, впавши в страшенну лютість, каже п. Кибальчич, підняв в гору руки, затупотїв ногами і не своїм голосом крикнув: „Так геть же від мене, а то я тебе задушу. Усе верни! до нитки верни! і старих порваних черевиків тобі не подарую".

„Усї сидїли мовчки, вражені сією сценою. Шевченко пройшов мовчки кілька разів по сьвітлиці; мовчки стис усім руки і не промовивши нї слова, поїхав до дому"[1]).

Сцена була, знати, занадто важка! можна тільки дивом дивовати, що неня Наталки-Полтавки була така необачна, що заздалегідь не зрозуміла, що иньшої сцени й бути не могло і відважила ся викликати її.

Знаючи хоч трохи людську душу, а тим паче перенятливу і вражливу душу Тарасову, ради простої гуманности треба було пильновати, щоб і не згадувати Тарасови про Ликеру, тимпаче не сприяти, щоб вони бачили ся. Сього не хотїли чи не вміли зрозуміти. Цікавість, кажу вдруге, взяла гору. Але цікавість та, роз'ятривши йому сьвіжу рану, не була задовольнена. Шевченко, як бачимо з споминок Наталки-Полтавки, не повідав нї слова дїйсної причини свого розцурання з Ликериєю. Кількома словами розмови з нею, він дав тільки науку усїм, хто при тому був, що можна було пускати з ним до міста Ликерию, хоч вони і не повінчані. На сю тему тільки й була його розмова. Дорого вона йому обійшла ся; та на жаль, знати з „Споминок" Наталчиних, що і в сьому разї його не зрозуміли, навіть серцем того не вчули...

---

[1]) Зоря 1892 ч. 5 стор. 86.

X.

Річ натуральна, що поета перейняла велика туга і скорботи; одначе пікловання завести свій хутор біля Днїпра хоч трохи ще розважало його надїєю на кращі години:

„Поставлю хату і кімнату,
Садок райочок посажу,
Посижу я і похожу
В своїй маленькій благодатї
Та в одинї-самотинї
В садочку буду спочивати...

Так утїшав себе поет 24 вересня! В отсїх коротеньких і надїйних і скорбних віршах можна вгадати і той ідеал, якого ще кілька день назад поет сподївав ся від Ликериї! Тепер ті сподїванки вітром рознесло! Поет мріє, що вони хоч наснять ся йому „в його маленькій благодатї“:

„Приснять ся дїточки минї,
Веселая приснить ся мати,
Давне-колишнїй та ясний
Приснить ся сон минї. . і ти...
Нї, я не буду спочивати,
Бо й ти приснищ ся...“

Не хоче поет, щоб вона йому приснила ся; він боїть ся, що вона „у малий його райочок з-під тиха-тиха підкравшись, наробить лиха, запалить рай той самітний...“ [1])

Поетови здавало ся, що розцурання з Ликериєю єсть уже той Рубікон, за який не перейти йому, не вийти з самітности і годї сподївати ся йому одруження. Лїпші години, здавало ся йому, хоча й прийдуть ще до його, але-ж прийдуть до самітного, до бурлаки. Ображене і зневажене Ликериєю серце поета, зовсїм натурально обурило ся, як каже Мікешін, взагалї проти жіноцтва. Але почуте самітности лежало глибше нїже обурення і потреба житя родинного, хоч і була придавлена епізодом з Ликериєю, але не надовго, і зараз прокинула ся і заняла ся, скоро до неї приложили хоч маленьку іскру.

---

[1]) Кобзар т. 1 р. 1876 стор. 263.

26 вересня зайшов провідати Тараса Федір Черненко. Тарас був хоч і спокійний, але смутний, зажурений. Черненко відав причину журби і пильновав не зачепити її в розмові, а зняв бесіду про академію. Рада академії художеств прирадила „уважаючи на знання Шевченкови в штуці і вмілість його в ґравюрі, доведені роботами його на завдану йому проґраму і иньшими його працями, надати йому званнє академіка. Оголошеннє сієї приради повинно було відбути ся з великою учтою, на торжественному прилюдному зібранню академії. Найменя нових академиків звичайно оголошують на таких зібраннях „при звукѣ трубъ и литавръ“.

Тарас повеселійшав і почав говорити Черненкови про свої надії переїхати на весні зовсім на Україну і там в затишку на хуторі працювати коло ґравюри. Він гадав видавати, яко мога дешевше ґравюри з історії України і пускати їх дешево по 1—3 копійці, „щоб залити їми Україну і вигнати суздальську гидоту“. (лубочні суздальскі малюнки).

Під ту саме бесіду принесли Тарасови лист з почти. Він прочитав його і мовив, що то пише старий приятель його — товариш по академії Федот Ткаченко з Полтави і пише, що знайшов йому молоду доню одного їх знайомого Витовського. „Я її батька знаю, додав Тарас: він приїздив сюди не що давно і дав в „Основу“ свої байки, не згірш Гребінчиних“.

На мольберті лежав портрет Ликериї. Черненко гадав, що перед тим, як він прийшов, Тарас розглядав той портрет. Тепер Тарас нервово вхопив його і кинувши під стіл, мовив до Черненка: „А що Федоре! як на твою думку: чи не попробовать ще раз? В останнє? Не довело ся з крепачкою, з мужичкою, може поталанить з панночкою, тільки що... панночка...“

„З сим словом він скривив ся, наче кислицю з'їв, зітхнув і мовив: „Тяжка клята самітність! вона мене з сьвіта зжене...“[1])

І знов в серці поета загоріло ся бажаннє житя родинного. 28 вересня він писав до Ткаченка[2]): „Спасибіг тобі, мій давній друже Федоте! за твоє письмо, а ще більш спасибіг за те, що ти діточок своїх ведеш не битим, але добрим шляхом. Спасибіг тобі і за кирпатеньку чорнобривку. Як що вона справді доладна і хоч трохи в батька вдала ся, то ти швиденько, та дрібненько напиши мині. Ти пишеш, що є у вас добрий фотоґраф німець; то хоч укра-

---

[1]) Оповіданнє Черненка.

[2]) Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6.

дучи, або одурячи, нехай він знїме її поличе, а ти пришли до мене. Бач яким я принцем зробив ся! Як що те... то я і весни не ждати му, а на пів зими до вас приїду. Самотина отут мене допікає...“

Прийшла й Покрова. Прийшли від Варфоломея і сушені карасї і запечені лящі Днїпрові, сподївані на весїля, та овва! не прийшло тільки весїля. Дякуючи за ту рибу, Шевченко 5 жовтня писав Варфоломеєви: „весїлє того не буде. Дуже дуже добре ти зробив, що не посадив яблонї і груши. Я з своєю молодою, не побравшись, розійшов ся. Ликерия така самісенька як і Харита, дурнїйша тільки тим од Харити, що письменна!... Що минї в сьвітї робити! Я одурію на чужинї та на самотї“[1]).

Мабуть надїя на нове сватаннє трохи заспокоїла збентежену душу поета. Принаймнї з віршів його, написаних 5 жовтня знати більш спокійне становище духа.

„Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю нї на кого,
Я сам себе дурний дурю
Та ще й сьпіваючи...
...Лучче одурить
Себе таки, себе самого,
Нїж з ворогом поправдї жить
І всує нарікать на Бога“[2]).

Заспокоюючись все більше, поет починає мірковати, що вже приходить до його зима і годї ждать „весни сьвятої долї! вона не зійде вже нїколи“

Твою надїю оновить
І душу вольную на волю
Не прийде випустить... Сиди —
І нїчогісенько не жди...“[3])

Може-б те лихо, що ссало поетове серце і заснуло було на довший час, коли-б його не будили. Також мабуть сякі такі невідомі нам, може й вельми дрібні вчинки нагадували Тарасови про Ликерию і нагадували лихою стороною.

Не вгадаю я запевне, з якої причини він притьмом став налягати, щоб Ликерия вернула усе те, що він подаровав був їй. Вла-

---

[1]) Основа 1862 кн. V стор. 22 і Правда 1875 стор. 970.
[2]) Кобзар 1876 т. 1 стор. 364.
[3]) ibidem 365.

ство кажучи, подарунки ті були така дрібниця, що не варто-б і згадувати. Знаючи Тарасове добре серце, мині здаеть ся, що він би сам і не згадував про них, навіки-б забув про них, коли-б щось з боку не дратовало його. Правда, що й без Ликериї було чимало й не малих причин, що дратовало боляще серце. Справа з купівлею землї мало рушала реально, рідня випущена на волю без землї, скасованне крепацтва не приходило до краю.. Перегляньте Тарасові вірші, написані після 15 жовтня: легко помітити з них, що все його дратує. Спокійного кутка він собі не знайде: „і тут і всюди, скрізь погано!“ йому „нема з ким сїсти, хлїба з'їсти, промовить слова“; він бачить, що хоча

„Людей чимало на землї,
А доведеть ся одиноким,
В холодній хатї кривобокій
Або під тином простягтись...“

Заходить поет до знайомих, щоб між ними як небудь розвіяти хоч на хвилину свою скорботу і печаль, але-ж! не спекаеть ся їх!

„Не гріе сонце на чужинї...“

Якось під кінець жовтня він з Черненком зайшов до Мікешіна, що під той час працював над роботою памятника тисячилїтя Росиї. В студиї Мікешіна що четверга збирали ся художники та письменники і здіймали палкі змагання про ту чи иньшу особу історичну з тих, яким „указано“ бути на памятнику. На сих вечерках Шевченко був звичайним провідачем, часом і сам брав участь в змаганнях, але завждї з тактом, здержливо, хоча часто знати було, що він зхвильований, бо в такому разї він не спроможен був сидїти, а ходив нервово по сьвітлицї та хмуро дивив ся навкруги своїми ясними очима[1]). На сей раз де подїла ся його здержливість! „Гігантська статуя царя Петра I на памятнику марою приголомшувала і дратовала Тараса“. Він почав ганьбити Петра. Роздратованне проти гнобителїв України йшло все в гору та в гору і дійшло до пафосу, коли він звернув ся до подій Катерини другої! Він облив її всякими ганебними словами і проклонами за зруйнованне Січи і за закрепощенне народу. Нарештї промовив імпровізацию

„Хоча лежачого не бють,
Та і полежать не дають
Ледачому. Тебе-ж, о суко!

---

[1]) Кобзарь 1876, Споминки Мікешіна, стор. XX.

I ми самі і наші внуки
I миром люде прокленуть..."[1])

„Таким, говорив мині Черненко, я нїколи не бачив Шевченка, очи його — просто палали, він скидав ся на пророка, але-ж не доводило ся минї нїколи бачити його і таким як того разу схвильованим і роздратованим".

З уст Турґенєва[2]), що кілька разів бачив його після розладя з Ликериєю, теж чуємо, що Тарас був вельми роздратований, збентежений.

Тим то людям, що стояли близько до Шевченка, годило ся-б було всїма заходами відвертати його від усього, що викликало у його згадки про Ликеру і здіймало в души його хвилю недоброго почутя. Щоб се робило ся, фактів я не відаю. А відомо, напр. що він 31 жовтня писав до Макарова: „чи сказали ви Ликері, щоб вернула мою мізерию? (реєстер повинен бути у Кулїшихи). Як сказали, то ще додайте, щоб вона за тиждень заробила 4 карб. і послала в Чернигів на імя Тризни з надписю: „въ пользу воскресной школы". Сїєю цїною окупить вона свою і мою погану славу"[3]).

Знати, що Макаров, одібравши у Ликері ті гроші і мізерию, повідомив про те Тараса, бо останнїй 5 листопаду писав до його: „Чотири карбованцї пішлїть од невідомого в Чернигів, а що зістало ся у Ликері, те спалїть тай годї". І на сьому ще не кінець! Знати, що наведена відповідь не вдовольнила цїкавих і вони знов питали Тараса про щось звязане з Ликерою; 9 листопаду він писав: „коли бить, так треба бить так, щоб болїло, а то не поможе, а тільки пошкодить. (Чернеча аксіома, вона і нам тепер до ладу). Ликерия збрехала перед вами, перед мною і перед Катериною Івановною, за те вона повинна хоч украсти, а послать в Чернигів „на цѣль извѣстную", кроме вещей, которыя я просивъ васъ спалить при ѣи очахъ; треба щоб вона заплатила 14 руб. за кватеру і за ключ, нею потеряний, одного рубля. Ще раз прошу вас, як іскреннїйшаго мойого друга зробіть, як умієте і швидче. Амінь"[4]).

Досить зауважити на тон і мішанину мови, шоб вгадати, що діяло ся в души поета! Яке хвильованнє, яке обуреннє ще й тодї проймало його.

---

[1]) ibidem т. II стор. 256.
[2]) ibidem VII.
[3]) Чалий стор. 170.
[4]) ibidem.

Більш нема жадних звісток про сей тяжкий епізод! Але й з того що маємо, добре знати, якого страждання зазнав поет впродовж 3 місяців, найпаче після того, як розцурав ся вже з Полусмаківною!

Не будемо більш вдавати ся в аналїзу та в оцїнку отсього занадто скорботного епізоду! Скажемо тільки, що він не тільки лишив тяжко-лихий слїд на Тарасовому здоровлю, але він прискорив кінець його віку... Моглоб бути инакше.

XI.

Нещасливе сватаннє до Полусмаківни було останньою кроплею тієї отрути, що доля і люде щедрою рукою лили в Шевченків духово-моральний і материяльний орґанїзм. Коли ми звернемо увагу на те, що Тарас зараз же, розцуравшись з Ликериєю, вдав ся, як бачили ми з попереднього, до Федота Ткаченка, просячи знайти йому „кирпатеньку-чорнобривку", так не можна нам не перенятп ся, разом з Костомаровим[1]), думкою, що пильнованнє поета одружити ся було просто вже пориваннєм розпуки. І не диво було впасти в роспуку. Прожити сорок сім лїт в неволї, в кайданах, в ярмі туги, скорбот та страждання за свій рідний край, за свій народ і не бачити задля себе й на останку спокійно-ясних днїв!... Перекалатати такий тяжкий вік і нарештї запевнити ся, що нещастє просто глумить ся з його, надїляючи йому чисто на один глум нові та нові невдачі, немов на те, щоб він ще більш почував і тямив усю печаль гірку свого житя тужливого; щоб він зрозумів, що щастє людське, коли і є на землї, так не про його. Хто иньший з таким великим талантом, як Шевченків, але чоловік меньш за його скромний, утїшив би себе надією, що за всї його страждання великі буде йому і нагорода велика, те велике щастє, що зоветь ся безсмертною славою в нащадках. Так же така сьвідомість не властива була вдачі Шевченка... А він добре бачив, що сьвятий огонь бадьорости, енерґії і дару поетичного погасає; вже тільки чевріє і от-от згасне на віки. І почував і тямив великий страждальник, що пора

„...заходить ся рештувать
Вози в далекую дорогу
На той сьвіт..."

---

[1]) Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

Але-ж сьвідомий свого нещастя, своєї недолї поет не хоче, тай не може підлягти покірливо під неминучий задля всїх людей присуд! Він, наче той Прометей, часом прокидаєть ся з роспуки, пробує порвати кайдани нещастя; його хоч і обгорнула роспука, а про те часом він переймаєть ся надїєю на лїпше і висловлює сьвідомість, що в ту „далеку дорогу“ йому лаштовати ся рано ще. За кілька день до смерти він збираєть ся

„До Ескулапа на ралець,
Чи не одурить він Харона
І парку-прялку“.

І сподїваєть ся, що „тодї

Поки-б химерив мудрий дїд,
Парили-б ми понад землю
Та все-б гексаметри плели“[1]).

Таку двоїсту сьвідомість, таку роспуку і надїю я спостерегаю трохи що не по всїх Тарасових листах і віршах написаних після розцурання з Полусмаківною за останнї пять місяцїв віку його.

„Дуже, дуже добре ти зробив, що не посадив яблонї і груши“, пише він 5 жовтня р. 1860 до Варфоломея[2]): „я з своєю молодою, не побравшись, розійшов ся... Що минї в сьвітї робити! я о д у р і ю н а ч у ж и н ї т а н а с а м о т ї...“ І в тому-ж таки листї він сподїваєть ся, що на веснї приїде на Україну...

В віршах написаних того-ж самого дня, поет, спершу нїби покірливо підлягає долї лихій і каже:

„Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю на нїкого;
Я сам себе дурний дурю...
А більше, бачить ся, нїкого...“

Але зараз же велика душа висловлює надїю на „добрі жнива..“ Ще мент — надїю покриває якась примрака, і поетови здаєть ся, що він „дурить себе знову своїм химерним добрим словом...“[3])

[1]) Кобзар 1876 т. 1 стор. 370.
[2]) Основа 1862 кн. VI стор. 22.
[3]) Кобзар т. 1 стор. 364.

Минає десять день, і поет признаєть ся, що

„Холодним вітром від надії
Уже повіяло... Зима...
Сиди один в холодній хаті...
Не жди весни сьвятої долї,
Вона не прийде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить...
. . . . . . Сиди
І нїчогісенько не жди“[1])

За два тиждні в душі поета знов блище надїя, надія на сьвіт не тільки задля себе, але і задля свого народу. „Ледача воля“ стережучи „маленьку душу“ казала її:

„Не зійде сонце!... Тьма і тьма,
І правди на землї нема“.
Ледача воля одурила
Маленьку душу: сонце йде
І за собою день веде...“

Не довго, одначе, дуже не довго сьвіт сподїваний бадьорив дух поета. За чотири днї сьвідомість самітности і журба-туга чорною хмарою роспуки застилають душу наболїлу:

„Як би з ким сїсти, хлїба з'їсти,
Промовить слово, то воно-б
І хоч як небудь на сїм сьвітї
А все-б таки якось жилось;
Та-ба! нема з ким... Сьвіт широкий,
Людей чимало на землї...
А доведеть ся одиноким,
В холодній хатї кривобокій
Або під тином простягтись!...
Або... нї!... треба одружитись,
Хоча-б на чортовій сестрі!
Бо доведеть ся одуріти
В самотинї..“[2])

В отсїх віршах, наче в тій водї прозорій, ми бачимо поетову душу; бачимо її високі страждання, бачимо як вона в самотинї

[1]) ibidem стор. 365.
[2]) ibid. стор. 367.

не дасть собі ради.. Прирівнявши зміст отсїх віршів до тих, що вилили ся на другий день, нам легко зрозуміти, яка жахлива ніч роздїляла ті жахливі гуки, гуки болючі, що змучений дух вилив в ті вірші:

„І день іде і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєш ся: чому не йде
Апостол правди і науки!“

XII.

Отож в отакому тяжкому становищи материяльному і духово-моральному Шевченко і почав заливати свої болї; почав пити і уживати рому, як каже Костомаров „въ богатырскихъ размѣрахъ“[2]). Небавом стало знати лихі ознаки того недугу, що вгнав Ш. в могилу. Звістно, не сама лишень Ликерия, не ром, а все попередне жите, почавши з квітня р. 1847 сплодили той недуг! Ликерия, як я й казав, та випиванне не в міру, були тільки тією кроплею, що переповнили чашу, тим вітром, що звалив дуба, у якого черва хоч і поточила корень, але річ певна, при лїпших умовах він простояв би ще може богато років.

Небіжчик Федір Черненко розповідав минї, що вже під кінець вересня і з самого початку жовтня, провідуючи Шевченка, не можна було йому не помітити, що поет вельми хорий. Сам Шевченко не любив розповідати про свій недуг, взагалї не любив він свого суму і лиха розносить по чужих хатах. Навпаки, яко людина згуртована, він пильновав ховати від людей своє горе, недавати їм помітити свого недугу.

Тим то він, часом через силу і зовсїм необережно, виходив і в театер і до знайомих. Костомаров бачив його в жовтнї в театрі на представленню „Вільгельма Телля“. Шевченко, каже Костомаров[2]), дуже любив сю оперу. Гра і сьпіви Тамберліка і Де-Бассїнї переймали його просто дитячим захватом. Захват свій він висловлював по українськи, говорячи: „матері його сто копанок чортів, як же славно!“

Костомаров цїле лїто був в поїздках і вернувшись до столицї, почув, що Шевченко захожуєть ся женити ся. Не відаючи, що поет

---

[3]) Рус. Стар. 1885 кн. VI стор. 661.

[1]) Русская Старина 1880 кн. 3 стор. 606.

вже розцурав ся з своєю молодою, він спитав його: „чи правда, Тарасе! що ти жениш ся?“

„Мабуть оженю ся тоді, як і ти“ відповів йому Тарас. „Коли-ж твоє весїлє?“

„Тоді, мабуть коли і твоє! Не женити ся нам з тобою; до смерти зістанем ся бурлаками“[1])

З того вечера Шевченко почав провідувати історика що вівторка, але нїколи нїчого не говорив про свої заміри одружити ся і про свої невдачі. Провідував він і Білозерських, де завждї був гостем бажаним. Афанасєв-Чужбинський кілька разів стрівав його у Білозерських. Але-ж, кажу я, про свій недуг нїкому він тоді ще не хвалив ся. Трапила ся нагода спостерегти його недуг виразнїйше. В один з четвергів він прийшов у вечері до Микешина. Тут виготовляв ся памятник „тысячелѣтію Россіи“. „Ґіґантська статуя царя Петра I, каже Мікешін[2]), просто давила його... В словах його було богацько жовчи, але годї було змагати ся з ним, і я мовчки слухав його...“ Тарас лютовав, аж доки на столї зіставали ся недопиті пляшки з вином.

Небавом у Лазаревського зустрів ся Тарас 23 листопаду[3]) з доктором Бари. Тоді вже недуг, мабуть, вельми прикрутив поета, бо він вдав ся до Бари за порадою, кажучи, що в грудях йому вельми болить. Сам він гадав, що у його солїтер[4]).

Доктор авскультував його і порадив йому берегти ся.

Перебуваючи в такому лихому становищі Шевченко і тепер показав, що у його, яко у сущого патриота рідної України дорогої, на першому місцї стоїть праця і робота задля свого зневоленого, зрабованого і темнотою повитого народу. Народня осьвіта і тепер не йде у його з думки.

6-го листопаду він пише до Чалого, просячи написати „в імя Боже, що робить ся в наших воскресних школах?“ А тим часом береть ся компонувати шкільний буквар. Пікловаиннє про народню осьвіту не було чимсь новим у Шевченка. Хоча під той час скрізь по Росиї люде інтелїґентні взяли ся до осьвіти народу, але у Шевченка запопадливе дбаннє про народню осьвіту ми бачимо ще з початку р. 1840. Ще тоді він переняв ся певною думкою, що осьвіта

---

[1]) Кобзарь 1876 стор. X.
[2]) Кобзарь 1876 стор. XX.
[3]) Основа 1862 кн. 3 стор. 3.
[4]) Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

народня есть перша, велика і найважнійша потреба на Україні. Не задовольнивши тієї потреби, не можна дійти до духово-морального і материяльного добробиту. Без осьвіти і культура річ не можлива. Ще більш переймаеть ся він сією сьвятою думкою, ставши братчиком Кирило-Методиївського товариства, яке в головах своєї праці і роботи становило народню осьвіту. Побачимо, що Шевченко до останньої години свого віку міцно тримав ся сього погляду і за кілька день до смерти працював в сфері народньої осьвіти.

Шевченко був глибокий националїст український з широкими поглядами на питання национальне. Свою национальність і її мову він любив більш за все. Він вболївав, що на Україні нема доброї школи национальної, а така, яка є, „навчить всему опріч знания рідної мови“ [1]).

Ми вже знаемо, що він вельми зрадів, коли Кулїш видав свою „Граматку“ і глянув на неї, як на перший промінь сьвіта, що блисне в народній масї темній, задавленій крепацтвом Ще більш радів він, коли на Україні р. 1858—60 зняв ся рух і праця коло недільних шкіл. Рух той, дїйсно, був значний: в такому невеликому містї як Полтава було тодї з'орґанїзовано пять недїльних, дві суботних задля жидів і одна щоденна школа·задля народу. Навіть невеличкі повітові міста позаводили у себе хлопячі і дівочі школи недїльні. В Кременчузї коло шкіл запопадливо працював Петро Стронїн; в Хоролї Модест Димський; в Лубнях Шевич; в Херсонї Коленко Надежда; в Чернигові Тризна і т. д. Ледви чи було на Україні таке місто, деб не було школи недїльної. Тодї сама собою стала очевидною потреба книжок українських і науки мовою українською.

Тодї ото і з'явились українські букварі, спершу Кулїшова Граматка, а потім в Полтаві О. Стронїна. Остання Шевченка не вдовольняла

„Скажіть минї, говорив він одному свойому знайомому: задля кого вона написана? Я не знаю задля кого, але не задля тих, кого треба навчати розуму?“ [2]).

Свій „Южно-Русскій Букварь“ Шевченко скомпонував, коли не помиляю ся, трошки ранїйш Стронїнової Граматки. Буквар той займае 24 сторінки, in 32; заведено туди „Отче наш“, молитву Ефрема Сирина і Символ Віри. Через те і мусїв він перейти через

[1]) Поэмы и повѣсти Т. Г. Шевченка, 1888 стор. 466

[2]) Русская Рѣчь 1861 ч. 19—20

дві цензури — сьвітську і духовну. Остання почала була змагати ся. Мусїв хорий Шевченко надягати фрак і їхати до петербурського митрополїта Сидора та благати дозволу[1]). Митрополїт не відмовив і 21 листопаду цензура дала дозвіл друковати буквар.

Після Букваря Шевченко гадав скомпонувати і видати аритметику такої величини і на такуж цїну, 3 коп., як і Буквар; потім етноґрафію і ґеоґрафію по 5 коп., далї історию України по 10 коп. за примірник. „Як би Біг поміг отсе мале дїло зробити, то велике і само зробилось би", писав він до Чалого 4 сїчня р. 1861[2]).

Коли Буквар був надрукований, Шевченко, не виходячи вже через недуг свій з хати, взяв ся розсилати його по Українї. Тисячу примірників він відослав в Полтаву до Ткаченка, щоб віддав тому хто кермує недїльними школами[3]). Другу тисячу прислав в Київ до до М. К. Чалого, пишучи до його: „я і чув і читав, що митрополїт Арсенїй (Москвін) дуже возревновав о сїльских школах і жалкує що не печатають дешевих букварів. Покажіть йому і мій Буквар, і як що вподобає, то я пришлю хоч 3000, звичайно за гроші, бо се не моє добро, а добро наших убогих воскресних шкіл". А ті 1000 примірників прохав д. Чалого роспустити по повітових та по сїльских школах[4]).

Покладаючи таку надїю на Арсенїя, Шевченко не відав, що отець Москвін був запеклий обруситель і ворог сьвітської осьвіти. Про школи він „ревнував" тільки про парафіяльні, тай то більш як про декорацию свого піклования, а тим часом змагав ся і словом і дїлом проти орґанїзациї по селах Київщини сьвітських шкіл. По його наказу Київська консистория видала (правда вже після смерти Шевченка) за N 5955 такий циркуляр, щоб потай оповістити попів, аби вони усїма силами не давали дирекциї сьвітських шкіл заводити свої школи по селах. Попам велено було прихиляти своїх парафіян щоб вони цурали ся сьвітських шкіл, коли ж урядники мінїстерства осьвіти заведуть свою школу сьвітську в якому селї, так щоб попи і громади не давали задля тиєї школи нї хати, нї книжок, нї дїтей[5]).

До того-ж треба сказати, що д. Чалий не вдав ся з Шевченковим Букварем сам до митрополїта, а препоручив сю справу неб. отцю

---

[1]) Кіевскій Телеграфъ 1875 Ч. 25.
[2]) Основа 1862 кн. VI стор. 26.
[3]) Древняя і Новая Россія 1875 Ч. 6.
[4]) Основа 1862 кн. V стор. 26.
[5]) Зоря 1887 стор. 236.

Петру Лебединцеву, чоловікови хоч трохи й прихильному до української ідеї, але занадто вже обережному. Отець Петро не пішов простою стежкою, а кинув ся „політиковати..." „Політика" та довела ось до якого скутку. Отець Москвін, глянувши на Буквар і не беручи його до рук, тільки й промовив: „А! Южно-Русскій..." На сьому і край!"[1].

До епископа Черниговського Філярета подав того Букваря Тризна, котрому Шевченко прислав його. Филярет, глянувши на Буквар, мовив Тризнї, що треба його віддати спершу на розгляд Консисториї. „Як не поверне, писав 31 січня Тризна до Шевченка, а від Філярета нїчого не діждеш ся. Директор (шкіл сьвітських) теж мнеть ся і каже, що Букварів в училища мало треба".

Такі звістки про Буквар вже-ж не радовали хорого Шевченка; а тут ще й Куліш, як оповідає д. Чалий[2] заходив ся іронїзовати, що „Шевченко почав „Кобзарем", а скінчив „Букварем".

Чи придатен був Шевченків Буквар, чи нї, з погляду педаґоґічного і национально-осьвітного, про се я не говорити му, але не Кулїшевим би устам личило іронїзовати над Шевченковими заходами коло осьвіти народньої. Шевченкові спонукання завждї були чистими, високо благородними, він нїколи не відвертав ся від народу, від його темноти і злидарства, а навпаки завждї любив народ, завждї тужив і страждав з народом, з його тугою і його стражданнями. Шевченко, і се його величезна заслуга віковічна, і нас людей інтелїґентних повернув лицем до народа і примусив нас полюбити народ незрадливо За Шевченком, як се відомо Кулїшу дуже добре, дїйсно не було „зерна неправди за собою".

XIII.

Минув листопад і перша половина грудня. Шевченко, очевидно, послухав ся був лїкарської поради доктора Бари, беріг ся і не виходив з хати. На превеликий жаль приятелї його не досить звернули уваги на той вплив самітности, який вона неминуче повинна була зробити на недужого Шевченка. Годило ся б було вчинити так, щоб не лишати його самотою, не давати йому углубляти свої думки в своє тяжке минуле та в хмарне сучасне житє. Від

---

[1]) Див. у Чалого стор. 182.

[2]) ibidem стор. 180.

сього треба було його відводити, а на те годилось би близьким до його людям постановити, щоб чи по черзї, чи як инакше, а завждї щоб була біля його близька йому людина. Сего, на жаль, не зробили.

З листу його до Чалого, написаного 2 грудня[1]), знати що до його „що дня заходив Орловський", але-ж Орловський тодї був вельми молодим, і розмова з ним не могла вдовольнити 47-лїтнього страдальника!...

У вечері 6 грудня провідав Шевченка Черненко. Тарас був доволї веселий, казав, що на здоровлє йому лїпше, що йому остогидло вже сидїти в „арештї", і він гадає небавом виходити. Черненко остерігав його, радив берегти ся і не виходити цїлу зиму.

„Щоб і на Різдво-б то не виходити? мовив до його Тарас: а кутя? а узвар? нї, не всижу; колядовати хоч рачки вилїзу до куми", і похвалившись, що 2 грудня провідала його кума його Н. В. Т., він прочитав Черненкови свої вірші написані зараз після того, як пішла від його кума. То відомі вірші:

„Великомученице кумо!
Дурна єси ти, нерозумна...[2])

Можна гадати, що Тарас послухав ся таки дружньої ради і до Різдва беріг себе і не виходив з хати. 22 грудня приняв він лист Варфоломеїв: останнїй прохав його написати до київського віце-ґубернатора Селецького, щоб сей запоміг Варфоломеєви в якійсь справі, мабуть в справі осьвіти дїтей. "Я лучше тричі чорта в.... поцїлую, як мати му писати отому поганому поганому Селецькому", відповів Тарас 23 грудня[3]). Того-ж дня він посилає листа до дїдича Якова Тарновського, просячи, щоб приняв Варфоломея до себе на службу за управителя. На веснї він сподїваєть ся бути у Тарновського в Потоках[4]).

XIV.

На Різдвяних сьвятах Шевченко знехтовав пораду і лїкаря і своїх приятелїв. Мабуть на те спокусив його Якушкін (відомий етноґраф великоруський), бо у вівторок у вечері вони вкупі прийшли

[1]) Кіев. Стар. 1895 кн. 2. В тому листї Шевченко віщовав, що з Орловського „будуть люде". Віщованнє його справдило ся: Орловський, як знаємо, став відомим художником.

[2]) Кобзарь т. II стор. 260.

[3]) Основа 1862 кн. VI стор. 24.

[4]) Кіев. Стар. 1883 кн. 2 стор. 407.

до Костомарова. „Обидва вони були страшенно пяні, найпаче Якушкін, каже Костомаров[1]). Шевченко все таки тримав ся лїпше". Покликавши поету осторонь, Костомаров, говорячи, що у його богацько гостей зібрало ся, висловив йому, що про його простати муть не добру славу. „Се було, каже, Костомаров, вперш і в останне що я бачив Шевченка цїлком пяного. Може спричинила ся тому та сердечна трагедия, що незадовго перед тим стала ся" (сватаннє до Ликериї). Отсей вихід і випиваннє і звалили Шевченка з ніг!... Мабуть чи не був се останнїй його вихід, останне його випиваннє!

„Небавом після того вечера, додає Костомаров, Шевченко занедужав". А сам Тарас в листї до Варфоломея писав[2]): „погано я зустрів отсей новий рік! другий тиждень не вихожу з хати, чхаю та кашляю; аж обісїло".

Ще виразнїйш знати недуг його з того, що другого сїчня він не спроможен був піти до Білозерського. Редактор „Основи" писав до його: „усї ми дуже жалковали що ви недужі, але сподївано ся, що при доброму бажанню ви переможете трохи себе і не позбавите нас радощів бачити вас серед „Основян", яко первоначальника загального нашого дїла", себ-то органїзациї видання „Основи".

З сїєї коротенької записочки можна гадати, що Білозерський тодї ще не надавав великої ваги Тарасовому недугу, і сам Тарас не думав що хороба його небезпечна і що смерть не за горами, а за плечами. 4 і 12 сїчня пишучи до Ткаченка[3]), він не кидає властивого йому сердешного гумору і надїї на веснї поїхати на Україну. „Щоб тебе курка врикнула з твоєю кирпатенькою чорнобривкою, тільки роздратовав мене[4]). Я весною заїду до тебе, то як не знайдеш минї другу кирпу, то я тебе попомну", жартує поет 4 сїчня, а 12 знов наказує Ткаченкови: „гляди: о кирпі не забудь. Я весною прибуду до тебе".

Досї нї лїкар, нї хто-будь з приятелїв не відважували ся сказати Тарасови по правдї, на який недуг він хорує. Але тепер, коли виразно стало знати, що недуг розвиваєть ся дуже швидко, годї було мовчати. Повідали йому, що у його водяна хороба і що він повинен покинути уживати ром і взагалї покинути пити. Він по-

---

[1]) Русская Стар. 1880 кн. 3 стор. 606.

[2]) Правда 1875 стор. 971.

[3]) Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6.

[4]) Та „кирпа" була доня нашого байкаря Витавського, що служив тодї в Полтаві. Ткаченко бажав одружити з нею Шевченка, але довідав ся і написав Тарасови, що вона вже заручена.

слухав ся, перестав пити і згодив ся лїчити ся і слухати лїкарської поради[1]). На жаль і на лихо — запізно вже було.

Одначе надїя на полїпшаннє і тепер не покидає Шевченка. 22 сїчня пишучи до Варфоломея, щоб швидче доводив до краю справу з купівлею землї біля Канева, він просить зараз написати до його, „щоб я знав, що з собою робити, чи їхати минї весною в Канев, чи нї?“ 29 сїчня він знов пише до Варфоломея: „кінчай швидче в Каневі (з землею) та напиши, щоб я знав, що з собою робити весною“. Сумними словами скінчив Тарас отсей коротенький і останнїй вже лист до Варфоломея: „Прощай! Утомив ся! неначе копу жита за одним заходом змолотив“[2]).

З того дня цїлих два тижднї не бачимо ми не тільки віршів, але й листів Тарасових до кого небудь. Лишень 14 лютого пише він свої останнї вірші: „Чи не покинуть нам небого...“ тай то не спроможен був довести їх до краю, а спинив ся на 36 рядку.

Тодї почали частїйш провідувати його знайомі. Між иньшими провідав його Н. Л—ов. Шевченко не спроможен був зійти по сходах в нижню свою „сьвітличку“ і приймав провідачів в антресолях. „Пропадаю, мовив він до свого гостя: бачте яка з мене ледащиця стала“. В усїй істотї недужого було щось дїйсне жахливо-хоробливе, але не було жадної ознаки близької смерти. Тарас бідкав ся, що йому тяжко болять груди і дихавиця вельми його мучить:

„Пропаду, мовив він, принявши ложку микстури, і кинув ложку на стіл. „Та годї про мене; кажіть, що доброго на Українї?“

Звістки і бесїда про Україну трохи заспокоїли недужого і підбадьорили його дух. Збентеженність повагом переходила в почутє тієї живої та горячої любови до рідного краю, якої була така сила-силенна в великому і благородному серцї великого страдальника за Україну. На столї перед ним лежало дві купки єго „Букваря“. Бесїда перейшла на народню осьвіту на книжку. Тарас висловив наведений вже в горі осуд граматки Строніна і почав розпитувати про шляхи на Україну, та про зелїзницю, що почали споружати з Петербурга до Варшави.

„Не доїдеш на тих клятих „перекладныхъ“, а їхати треба мовив він, бо коли зістану ся тут, так пропаду“.

---

[1]) Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

[2]) Правда 1875 стор. 971—2.

[3]) Русск. Рѣчь 1861 ч. 19—20.

XV.

В недїлю 19 лютого з початку другої години дня провідав Тараса Федір Черненко. Уся Росия сподївала ся тодї, що в той день буде оголошений царський манїфест про скасованнє крепацтва. Вже-ж більш за всїх, і більш за всїх нетерпляче ждав того манїфесту Шевченко; тай як йому було не палати сподїваною волею, коли він цїлий вік сьпівав-ридав над неволею, виливав за ту волю сльози-кров, цїлий вік блимала перед ним жадана зоря-воля і він цїлий вік босими ногами по колючій стернї йшов до тієї зорі, ішов сам і Україну вів. Тепер, здавало ся йому, він дійшов до неї, і сього дня — 19 лютого, в день оцарювання Олександра II, він побачить сяєво тієї зорі, і в болящому пошматованому серцї свойому почує тепле, огрійливе проміння і сьвіт її.

Черненко застав, що поет стояв біля стола, обпіраючись руками об стіл; він був збентежений, очи і вся болїзна твар його виявляли хвильовання від ждання. Скоро Черненко війшов в сьвітличку, поет, замість звичайного привитання, спитав його:

„Що?... є!... є воля? є манїфест? і глянувши в вічи Черненкови, зрозумів відповідь... Глибоко зітхнувши, мовив: „Так нема?... Нема?... Коли-ж воно буде?!“ Пустивши міцну недруковану фразу, Тарас закрив лице руками і впавши на ліжко, заплакав.

Черненко став заспокоювати його: є певна звістка, що цар в той день підписав манїфест про скасованнє крепацтва, але звелїв не оголошувати його до заговин на піст, себ то до 5 березїля, на те, „щоб народ зустрів свою волю не по шинках, а по церквах...“

Тарас гірко всьміхнув ся і знов вимовив кілька недобрих слів по адресї гнобителїв, а потім почав жалковати і нарікати що брати його „велику дурницю“ зробили, принявши торік від Фльорковского безземельну волю.

Провідав його Костомаров і застав, що поет сидїв за столом, округ його лежали невикінчені роботи. Він повідав, що недуг його полекшав, здорові поправилось і на тім тиждні він невідмінно почне виходити і у-вівторок буде у Костомарова. Радїючи, Тарас показав золотий годинник, що недавно придбав собі. То був перший його власний годинник. Досї не було у його кошів на се. З якоюсь наче дїтською втїхою недужий дивив ся на нього[1]). Годинник дїйсно був добрий, коштовний[2]). Прощаючись Костомаров, взяв з його слово, коли спроможен буде, завитати до його у-вівторок,

[1]) Русск. Стар. 1880 кн. 3 стор. 606.

[2]) Истор. Вѣстн. 1896 кн. VI.

а коли ні, так подати звістку про своє здоровє. Се було в пятницю 24 лютого.

Справді таки в той день, як був у його Костомаров, недужому стало трохи лекше. Він згадав, що земляк його Таволга-Мокрицький іменинник і немаючи спроможности повитати його особисто, послав до його записку з поздоровленнєм. Записка та така характерна своєю ортоґрафією і стає нам таким зеркалом задля душі недужого, що ми повинні подати її цїлком без поправок: Ось вона: „Многоуважаемый Иванъ Николаевичъ! Поздравляю васъ съ вожделеннимъ днемъ вашого святого ангела извините что я не могу лично принести моего искренняго поздравленія я боленъ другой мѣсяцъ не только на улицу меня и въ коридоръ не поскаютъ.... и не знаю чемъ кончится мое затворничество? Глубоко кланяюся марьи львовни, и лобизаю вашихъ дѣточокъ. отъ души желаю вамъ повеселится по прошлогоднему Досвиданія. Искренній вашъ Т. Шевченко. 24 февраля 1861 г.“ [1]).

В отсїх 8 рядках маємо 26 помилок, та ще яких великих! напр. хоч така: м(М)арьи(ѣ) л(Л)ьвовни(ѣ), або че(ѣ)мъ, і т. ин.

Се були останнї слова, що написав наш до віку незабутний і дорогий Тарас Григорович Шевченко...

XVI.

На другий день, себ-то 25 лютого, був день нарождення і іменин Шевченка. Першим повитав його щирий друзяка його Михайло Лазаревський[2]) і застав його в тяжких муках. Усю ніч на 25е мучили його страшенні болї в грудях; йому не спроможно було лягти. Поет, як у ночі, так і тепер сидїв на ліжку, впершись руками в матрац, і дихав вельми тяжко з великою напругою. „Напиши братови Варфоломею, що минї дуже недобре“, мовив він до Лазаревського. Небавом приїхав доктор Бари. Після авскультациї він сказав Лазаревському хоч і сподїваний, але страшенно жахливий присуд!. . Водяна пішла на легкі... надії не було... Муки страдальника були невимовні, говорити йому майже не спроможно було, щоб вимовити слово, треба було збирати останнї сили і зазнати тяжкої муки; а про те він не стогнав: муки, оповідає Л. М. Жемчужников[3]), не вирвали з грудей його нїже єдиного стогону, він стискав зуби, виривав зубами вуси, давлячи в самому собі болї, що мучили його, а не стогнав.

[1]) Кіев. Стар. 1885 кн. III стор. 527.

[2]) Помер 3 мая р. 1867 в Москві.

[3]) Основа 1861 кн. III.

На груди недужому лїкар казав положити шпанську мушку, вона трохи вгамовала болї. Тодї саме принесено йому телеґраму з Харкова. Петро Трунов поздоровляв його з іменинами. Коли йому прочитали телеґраму, він на превелику силу ледви спроміг ся промовити: „Спасибіг!“ Трохи згодом він казав відчинити у вікнї кватерку, випив шклянку води з цитриною і лїг. Приятелї, що поприходили провідати недужого і поздоровити любого іменинника, пішли в низ до другої його сьвітлички. Чорна сумна хмара недалеко вже краю траґічного і близького величезного горя национального поняла усїх, хто тут був... Приходили нові провідачі і всї мовчали німо, скорботно... Усї чули близьке диханнє смерти.

В годинї 3-ій нові провідачі, тихесенько ступаючи сходами, пішли повитати недужого. Він сидїв на ліжку і через 5 хвилин все питав ся, коли приїде лїкар, і висловив бажаннє приняти опіуму, щоб заснути. Сказали йому, що лїкар буде о годинї третій. За кільки хвилин недужий знов почав тужити і знов питати чи скоро приїде лїкар? Провідачі розійшли ся, з ним лишив ся сам тільки Михайло Лазаревський. Тарасови крихітку полекшало, він став говорити про своє бажання поїхати на Україну: що на веснї невідмінно поїде. Лазаревський бадьорив його дружньою бесїдою та обіцянкою поїхати з ним на Україну. Тарас радо слухав, говорив, що повітрє краю рідного полагодить йому здоровє і зміцнить йому сили. „От як би до дому, там би може я і одужав“, мовив поет і кільки разів висловив, як йому не хочеть ся вмирати.

Приїхав лїкар Бари, недужий був заспокоєний, лїкар казав уживати і далї тих самих лїків.

О 6-ій годинї один з друзяків поетових привіз лїкаря Круневича. Недужому тодї саме погіршало, стало знов йому трудно говорити. Очевидно було, що вже його переняла сьвідоміcть безнадійности... За три години знов приїхали вкупі обидва лїкарі, знов аускультовали і запевнили ся, що вода наливає легкі... що край стражданням наближаєть ся. Казали положити знов мушку.

Минуло кільки хвилин. Прийшла телеґрама з Полтави. Недужому прочитали: „Батьку! Полтавцї поздоровляють свого любого Кобзаря з іменинами і просять: утни, батьку! орле сизий. Полтавська громада“[1]). Повитаннє очевидно порадовало поета. „Спасибіг,

[1]) У вечері в переддень Тарасових іменин громада збирала ся у Пильчикова, прирадила ту телеґраму і доручила минї подати її. Квіток телеґрафний на ту телеґраму я переслав в архив „Просьвіти“. На громадї того вечера, опріч мене і Пильчикова, були: Милорадовичка, Майнова, Лобода Виктор, Щелкан, Кизимовський Михайло, Трунов Василь, Кулик Василь, Шохин Петро і Гавриленко Григорий.

що не забувають“, промовив він. Лікарі пішли; недужий мовив до друзяків, що були біля його: „Чи не засну я, візьміть огонь“.

Сьвітло приняли; але за пять хвилин він озвав ся: „Хто там!“ Коли прийшли на його голос, він прохав завернути лікаря Бари і мовив до його: „Знов параксизм у мене починаєть ся; чи не можна його спинити?“ Поклали йому горчишники на руки.

В половині одинадцятої години ночи прийшли Лазаревський і другий приятель. Недужий сидів на ліжку, сьвітла не було. Знати було, що йому незвичайно трудно.

Лазаревський спитав: чи не перешкаджають вони йому?

„Справді так, мині хочеть ся говорити, а говорити трудно“.

Лишили його самого. На ніч біля недужого зістав ся слуга Лазаревського. Майже цїлу ніч Тарас Григорович не спроможен був лягти, усе сидів на ліжку, біль не давав йому лягти. Він то сьвітив сьвічку, то гасив її, але не обзивав ся і нїкого не кликав до себе. Так минула ота тяжка ніч остання.

Ранком о годині 5-ій Тарас Григорович покликав слугу і прохав дати йому чаю з молоком, випив і мовив до слуги:

„Прибери-ж ти тут, а я піду в низ!“ і пішов сходами в свою майстерню, не сподіваючись, що там жде його не ублаганна смерть...

Прийшовши в майстерню наш великий страдальник охнув і упав... В половині години шостої великого сьвіточа України на віки на сїм сьвіті нестало... Заплакана Мати-Україна осиротїла...

Лишив ся тільки труп того, хто зробив своє велике діло, хто не зазнав щастя живим і кого ждало иньше щастє вже по смерти, тяжко зароблене щастє, безсмертна слава во віки і віки...

Прожив Шевченко день в день сорок сім років...

Miscellanea.

Перемишльські „суботники" XVII в.

Проф. В. Антонович надіслав нам низше поданий документ, найдений ним під час його теперішнїх студий в архиві Ватиканськім. Є се реляция папського нунция в Варшаві Giovanni Aricini епископа адріанопольського до кардинала Pansirolo, президента колеґії de propaganda fide. Він переховуєть ся в відділї Polonia кн. 56 лист. 15:

Nel audienza del Domenica, 10 del corrente, disse mi il Re, che nella diocesia di Premislia sono certi heretici che la M. S. chiama Subbotini, perche festeggiano il sabbato, non mangiano carne di porco, non si battezano, ne si circoncidano; mi aggiunse, che intorno a sei anni sono si scopri questa nuova setta, ma che fecero la diligenze per estinguirla come pericolosa, che gia fosse seguito, ma che non si sa hora, come e sotto qual direttione ripullurli dinterno; se, che si dicano esser giunto il numero di tali heretici a quaterciento persone. Mi ha promesso di voler usare tutta la sua forza per estirparli; affato et io lo stimolaro sempre con discrezza e con primura, pari all' obligo, che ne tengo. Varsovia 16 Gennaio 1648.

Переклад:

На авдиенциї, що була в недїлю, 10-го сього місяця, король сказав менї, що у Перемишльській епархиї єсть геретики, яких король Є. М. називає суббoтниками, через те, що вони сьвяткують суботу, не їдять свинячого мяса, не хрестять дїтей, але обрізують їх. Він додав, що ся нова секта з'явилась вже шість лїт тому, що він буде старати ся викоренити її, як секту шкодливу, і що він

зробив би вже се до сього часу, але ще не відомо, як і під чиїм приводом вона розповсюджуєть ся; як кажуть, таких геретиків єсть до 400 чоловіка. Король обіцяв менї, що ужиє всїєї своєї власти, аби викоренити сю секту до останку. Я ж буду його підбивати і зичливо і налягаючи, поки не добюсь, щоб він здержав свою обітницю. Варшава 16 сїчня 1648 р.

До родоводу Кониських.*)

В „Описаніи Старой Малороссіи" т. II автор — О. Лазаревський на стор. 509 подав родовід Кониських. Родовід той далеко не повний. Автор почав його Єремією Кониським, що року 1682 був у Нїжинї бурмістром міста. Тим часом з документів, які є в архиві Черниговського „дворянскаго депутатскаго собранія" відомо, що першим з роду Кониських перебрав ся з Галичини на Україну р. 1613 батько Єремії Касян Кониський. Далї між дітьми Осипа Кониського, що р. 1727 був теж ніжинським бурмістром не показано сина Романа. З архивних документів колишньої переяславської консисториї XVIII в. минї трапило ся бачити „Дѣло — о умертвію миргородского протопопа Романа Коніского и о погребеніи Михайловского Сорочинского монастиря настоятелемъ архимандритомъ Досифеемъ Заляховскимъ въ противность указанныхъ велѣній при градской церкви, а не на общемъ кладбищенскомъ мѣстѣ".

З того „дѣла" знати, що Роман Кониський, рідний брат Юрия, архиепископа білоруського, поповав в містечку (тодї місті) Сорочинцях при хрестовоздвиженській церкві; він був разом і протопопом миргородським, себ то президентом миргородської протопопиї. Він помер 19 березїля р. 1778. По смерти його лишила ся вдова його Варвара і дїти їх: Уляна 25, Катерина 23, Григорий 21, Настя 19, Мария 18, Петро 16, Параска 14 і Ганна 4 літ. Григорий служив „в 3 карабінерном полку", а Петро „учился мало" і дяковав при батьку.

З „дѣла" сего знати опріч того ще одну характерну рису.

За тиждень по смерти отця Романа до переяславського епископа Іларіона прийшло звичайне „всенижайше доношеніе" від

*) Відповідно документам і листам XVIII в., які доводило ся минї бачити, відповідно і вимові, треба писати після н—і, а не и, як се роблять в Галичинї.

„всенижайших рабов“ миргородської протопопії намістників Петра Конашевича і Єлисея Кременецького. Епископ Іларион зараз звелїв переяславській консисториї вистежити: „чиїм руководствомъ і велѣніемъ покойный протопопъ, въ противность указныхъ повелѣній, погребенъ при церкви градской, а не на общемъ кладбищномъ мѣстѣ“?

20 квітня ті самі намістники відписали, що викарний хрестовоздвиженської Полуяновської в Сорочинцях церкви Петро Заблодський на запитаннє відповів, „що протопопъ Романъ Конісский погребенъ руководствомъ и повелѣніемъ монастыря Сорочинскаго настоятеля отца архимандрита Досифея Заляховского, который въ собраніи многихъ говорилъ: ежели коснется до справки о погребеніи при церкви, то я самъ буду отвѣтствовать...“

Очевидно, що епископу Іллариону не подобало ся „руководство“ архимандрита, і він велїв від архимандрита взяти „отчетъ, почему оной входилъ въ распоряженія не до его касающіеся и въ противность указа не только погребалъ не на указанномъ мѣстѣ, но руководствовалъ повелѣніями, на свой принимая отвѣтъ?“

Бачимо далї, що отець Досифей був не з полохливих людей і „репортомъ“ 1 червня відписав: 1) що церковъ хрестовоздвиженська „не есть градская“ (міська) а відъ города Сорочинець за дві верстви. 2) Коли протопопъ Роман покликав до себе його от. Досифея „для учиненія при кончинѣ его християнского порядку“, так він, приїхавши і бачучи, що от. Роман вже „при самій кончинї“, радив покликати викарного ієрея Петра, щоб справив ті „порядки“; але отець Петро відмовив, кажучи, що він „при такихъ случаяхъ“ не бувавъ, „а только, де, хоронить онъ людей“, та при сьвічках і читати нїчого не бачить. Тим то і мусїв от. Досифей „при исходѣ и по исходѣ души моленія обыкновенныя отправить и опрятать (помершого) по надлежащему“. Від'їздячи до господи от. Досифей питав: де хоронити муть небіжчика? усї, хто був, відповіли, що покійник велїв себе похоронити з лївого боку алтаря, „внѣ той церкве“. От. архимандрит, „вѣдая яко во Кіевѣ въ Лаври хоронено игуменовъ ближнихъ пещеръ Антонія і больницы Троицкаго монастиря Іова, такожъ в катедрѣ духовника іеромонаха Силуана, а в братскомъ монастырѣ архимандрита и ректора Никодима в самой церкви и в самое время моровой язвы, бывшей в Кіевѣ, мѣщанина Митька жену умершую съ Подолу несено в Кіевопечерскую Лавру и въ ней погребено зъ дозволенія свѣтской команды; да и в Ромнѣ, когда умеръ бунчуковый товарищъ Политика, то на посыланное въ Кіевъ прошеніе о погребеніи его близъ соборной

церкви, яко бывшого тоя церкви ктитора, состоялся с консисторіи указъ — тамъ его хоронить“, — тому він, архимандрит, „въ одну обережность совѣтовалъ послать о семъ до господина полковника. А по утру марта 20, когда прислано по мене на погребеніе, то я приехавъ и заставъ тамъ в немаломъ собраніи духовенство... ожидалъ своей ризници, въ грязѣ погрязшую, до двухъ часовъ; съ коей грязѣ не то кибитку з ризницею, но и лошадей монастирскихъ волами, нарочно висланными, в силу могли повитягать, потомъ вперекъ улицею, нарочито тогда вымощеною на подобія греблѣ за великою и вовсе безмѣрною грязею. По винесеніи тѣла въ церковъ отправялъ я обѣдню и ѣще съ двумя протопопами и съ немалымъ священствомъ похоронъ. Какъ съ церкви тѣло понесли, тогдаже я хотя и увидѣлъ склепъ зъ дерева здѣланный, однакъ уповалъ, что тое учинено из дозволенія господина полковника, тамъ же со всею старшиною полковою и з иными чиновниками присутствовавшаго для прописанной необыкновенной грязѣ, в тѣ поры бывшею, коею и священниковъ изъ града на погребеніе по одному волами принуждены были везти (а до кладьбища гораздо большая еще грязь была). Въ такихъ грязныхъ случаяхъ не толко въ таком далеком разстояніи, како означенная церков от города отстоитъ, но гораздо ближе к городу по разнымъ мѣстамъ многихъ предъ тымъ зъ городскихъ приходовъ хоронено. И такъ обще всѣми нами оный умершей протопопъ тамо погребенъ.“

Переяславська консистория, а за нею і епископ Іларион, признали, що усї доводи архимандрита Досифея нерезоннї і „подлежитъ онъ за то указанному истязанію; но за первый разъ, снисходя его толикому поступку, обязать его, чтобъ впредъ въ таковых и подобныхъ случаяхъ отнюдъ съ указнаго велѣнія не выступалъ, да и въ дѣла болѣе до священства относящіеся входилъ съ осторожностью и наблюденіемъ благопристойности“.

О. Кониський.

Коломийка про старосту Мільбахера.

Низше подану коломийку передав нам до друку о. І. Билинкевич (парох в Звенигородї під Львовом) з паперів свого батька-небіжчика о. Семена Билинкевича; на його думку, коломийка ся могла до рук о. Семена дістатись, коли в р. 1842 був він парохом (всього лише рік) в Яблоницї коло Делятина. Цїкава вона дуже і як руский вірш, уложений досить чистою народньою мовою і народнїм складом в таку давню і глуху пору руського житя в Гали-

чині (що вона уложена не кимсь з народа, а лише підроблюєть ся під народню мову і народній склад, се цїлком ясно), цікава і як образок громадських обставин, так недавнїх а так відмінних, коли урядники правительственні ставали оборонцями руского народа проти надужить шляхти. Друкуємо її без жадних змін в мові і ортографії.

Коломійка.

Коломийку минѣ грайти, най ся[1]) вѣтанцюю,
Бо гараздъ теперъ у мене, я ся легкїй чую!
Давай, Мошку, горѣлочки, хоть грошей ни маю:
Маю доброго старости, о решта ни дбаю;
Давай мѣру справидливу и ни пеши вдвоє,
Бо я пѣду до циркулу так як тутка стою.
Як будеш наши люди тепер[2]) знов здирати,
Будут тебе комѣссари съ коршми викєдати.
Тепер у нас в Станѣславѣ добре хлопам бути:
Аби з хлопа шкѣру дерди, того оуж не чути.
Всѣ патинта для пӧдданих по домѣнѣах гнили,
Прїйшов тому тут Мїльбахеръ — все[3]) ся их учили;
Не мож тепер на панщину цѣлёи тиждин гнати
Анѣ мене до двора на шарварок брати:
Як я панщину вӧдроблю и панщину заплачу,
То я тогди собѣ паном, нѣкого не бачу:
Атамана ся не бою — що ми той котюга!
Та я собѣ нинѣ газда, а вӧн двӧрскїй слуга!
А оконом[4]) що ми зробит, не смѣє карати:
Як я пӧду до старости, буде вӧн ся мати!
Зараз съкаже комѣссарком протокул писати,
А візум и репертум вӧд Захира[5]) дати
Потӧм пана вокомона замкнут на ратушу,
Аби тамки ся научив, що и я маю душу.
Ту в циркулѣ Станѣславскѣм, ту хлоп тата має

[1]) Зверху надписано (поправлено): я.
[2]) Тепер написано двічи.
[3]) Зверху надписано: би.
[4]) Зверху поправлено на: окомон.
[5]) Доктор, примітка оріґінала.

Goдѣ[1]) будит[2]) хлопи жити, будут говорити:
Той староста Мїльбахер — ни дає нас кривдити;
Коби тебе та й в Вѣдню, як ми, добре знали,
Ходи сюда на гофрата — давно би сказали!
На що тобѣ помник класти, в камень тя тисати,
Коли тебе серца наши будут памятати;
На що тобѣ титул дати и блищенѣ звѣзди:
Що ти человѣк великїи, тобѣ скаже кождїи.
Будут хлопи тебе знати и в Галїцїи кѡнцам,
Кождей скаже: той староста той першей під слонцам[3]).

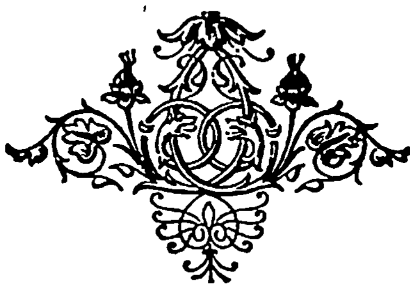

---

[1]) Се слово не ясне.
[2]) Замісь: будут.
[3]) Замісь: сонцем.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1896: Часописи українсько-руські.

З часописей українсько-руських, що входили в наші річні огляди, відпадає нам дві: Правнича Часопись перетворилась на річник і була обговорена на сторонах відділу бібліоґрафічного (кн. XV), політично-літературна часопись „Народ“, що перемінила потім своє імя на „Радикал“, злила ся з літературно-науковою часописею „Житє і Слово“.

Зоря, ст. 482. 4⁰, річник XVII, під редакциєю Василя Лукича.

Як звичайно водить ся, материялу научного і в сьому році дуже обмаль взагалї, ориґінального ж специяльно. З одного боку мож сю прояву виправдати тим, що усї майже наукові статї знаходять місце в „Записках“, полишаєсь лишень хиба в браку популяризациї загальних наукових відомостей. Зі статєй історичного змісту єсть всього одна та й то перекладана з польського се Дра І. Роллє Жінки при Чигиринськім дворі в другій половині XVII в. [пер. В. Лукича], тож і не місце тут ширше про ню говорити.

До історії літератури українсько-руської зачислити належить передовсім кілька студий про Шевченка.

Ол. Кониський підійнявши ся важкого труду подати повний критичний образ житя і творів нашого ґенія, надрукував і тут одну часть п. з. Т. Шевченко в дорозї заслання [2/8 1857 — 27/4 1858] (ст. 90 і далї). Головним материялом сеї преважної хвилї в житю Шевченка — се його „Записки“ та „Листи“. В них виявляєть ся цїла фізична і духово-моральна постать поета, в той час коли скинув невольницькі кайдани і дихнув свободою. Сьвітогляд Ш-а, як бачимо з тих

материялів, в основі своїй не змінив ся, він остаєсь такий самий так супротив людей, як супротив правди та ідеї. Досьвідивши на собі злоби людської, почуває він в собі таке саме, може сильнїйше, обуренє на всяку неправду. Він скрізь той сам чоловік благородний. Жаль тільки, що материял житєписний скупий, а се тому, що богато листів з того часу не опублїковано. Се зміст вступної замітки автора, що переходить опісля до властивого опису повороту Шевченка.

5/17 серпня 1857 вечером станув Тарас, перепливши Каспийське озеро, в Астрахани. Вигляд торговельного, східного, малокультурного міста не подобав ся чуткому на красу поетови. До парохода, що мав плисти з Астрахани до Нижнього Новгорода, було ще далеко, тож Ш-о мусів ще дві неділї зоставатись в немилім містї. З нудьги волочив ся по улицям, оглядаючи місто. Але чутка, що Ш-о повернув з неволї, згромадила коло нього тамошнїх Українців, Поляків та Великоросів, що з великою пошаною поводились з кобзарем. Між иньшими відновив поет знайомість з богатирем-мілїонником Сапожнїковом. Взагалї гурток щирих його прихильників був розрадою для прибитої душі поета. 22 с. ст. серпня виїхав Ш-о на пароходї з Астрахани в товаристві Сапожнїкова.

В часї подорожи поет не міг також нудитись, бо був в товаристві нових, осьвічених людей подорожних. Приязність та сердечність усїх так вражувала поета, після казармяної неволї, що він каже: „людське поводженє зі мною здаєть ся мінї чимось неприродним, неймовірним...“ Тут мав він спроможність читати і сильно користав з сього добра. Малювати та рисувати з оглядів технїчних з причини плавби важко приходилось йому. Хиба в часї стояня парохода вдалось йому кілька рисунків. 30 с. ст. серпня пристанув в Саратові. Тут відвідав матїр М. Костомарова, що тодї був за границею. Тут одержав поет також поздоровленя від земляків. В Казани він довідував ся про давних товаришів — кирило-методиївських братчиків, що були туди послані кінчати унїверситет (Андрузький, Посяда), одначе не найшов їх. 20 вересня прибув Ш-о в Нижнїй Новгород. Далї тим самим пароходом не довелось поетови їхати в Петербург. Через полїцию мусів Ш-о ждати в Новгородї. Показалось, що поет не мав права їхати в Петербург, анї в Москву, анї на Україну. Він мав властиво вольним перебувати в Оренбурзї. З невідомих причин він не довідав ся був про се в Новопетровську. Тамошнє начальство (Іраклїй Усков) полапалось аж після від'їзду Ш-а. Тому то новгородська полїция мала у нього відобрати білєт і повернути в Уральск. Щастє, що начальство полїцийне як і ґубернатор Муравєв були люде осьвічені і добрі. Вони записали Ш-а хорим і таку подали реляцию в Оренбурґ. Тимчасом Шевченко післав просьби: в Уральск, аби не вимагали від

нього повороту, та в Петербург, просячи дозволу їхати туди. Відповіди мусїв поет ждати мало що не цїлого пів року.

В часї того побуту не бракувало Ш-ови товариства; Нижегородцї сердечно витали і гостили поета, навіть люде з аристократичного сьвіта. Ш-о взяв ся передовсїм з великою жадобою до книжок, бо від 10 лїт майже нїчого не читав. Поміж иньшими читав він тут „Полярную Звѣзду“ Герцена, видану в Льондонї 1856. В тому часї Кулїш послав йому „Оповідання“ Марка Вовчка, відкривши у перше поетови правдиве імя автора, також II т. „Записок о Южной Руси“. В долученім листї прохав його переслати йому „Гуса“ до видрукованя. Тимчасом у поета поеми вже не було.

Доки не наспіла зима, збирав Ш-о також види місцевих будівель і церков. Брак гроша змушував поета малювати портрети, що приятелї його умисне замовлювали. В тім часї післав Ш-о оповіданя „Матрос“ (по российськи) Кулїшеви, аби видрукував. Кулїш відписав йому, порадивши викинути геть твори московські, коли не хоче поганити себе перед сьвітом. Подібно оцїнив сї твори С. Аксаков, до котрого поет також вдавав ся. Неначе слухаючи критиків, поет звертаєсь до поезиї української.

5, 6 і 7 грудня 1857 написав „Неофітів“ і присьвятив їх Щепкину. Не викінчивши гаразд, послав Ш-о поему на руки Кулїша, що зі своєї сторони не радив поетови друкувати сеї поеми задля обережности перед урядом. Задумував Шевченко також написати нову поему „Сатрап і Дервіш“, ба навіть формою епопеї, одначе не прийшло до того. За час перебуваня у Новгородї написав ще (9/II 1858) „Долю“, „Музу“ та „Славу“, виправляючи при тім свої старі писання.

Зимою 1857 р. з'їхала до Новгороду театральна трупа. Шевченко від давна вже не бачив театру, тому то дуже пильно вчащав на представлїня. Там звернула поетову увагу молоденька акторка Піунівна. Вкінцї прийшла з Оренбурґа відповідь (23/10), що Ш-о не потребує вже вертати, одначе заборону вертати в столицю поновлено. Се дуже болїло поета. На сам св. вечер приїхав в Новгород приятель Шевченків Щепкин. З радісним серцем витав його поет і одушевляв ся його виступами на сценї новгородській.

Тут автор стараєть ся довести, що поговірка, нїби то Шевченко за час свого побуту в Новгородї бенькетував запиваючись, неправдива.

Після невдатного сватаня до Піунівни 25/2 дістав поет відомість від Лазаревського, що на просьбу ґр. Толстого дозволено йому жити в Петербурзї під доглядом полїциї. Останні днї свого новгородського побуту присьвятив Ш-о впорядкованю своєї „невольницької поезиї“, а 8 марта виїхав з Нижнього Новгороду. В Москві бачив ся з старими при-

ятелями — Максимовичом та княжною Репнїною, з Бодянським та иньшими. Після короткої недуги 26/III виїхав поет з Москви.

Такий період житя Шевченкового обнятий студиєю д. Кониського. Що до прикмет і хиб студиї нема що казати, так як одні і другі такі самі, що в попередних студиях. Найважнїйше, докладність з одного боку, — субєктивність, хронїкарський лад з другого.

Др. К. Студинський займаєть ся (ст. 477) відносинами „Перебендї“ Т. Шевченка до „Бандуриста“ Маркевича. З його порівнаня обох поем виходить, що перша половина „Перебендї“ написана під впливом Маркевичевого „Бандуриста“ (в „Украинских Мелодіях“ 1831). Вплив сей не дуже значний, а все таки не можна його заперечити.

О. Канївський в статї „Море в поезиї Т. Шевченка“ (88) збирає образи Шевченкові про море, з котрим найблизше познайомив ся поет в часї своєї неволї. Тому то кольорит тих поезий, де мова про море, темний і скорбний. З пересердя тяжкого виходив часто поет над море, розважати свою долю. Подібну ролю відграває море в історичних поемах, бо воно завше йде в парі з розлукою від рідної землї і з небезпечностями.

Вкінцї згадаємо Д. Пісочинця: Споминки про Т. Шевченка (439), де подане оповіданє фельдфебля оренбурського батальона про військовий час Ш-а, згадка за алеґоричний образ Шевченка, що зображав Україну.

С. А. І. Наші драматурґи Кропивницький і Карпенко-Карий (ст. 14). В сїй статї автор хоче подати характеристику обох найвиднїйших українських драматурґів. По його думцї драми М. Кропивницького — се зворот у цїлій нашій драматурґії, зворот від романтичного з'ображеня побуту сїльского люду до дїйстного, реального зі всїма гарними і поганими сторонами того житя. М. К. вірний спостерігач, хоча часто впадає в ідеалїзацию і ненатуральність. Причину того приписує автор тій обставинї, що К-ий був неначе творцем нової української драми і не мав майже нїяких взірцїв. Зрештою в пізнїйших творах автор освобожуєть ся від давнїйших хиб.

Драму поставлену К-им на властивім ґрунтї підніс молодший письменник Карпенко-Карий. Він не то що визначаєть ся знаменитою обсервациєю, але й з'умів позбутись хиб Кропивницького. Головний його гріх, се замилуванє в крівавих сценах.

Взагалї твори сих обох драматурґів окрім лїтературного значіня мають ще се, що навчають нашу інтелїґенцию дивитись на простий народ не крізь романтичні та іділлїчні шкла, але таки глибше застановлятись над суспільним його положенєм.

Літературній діяльности найвиднійшого галицько-руського письменника Івана Франка присьвячені дві статї: В. Щурата [Літературні портрети І. Др. Іван Франко ст. 16, 36] та О. Маковея [Др. Іван Франко (до портрета) ст. 18]. Перший автор підносить його незвичайну плодовитість в різних напрямах і сю прояву, що І. Ф. хоча бере передову участь в полїтичнім житю галицьких Русинів, знайшов широке признанє не лишень поміж сторонниками, а також у противників. Се останнє єсть доказом його талановитости. Відтак переходить автор характеристику І. Ф. яко епіка, новелїста, лїрика і драматурґа. З думкою поета, що нема, чи не має бути в письменстві „штуки для штуки" стоїть автор в незгоді, тому то й відділює ті твори Ф-а, що написані відповідно поставленій тенденциї, від тих, що були випливом виключної обсервациї та поетичного чутя. Першим признає меньшу стійність як другим.

Поминувши се, що се поділ (заведений ще попередніми критиками нашого поета) шабльоновий, д. Щурат властиве не доводить того, на що поставив тезу, що більше сам собі противорічить, признаючи, що „чорний кольорит і смутний настрій є тут справдї випливом реального способу писаня", подібно ж високо ставлючи повість „Захар Беркут", що все таки єсть одною з найбільше тенденцийних творів укр.-руської лїтератури.

З поезий найвище ставить автор такі твори Ф-а, як „Панські жарти", „Сурка", „Цар і аскет" та ин. З драм найлїпшою уважає „Украдене щастє" иньші же, як також роман „Основи суспільности" значно слабшими.

Взагалї нарис д. Щурата не єсть повний, критичний, а дуже загальний і поверховний. Не то що з сього „портрету" годї собі виробити ясне понятє про лїтературну діяльність Ів. Франка, але статя разить просто шабльоновостю і доктринерством. Вони лежать в тім, що автор мірить вартість творів мірою не знати звідки взятою, мірою доґматичною, забуваючи, що на се єсть лишень одна, нічим не уйнята і необграничена — міра чутя. Сюди належать також вискази автора про наслїдуваня (без найменьшого доказу!) таких авторів, у котрих подібности тяжко доглянути (М. Конопницька), або й таких, що яко письменники зовсїм незнані (российська социялїстка Бардїна). Що більше навіть мотиви з талмуда зове автор наслїдуванєм!

Не знати також, чому автор уважає І. Ф-а в любовних поезиях декадентом!

Відмінна основа і характер другої статї про І. Франка О. Маковея. Подана тут характеристика поета в цїлім розвою його діяльности письменскої, особливо в найпершім періодї і ті головні моменти його житя, та житя полїтично-суспільного Русинів, що мали на поета вплив.

Від попередньої статї відріжняєть ся вона сильно своєю безпретенсіональностию, вірностю та теплотою.

М. Комар оголосив в сїм річнику 14 досї ненадрукованих віршів П. Гулака-Артемовського, а на вступі подав кілька слів передмови про них (ст. 356). Всї вони походять з 40 та 50-тих років, коли то Г. А-ий нїде своїх творів не друкував. Одначе, на жаль, поет вже тут не той, який виявив ся був в байцї „Пан та собака“, тепер бачимо упадок його суспільних та национальних ідей: шовінїстичний патриотизм российський, зневіра і саркастичність що до України, висьпівуванє горілки і т. и. Взагалї вони викликують хиба жаль на знївечений колишнїй талан поета. Д. Комар надрукував їх лишень, маючи на оцї їх значінє історичне.

Між тими віршами надруковано тут також поезию „Глек“, яко таку, що належить А-му. Проти того виступив Др. К. Студинський (ст. 439) доказуючи, що „Глек“ єсть твором А. Метлинського і надрукований він поміж творами тогож ще в р. 1839, коли тим часом дата тут надрукованого єсть 1845. У нас в Галичинї він частїйше був друкований і се яко твір А. М-го.

А. Кримський подає огляд житя і дїяльности Михайла Комара (ст. 358), що визначив ся посеред українських письменників яко знавець нашої лїтератури, критик та етноґраф. З праць М. Комара найважнїйші: „Покажчик нової української лїтератури“ (1798—1883), „Библіографическій указатель матеріаловъ для изученія жизни и произведеній Т. Г. Шевченка“, котрим звернув увагу Великоросів на нашого поета, збірка приказок, — та вкінцї найновійша праця: „Словар российсько-український“, що саме тепер друкуєть ся при „Зорі“.

З иньших подібних оглядів згадати належить В. Лукича про Петра Нїщинського (ст. 177) (за часописею По морю и сушѣ), Б. Грінченка про Ол. Тищинського (ст. 338), П. Мостовича про М. Петрушевича (318) і ин.

Результатом конкурсу галицького Видїлу краєвого на українсько-руські драми з р. 1894 займають ся дві статї проф. М. Грушевського та Дра Е. Олесницького (ст. 95, 157). З 15-ти пєс визначилось лишень сїм, а з тих преміовано тілько чотири. Найлїпшою показалась історична драма Б Грінченка „Ясні Зорі“, опісля комедия тогож автора „Нахмарило“, комедия Г. Цеглинського „Торговля жемчугами“ і ком. Я Невестюка „Кандидат“. З иньших непреміованих згадати мож іст. драму „Беата і Гальшка“, „Несамовиті“ та іст. драму „Чураївна“.

Гр. Коваленко в статї: „Український театр“ (ст. 453) застановляєть ся над характером українсько-руської драми, що відріжняєть ся

від иньших европейських драм і подає свої думки що до будущини театру взагалї і нашого специяльно.

З иньших научних розвідок згадаємо: Саф. Петрика „Відкрите Рентґена“; Ів. Верхратського, Бусько білий; В. Коцюбинської Мірмекофільні рослини та мурахи; Л. Про наукову подорож Ф. Нанзена.

В. Щурат подав статю про французький декадентизм в польській та великоруській лїтературі. *С. Т.*

Житє і Слово (рік третїй, том V, ст. 1—504).

По піврічній перерві, яка наступила в видавництві була задля браку фондів (галицько-руська публїка не уважала своїм обовязком піддержувати подібне видавництво) появило ся Житє і Слово знов в зміненім виді: з двомісячника перемінило ся оно в місячник і з „вістника лїтератури, науки і фолькльору“ в вістник лїтератури, полїтики і науки. Чи зміна ся лїпша, чи галицько-руська публїка волить полїтику більше ніж фолькльор, покаже ся з дальшого підтримуваня видавництва.

Як попередні річники Житя і Слова, так і послїдний, для нас важний і інтересний. В нїм заміщено цїлий ряд статий, що дотикають дуже живих справ, головно полїтичних. Назву з них найважнїйші: Полїтична хронїка (ст. 61—68, 154—156, 309 317, 398—400); Як я став казенним радикалом (ст. 473—500; вийш. також осібною відбиткою); З кінцем року (401—407) — всї Дра Франка; В справі еміґрациї — Якмик-а; дальше: Про російські воєнні порядки, д. С. Е. (ст. 16—22). В статї сїй наводить автор деякі факти з військового житя в Росиї, добре йому знані, що кождого чутливого чоловіка обурити можуть. Заразом заявлює він, що таких „цьвітків з вояцької ниви“ можна б в Росиї назбирати дуже много; а що до тепер про них сьвіт не знає, то та причина, що российським часописям не вільно писати про надужитя військові! В статї: „Хлїборобські артїлї на Українї“ (ст. 353 — 361), оповідає д. Слуцький про початок хлїборобських українських спілок, що почали закладатись там доперва 1894 р. за порадою і помочию д. Левицького, та розійшлись дуже скоро по численних, навіть далеких, не українських ґуберніях. Інтеліґентні люди в Росиї прийняли плян до спілок дуже прихильно, а деякі з них уділювали навіть материяльної помочи спілкам, щоби лиш піддержати таке добре дїло. Найвисший уряд российський прийняв спілки також прихильно і хоть на разї не дав гроший на їх ширенє, то здаєсь, що по сконстатованю пожиточности таких спілок, підопре їх сильно. Мене дивує, що статя ся не викликала жадної дискусиї в наших часописях, хоть повинна була, бо на певних місцях можна би подібні спілки і у нас завести, особливо в горах, де

істнують ще иньші спілки, не хлїборобські. — Належить ту ще згадати про статю: „І ми в Европі. Протест галицьких Русинів проти мадярського тисячолїтя“ (ст. 1—9). Статя ся вийшла також осібною брошурою, та на жаль так пізно, що на неї не звернено вже уваги тілько, кілько-б звернено в відповіднім часї.

Між статями публїцистично-науковими поміщено такі: а) „Яка тепер народня школа на Україні“ (ст. 241—258, 321—334 і осібною брошурою) П. Вартового. Автор, виходячи зі становиска, що найлїпшим вихованєм, що до способу, є національне, наводить на доказ сього думки знаних педаґоґів Дістервеґа і Ушинського. Останний з них висказав ся дуже ясно, що „московська школа в українському селї нижша від народу, безсила й некористна, доброго слїду не кине, бо спиняє в дитини розвиток, душу ж не розвива, а псує; огидний жарґон, що вона виробля, здатний хиба, щоб ябеду скласти; ся школа за малим не пекло дитинї“. Та на Україні не тілько що нема українських шкіл, але й в тих, що є, української книжки не можна й на очи показувати; тиж книжок, що приписані урядом для шкіл, дїти або зовсїм не розуміють, або розуміють зле; на доказ сього наводить автор цілий ряд слів виписаних з учебників. Кромі слів для дїтий чужі також в учебниках: зміст, стиль, сьвітогляд. Дїти намість розвивати свій ум, затуплюють його ще більше при таких обставинах; школа для них не є чимось приємним, але найгіршим лихом. Однакож урядови залежить на тім, щоби селянина як найдовше в темнотї держати; коли б було инакше, він позаводив би школи для всїх наций (отже й для української), а свою державну мову учинив би лиш предметом науки. Тодї народня просьвіта пішла би скорим кроком наперед! Головною задачию нинїшної школи российської є пропаґанда „самодержавя, православя, народности“. Для неї позаповнювані всї учебники фалшивою історией, „сьвятими писаніями“, полїтичними статями писаними в честь царя і т. д. Российська школа учить дїтий гордувати своєю мовою, винародовлює їх, деморалїзує. Запобічи тому можна лишень зворушенєм мас народних просьвітою; сеж лиш тодї може стати ся, коли українська інтелїґенция „перестане бути панами-чужинцями на своїй земли, не стане жерти очима Петербург та Москву, а поверне ся до мови й духу своєї нациї і зрозумівши добре той шлях, який рідному народови визначила история, піде сим шляхом в справі просьвітній і по троху, не кидаючи нїколи боротьби, вибє з під урядових рук народню школу й письменство: тодї і тільки тодї й можна буде нам сподївати ся добра“.

б) До штундового релїґійного руху (ст. 194—208), Ол. Срібного. Автор подає ту найновійші вістки про штундовий рух, почавши від 1894 р., в котрім уряд российський зачислив штунду до сект шкідних,

а тим самим наложив на кождого штундиста кару прогнаня на Сибир. Розуміє ся, кари тої виконати не можна задля великого числа штундистів, але само право дає попам оружє до ріжних надужить. Так пр. київський епархияльний з'їзд ухвалив записувати дїти штундистів в метрики як байстрята — а байстрята не можуть в Росиї дїдичити майна! Андріївське братство ухвалило знов не допускати штундистів до урядів! Такі ухвали при самім кінци XIX в. пахнуть чимось дуже неприємним. Та штунда мимо того ширить ся дуже скоро, а члени її до тепер находять ся вже в 30 ґуберніях! Секта ся, яко наскрізь раціоналїстична, має мабуть перед собою будучність і тим ріжнить ся від мальованщини, з котрою дехто хоче її з'ідентифікувати. Мальованщину знов треба уважати за психічну анормальність тих людий, що її визнають; а що анормальний стан не може довго держатись, тож і мальованщинї треба випророкувати скорий конець.

в) Нарис істориї віри в чорта (ст. 160—188 і 287—295) С. К-ого. Стаття ся не єсть самостійним дослїдом науковим, лиш зреасумованєм найновійших дослїдів, зладженим з тим, щоби нашій публицї показати, як нинї треба розуміти історию віри в чорта. В ній находимо такі роздїли: Вступна увага. Жерело віри в чорта і стан її в часах до християнських. Чорт в християньстві. Характеристика чорта. Спокуса. Умови з чортом і чарівництво. Пекло. Побіда над чортом і конець його. Замічу тут, що статю сю варто було далеко ширше обробити, бо она належить до такого материялу, якого у нас зовсїм не тикано, хоть він так дуже інтересний.

г) Петро Хелчицький (ст. 434–442), В. Павленського. Чоловік, котрого імя поставлене в заголовку студиї, — один з найвизначнїйших людий за часів гуситського руху. Його письма (Postilla, Sit'viry, Replika proti Rokucanovi, Psani Ivěma Knězim Mikulaši a Martinovi, O zakladu zakonov lidskych, O šelmě a obraze jej im, Vyklad na posili svateho Jana) були незвичайно популярні на свій час і мали величезний вплив на утвореня громади Братів чеських. Автор подає в своїй студиї нарис його житя, науки і дещо говорить про його етичну систему.

д) Роберт Бернс (ст. 143—157, 231—235, 302—308), К. Федерна. Під повисшим заголовком поданий переклад дуже гарної статї віденського ученого дра К. Федерна, написаної з нагоди сотих роковин смерти знаменитого шотляндського селянина-поета, друкованої в чч. 178—179 додатку до монахийської часописи „Allgemeine Zeitung". До статї додані деякі вірші Бернсові в перекладї дра Франка. Житє і доля Бернса нагадують дуже житє нашого поета Т. Шевченка.

Дуже важну рубрику становлять в Житю і Слові листи наших визначнїйших людий писані до других осіб і навідворіт. В них порушувані

найріжнороднїйші наші справи, нераз дуже важні. З тої причини Житє і Слово довго буде тою криницею, з котрої буде мусїти черпати не лиш історик нашої лїтератури, але й історії, й культури. З нашої сторони належить бажати, щоби редакция сю рубрику вела й дальше як найповнїйше. В останнім річнику заміщені такі листи:

а) Григ. Шашкевича до Ан. Камінського. Ш. доказує в сїм листї, що Русини не можуть нїколи збратати ся з Поляками, а що найбільше, можуть жити в собою в згодї. На поперте сеї своєї гадки наводить Ш. дуже важні арґументи.

б) З повного серця. Під сим заголовком подані листи Прокопчица і Камінського до Г. Шашкевича (по одному) і Шашкевича до Камінського. Розходило ся в них про розрухи в селї Г. Станїславівського округа, котрі мабуть не дійшли до жадного вибуху. Поляки настрашившись розрухів просили Ш., щоби своїм впливом їх успокоїв. Ш. в переконаню, що Поляки заставляють на нього якісь лапки, відповів Камінському дуже остро, в наслїдок чого останний старає ся усправедливити.

в) До історії нової ери. Ту поданий лист Вол. Барвінського до о. Ів. Озаркевича з вступною увагою М. Павлика. З нього видно, що „нова ера“ не була несподїваною проявою в нашій суспільности, але що до неї роблено підготовленя вже в 70 і 80-их роках.

г) Лист Мар. Шашкевича до брата Антона писаний в справах родинних в мові польській.

д) З переписки М. Драгоманова. 1) Переписка М. Драгоманова з Н. репрезентантом ґрупи галицько-польських демократів. Всїх листів є тут пять. Розбирає ся в них питанє польсько-руське в Галичинї і порушуєсь становиско галицьких Русинів на випадок війни Росиї з Австриєю. 2) Листи М. Драгоманова до Юліяна Яворського. Всїх вісїм. Інтересні в них особливо ті місця, де Драгоманов висказує свої погляди на нашу лїтературу, на „сепаратизм“ український і т. и. Вони заразом становлять наглядний доказ, що всякі стараня переконаня наших „старорусів“ в справах національних зістають ся марною стратою часу, киданєм гороху на стїни. 3) Листи М. Др. до Олександра Борковського, редактора Зорі. Листи ті почали друкуватись доперва в першій книжцї Житя і Слова за рік 1897. Туж подав д. Павлик лише до них довший вступ, де порушені дуже важні наші справи і суспільні і полїтичні.

З відділу критики і бібліоґрафії належить ту зазначити особливо розбір книжки Галїпа „Перші Зорі“ і „Слово про критику“ дра Франка. Белєтристику опускаю тут. *В. Г.*

Правда, вістник полїтики, науки і письменства р. 1896. Ред. Антін Березинський. У Львові 1896 ст. 616, 8°. Сей річник „Правди“ на научні розвідки вельми убогий. До історії лїтератури належать дві статї: О. Макарушки Альтруїзм Т. Шевченка (172) та дра М. Пачовського Жіночі типи в поемах Шевченка [відчит на вечерницях Шевченкових в Коломиї (467 і далї]. Перший автор — д. Макарушка перейшовши в своїй статї загально ідеї Шевченка, з'упиняєть ся на творах, де передовсїм переважає братерська любов. Взагалї се найкращі поезиї Шевченка, де він загріває земляків своїх до братолюбія. Ті його ідеї мають тим більшу вагу, що сам поет то мученик, що сам найбільше від людей перетерпів, почавши від дитинних днів до кінця житя. Мимо такого житя жаль і пересердє до людей не відзивають ся так часто у Ш-а, як належало б сподївати ся. Братолюбіє поет рад би бачити усюди: в родині, поміж приятелями, станами народу, поміж народами славянського племени, наостанку межи усїма людьми землї. Любов родинна звеличена в епізодах Наймички, Невольника, Неофітів і т. д. Ідеї приятельського братолюбія перемагають в періодї засланя, коли Ш. часто звертаєть ся до другів за розрадою та помочию. Дуже острими словами звертаєть ся Ш. до панів українських, потомків давної старшини козацької, що були катами селян-кріпаків. Поет рад би бачити, аби усї народи славянські „стали добрими братами і синами сонця правди“, а в описуваню крівавих подїй гайдамаччини не може він вдержати жалю, що близькоплемінні „батьки помилялись“. Космополїтичний альтруїзм Шевченка, де він любить усїх людей без виїмки, переважає не лишень в Кавказї, а також в богатьох иньших думках, де любов людська сильно зазначена. Для людей поганих не жалує він острих слів, але все таки він вірить, що люде з природи не злі, вони при иньших обставинах можуть бути таки людьми. Поезия Шевченкова — се поезия бажаня братолюбивого житя.

Автор другої статї виходячи з тези, що мірою культурної осьвіти народів єсть становище жінки, добачує, що Русь з того погляду стоїть перед иньшими народами славянськими. Високе становище жінки бачимо в цїлій нашій лїтературі, почавши від народної словесности і Наталки Полтавки. Найсильнїйший вираз симпатиї для жінки видимо у Шевченка. Житє родинне змалював він найпаче в поемах першої доби своєї творчости. Автор добачує, що поет змалював нам два гурти жіночих типів. Перший тип вийшов з питаня, яка тїлесна та душевна вдача, яке щоденне житє жіноцтва українського. Перше сторона характеру укр. жіноцтва — се ідилїчна любов дївчат, що чудовими барвами змальована в ріжних поезиях Шевченка. Перше тут місце займають: любов Оксани та Яреми в „Гайдамаках“, Ярини і Степана в „Невольнику“,

далї поеми Причинна, Тополя, Черниця-Маряна, Хустина, Утоплена, вкінцї богато думок.

Другий гурт жіночих типів Шевченкових вийшов, по думцї автора, з питаня, до чого веде краса дївоча і яке суспільне становище жінки укр. У відповідь на се питанє змальовані жіночі постатї, що часто падуть сумною жертвою підлих мужеських характерів і розкривають перед нами велике жерело деморалїзациї, що є наслїдком неприродних суспільних відносин. На першім місцї з того гурту стоять поеми „Катарина“ і „Наймичка“. Перша написана на основі численних справдїшних подій поміж українським жіноцтвом, друга оброблена під вражінєм Квітчиної „Сердешної Оксани“, звідки головну особу піднїс Ш. до і д е а л у м а т е р и. Подібний рідкий мотив мож добачити в анґлїйській старій драмі „Льондонський марнотравник“ (відчит габіліт. Ів. Франка), хоча простого звязку між нею та Наймичкою годї віднайти. Типи того гурту видно також в поемах „Княжна“, „Марина“, „Сотник“, „Татарівна“, „Відьма“...

Найвисший та найкращий тип матери подає поема „Неофіти“, що є справдї ідеальним типом, бо тут містить ся усе, що може бути висшого у відносинах сьвітлої матери горожанки до дитини — а се любов, саможертва, розум і сьвідомість почуваня...

Збираючи усе разом автор не годить ся з думкою деяких вчених, що Тарас займає найнизше становище що до артизму поміж европейськими письменниками. Се по його думцї найкращий артизм, що твори Ш-а можуть усї зі зрозумінєм читати і з кождою дниною добачуємо в тих поезиях щось нового, сьвіжого, якусь правду, нове одушевлїнє.

З иньших статей, що деякий можуть мати інтерес, згадаємо: Д е щ о п р о п р и ч и н и е м і ґ р а ц и ї н а ш и х с е л я н (49 і д.), П о л є м і к а к и ї в с ь к и х ч а с о п и с е й і з з а у к р. п и т а н я (126, 140), Д е я к і п р и ч и н и з у б о ж і н я н а ш о г о с е л я н ь с т в а (453 і д.).

З початком року 1897 перемінила ся „Правда“ на популярну часопись для народа.

Учитель, орґан руского товариства педаґоґічного під ред. В. Шухевича, Рік VIII, Львів 1896 ст. 380. Письмо се, виключно присьвячене педаґоґії, не містить сього року анї одної майже чисто-научної статї. Згадуємо лишень: Відкритє проф. Рентґена і лямпа дра Пулюя (38); Я. Миколаєвича, Вплив средств фізіольоґічних на систем нервовий і душу (149); тогож З'їдомі і їдовиті губи (185); дра Я. Невестюка, О скілько причиняєсь сучасна школа до розвитку деяких хоріб серед молодїжи шкільної (219, 305, 327).

Дїло, часопись полїтична, щоденна, рік XVII. Наукових статей у фейлетонах сьогорічного Дѣла подибуємо дуже обмаль і то, розуміє́сь, переважає характер публїцистичний. Ось вони:

Сильвестер і Йосиф Сембратовичі (огляд житя, за А. Т-им, ч. 4, 5); В. Шухевича Лучі (?) Рентґена (53); К. Флямаріона Лучі сонця і краска призми (125); Як би ви вчились так як треба! (153). Остання статя — се критичні замітки В. Щурата на О. Барвінського „Виїмки з народної лїтератури XIX ст.“ Головні закиди можна зібрати так: а) приписуванє витвореня москальофільства в Галичинї Поґодіну; б) переціньованє деяких письменників (Осипа Барвінського, Воробкевича, Сердешного і т. д.); в) невірний погляд на стару руську лїтературу, мов би була цїлком мертва; г) хибний подїл; д) хибна і тенденцийна характеристика новійшого руху лїтературно-наукового і т. ин.

З иньших статей згадаємо ще: Спомини руського сьвященника про різню 1846 (передрук з XII т. „Записок“); Полярні експедициї Нансена і Андре (187) і Зміст реферату дра К. Левіцького Про спілки і стоваришеня господарські. В статї: Де що про критику у нас (193—4—5), захований під псевдонїмом автор (Опанас Зарда) висказавши на вступі кілька загальних думок про критику, у нас специяльно, ударяє на дра Франка за його „Наймичку“, а се за такі дрібнички і так пристрастно, зовсїм не науково, що й близше статї розбирати не варто.

В. Гнатюк, звістний зі своїх цїнних студий над Угорською Русею подав свій відчит про угроруського письменника Юрия Жатковича (263). Ю. Ж-ич родив ся 1855 р. в Унґварі, на поле лїтературне виступив 1874. Вихований в часах сильної мадяризациї, пише найбільше по мадярськи, одначе все на руські теми. Важнїйші з його праць ось які: Вплив епископів яґерських і борба против того впливу в епархиї мукачівській 1884, Історня історіоґрафії угорських Русинів 1888, Етноґрафічний огляд угор. Русинів (надрукованиц в вид. мадярської Академії Наук 1895), Етноґрафічні замітки з угорської Руси (в „Етноґрафічнім збірнику“ 1897) і ин. Він також стараєсь познайомити змадяризовану інтелїґенцию угроруську та ширший сьвіт мадярський з нашим українсько-руським житєм і лїтературою через переклади. Він в части переклав, в части готовить ось що: Неволений народ, В потї чола Ів. Франка, Украдене щастє тогож, повісти Федьковича, Марка-Вовчка, Нечуя і т. и.

Буковина, часопись полїтична, щоденна, ричник XII, чисел 285.

Новому винаходови проф. Рентґена присьвячена і тут одна статя (112). В статї „Квестия українська в сьвітлї критики социялїстичної“ читаємо розбір працї Ю. Бачинського Україна Irredenta д. М. Г.

(ч. 46. 47). Далї згадаємо: Памяти Т. Шевченка Володимира Масляка. Се вступне слово, виголошене на Шевченкових вечерницях в Станіславові (52, 53). Автор подає загальну характеристику того сьвіта, де явив ся Тарас і відповідно тому його дїяльність, яко поета свободи і волї, любови, часто нещасливої, поета минувшини, родинного житя і т. и.

В. Щурат в розвідцї „З лїтературних базарів" подає звістки про лїтературні напрями у Франциї, та про борбу Е. Золя з молодими письменниками (53, 54 і 55). Подорож Нанзена обговорює статя „до північного бігуна" (95) і „Поворот Нанзена" (178—179). В 66 числї подано перегляд статей „российських часописей про Шевченка": Русскої Старины, Кіевскої Ст., журнала По морю и сушѣ, Крымского Вѣстника.

О. Маковей в статї: „Ольга Кобилянська" характеризує тут інтелїґенцию буковинську, наскрізь перейняту нїмецькою культурою, що тілько в останнїх часах починає видавати сьвідомі національні українсько-руські лїтературні таланти. До таких належить талановита буковинська писателька О. Кобилянська. Вона таки з разу писала по нїмецьки аж знайомість з сьвідомими Русинками Софією Окуневською, Наталею Кобринською навернула її на рідний шлях. Родилась 1865 в Ґурагуморі, опісля жила в Сучаві, Кімполюнґу і Чернївцях. Перший раз вступила на лїтературне поле в нашій мові 1886, написавши оповіданє „Людина", яке одначе довго було недруковане через неприхильний осуд рецензентів, аж в 1894 побачило сьвіт Божий. В останнїх часах появив ся цїлий ряд її творів на руській мові (пише дещо й по нїмецьки), що визначають ся поетичностю, глибоким чутєм, що відчуває красу природи і грубости житя. Улюбленою її темою єсть самітна, безпомічна женщина, що боресь з тяжкими обставинами житя. Меньші її твори — се правдиві поезиї в прозї. Взагалї Буковина зискала в О. К-ій першорядну, осьвічену силу лїтературну.

Вкінцї згадаємо передрук загального огляду лїтературного з О. Барвінського Читанки для VIII кл. ґімн. (Головні напрями укр.-руської лїтератури XIX ст.) [133—134].

БІБЛЇОҐРАФІЯ

(рецензиї й справоздання).

І. А. Хойновскій — Краткія археологическія свѣдѣнія о предкахъ Славянъ и Руси, и опись древностей собранныхъ мною, съ объясненіями и XX таблицами рисунковъ. Вип. І, К., 1896, ст. VIII + 221 + портрет + 20 табл.

Ся книжка, як читаємо в предмові, має заразом служити і катальоґом музея автора — київского колекционера, і популярним підручником археольоґії. Вона і видаєть ся рівночасно в двох видах: з таблицями фототипичними більш рідких річей і без них. Представляє вона з себе катальоґ музея з вступними увагами й цілими екскурсами ґеольоґічними, археольоґічними й історичними. Екскурси сї не мають наукового значіння; напр. в роздїлї про Полян читаємо, що вони прийшли на Поднїпровє в плїоценовий період, з півнїчного зугіря Карпатів (тут автор покликуєть ся на Нестора), де зістали ся їх свояки — Малополяни краківські; вивів їх звідти, мабуть, Кий, що звав ся тому так, бо був з осади Кіє, з Татрів, що істнує й досї, і т. и. Самий же катальоґ має своє значіннє, бо автор по змозї докладно зазначає час і місце находки, а в колекциї є між иньшим і значне число річей з України: так є невелика колекция неолитічна, головно з Волини й Київщини (с. 16—71, 23—4), трошка бронзи (с. 18—21) і значна збірка річей зелїзного віку, між ними значний скарб з під Таганчі (с. 118), деякі цїкаві річи з Княжої Гори (с. 126), скарб Межигорський (с. 166) і т. и.; се все, відкидаючи деякі довільности автора в об'ясненню, надає, кажу, певну цїкавість науковому виданню. Таблицї виконано фототипиєю

дуже добре, але на жаль деякі річи в занадто малім розмірі. В дальшім випуску автор наміряєть ся дати описи роскопок могильних.

М. Г.

Хр. Лопаревъ — Старое свидѣтельство о положеніи ризы Богородицы во Влахернахъ въ новомъ истолкованіи примѣнительно къ нашествію Русскихъ на Византію въ 860 году (Византійскій Временникъ 1895, IV с. 581—628).

В. Васильевскій — Авары, а не Русскіе, Өеодоръ, а не Георгій. Замѣчанія на статью Х. М. Лопарева (Византійскій Временникъ 1896, I с. 83—95).

В Византийськім Временнику р. 1895 зістали ся нам до близшого обговорення дві статї, безпосередно для нас цікаві, одна названа висше статя д. Лопарьова, друга д. Димітріу про умови русько-византийські.

Д. Лопарьов в своїй розправі доводить, що анонїмне слово про положеннє одїжі Богородицї у Влахернах, видруковане в XVII Комбефісом (Historia haeresis monothelitarum, II, 1648), звичайно прикладане до находу Аварів в 626 р. і для того надаване одному з Ґеорґіїв VII в. (бо в рукописях надписуєть ся часом іменем Ґеорґія), в дійсности належить до Ґеорґія хартофілака, Фотиєвого приятеля, і було висловлене з поводу нападу Руси на Візантию 860 р. (ся дата тепер загально принята замість давнїйшої 865—6), десь в р. 866—7, з поручення Фотия. Д. Лопарьов подає грецький текст тієї части слова, де воно говорить про напад і положення одїжі (поправляючи непоправности видання Комбефіса на основі рукописей), славянський переклад з рукописей XVI—XVII і свій российський, потім витягає натяки історичні з слова і комбінуючи їх з иньшими звістками про похід Руси 860 р., дає реконструкцию його істориї.

Гадка про приналежність слова до походу 860 р. була висловлена ще арх. Філяретом в його істориї церковних пісень, але не була принята в науцї. Які б ні бідні були історичні вказівки слова, можна було б тїшитись, що знайшлось одною памяткою більше про похід 860 р., але редактор Временника ак. Васїлєвский виступив против теориї д. Лопарьова з дуже поважними арґументами в обороні давнїйшого погляду, що слово належить дійсно VII, а не IX віку. Він вказує, що история з одїжею Богородицї в слові представляєть ся цїлком инакше нїж у Фотия, і що обставини, в яких опинилась церква Влахерньска в слові, виразно вказують на часи до обведення її муром, що сталось доперва по нападї 626 р., нарештї, що з слова користала давнїйша верзия хронїки Ґеорґія

Амартола, уложена перед 860 р. Д. Васілєвский відступає від давнїйших поглядів в тім, що автором уважає Теодора Сїнкела, на якого вказують деякі кодекси, і прикладає слово не до походу 626, а до попереднього аварського нападу в р. 619. По його доводах, розумієть ся, теория приналежности слова до похода 860 р. мусить відпасти.

М. Грушевський.

А. Димитріу — Къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками (Византійскій Временникъ 1895, IV, с. 531—550).

Д. Діміріу на основі практики при укладї дипльоматичних актів византийських (представленій Нейманом що до Венециї в його розвідцї в Byzantinische Zeitschrift 1892 і в дечім доповненій автором) пробує розвязати питаннє про офіцияльний характер найдавнїйших умов русько-грецьких. Вивід його такий, що з трох умов, які ми маємо в лїтописи під рр. 907, 912, 945, лише з р. 944 ми маємо умову, що була уложена і затверджена відповідно вимогам дипльоматичної практики, з р. 907 маємо лише запись устних пересправ, з р. 912 — проєкт умови, що одначе не була затверджена. Сей вивід автор опирає на отсї доводи — дипльоматична практика була така: по укладї в Константинополї акту умови, при чім посли сторонньої держави складали на нїм присягу, посли імператора їхали з імператорською грамотою (хрісовулом) до столицї сієї другої держави, де акт потверджав ся присягою її заступників, про се списував ся протокол, і доперва тодї видавав ся хрісовул другій сторонї. Сього потвердження нема анї в текстї умови з р. 911 анї в оповіданню лїтописи, і автор догадуєть ся, що смерть Олега перешкодила затвердженню, і умова не дійшла кінця.

На сей вивід тяжко пристати. Передовсїм від оповідання лїтописи нема чого богато жадати, анї на нього покладатись; автор міряє лїтопись мірою сучасної офіцияльної хронїки, тим часом як X в. в початковій лїтописи представляє учену реконструкцию істориї, зроблену вік пізнїйше; коли лїтопись оповідає про потверженнє умови 945, то, певне, лише для того, що найшов в самім текстї протокол сього потвердження і переповів його своїми словами, а для умови 911 р. не найшов.

І умова 911 р. і 944 р. що до своєї редакциї представляють акти цїлком однородні, се виходить у самого автора: обидві представляють собою руський переклад односторонніх зобовязань Руси, присланий для затвердження до Київа, при обох отже мусїла бути і формула затвердження (ратіфікациї), предложена Греками руському князю; коли вона

є при умові 944, а бракує при умові з р. 911, то найскорше — просто припадком, загубилась.

Але в умові 944 р. є й безпосередні вказівки, що перед нею була уложена иньша умова, на неї вона покликуєть ся; д. Дімітріу об'ясняє, що Греки покликують ся на попередні пересправи (р. 907 і 911), але сього об'яснення нїяк не можна прийняти: як може дипльоматичний акт, не виясняючи докладно тієї чи иньшої справи, покликуватись на пересправи, що не дійшли кінця і, очевидно, не мали жадної правної сили.

Над умовою 907 р. автор близше не застановляєть ся, він лише вказує на те, що нова умова укладаєть ся заскоро по тому, і що про обидві нема згадок у Византийців (як нема і про умову 944 р.).

Не згоджуючись з головною точкою розвідки, мусимо піднести натомість деякі пояснення до наших умов, зроблені на основі дипльоматичної практики византийської — напр. що до односторонности зобовязань (вона залежала від того, що до р. 1187 умови укладались односторонно, і імператор свої зобовязання висловляв в хрізовулї, що до лїтописця не дійшов), що до закінченя умови 944 р., справедливо об'ясненого як протокол присяги, згори списаний Византийцями для Ігоря (пор. Виїмки с. 60), що до надписи **равно** (ἴσον), як помітку урядову византийского перекладчика.

Що до історичного представлення відносин византийсько-руських, то тут де що залежить від того неоправданного загального погляда автора на лїтопись, про який я згадав вже і над яким близше не буду застановлятись. *М. Грушевський.*

Е. Ѳ. **Карскій.** — **О языкѣ такъ называемыхъ Литовскихъ лѣтописей,** Варшава, 1894, с. 64 (відбитка з „Варшавских университетских извѣстій").

Для своєї розвідки д. Карский користуєть ся лїтовськими лїтописями з видань: Попова „Лѣтопись великихъ князей литовскихъ" (в Учених Записках Петербурської академії), уривком лїтописи в збірнику Авраамки (видрукованої, але не виданої в сьвіт петербурською Археоґрафічною комісиєю) і ненадрукованим кодексом бібліотеки Красїнских в Варшаві (Лѣтописецъ в. кн. Литовского и Кроника о в. кн. литовьскыхъ). Д. Карский застановляєть ся на кодексах лїтописи, зводить звістки про них до купи і описує їх. Ширше застановляєть ся він над кодексом бібл. Красїньских і його палеоґрафічними ознаками (можна занотувати *о* замісць *у*: ѻмрє, кѻрдаса, потім ознаки скорописи для *а*, *б*, *в*, *з*, *ѣ*, лїґатури для *ив*, *жи*, *же*). Подає також він і 6 уривків задля характеристики правописи кодекса. Що до часу, то д. Карський кладе

ориґінал збірника на кінець XV в., заснова ючись на виразї **до сих часовъ тым подоле за ляхи зашло и тепер держат**, на характері декотрих фраз оповідання, потім помічає, що „слово о послѣднемъ времени“ (**ѿ исходе з тысящь лѣт**) певно було переписано ще до 1492 р.; таким робом ориґінал сього збірника, чи може сам збірник уложено в кінцї XV в.

Занотуємо деякі з найбільш характерних прикмет мови лїтописей з фонетичного й морфольоґічного боку.

Передовсїм д. Карский зазначає факт вимови *о* як *а* і наводить приклади (к*а*раблех, зам*а*зырем); *а* замість *е* стрічаєть ся рідко. Український вплив д. Карский бачить там, де *и* і *ѣ* не відрізняють ся — Швитрѣгайло, литописец. Південне-славянський вплив він зазначає в заміні *ор* — *ер* на *ръ*, і *ъ* на *ь* д*ръ*жати, і п*ръ*вое; Слонимь, королевь. Що до горазьдо, большиньство, христіанськую — д. Карский не висловляєть ся рішучо, який треба бачити тут вплив — український чи польский, чи може се просто архаїзм.

Українїзми д. Карский бачить і в *и* замість *ы*, і навпаки, и в *ю* замість *е*, напр. въ с*и*ну, с*и*на, в*и*сокихъ Володымера, змовывши ся, занюж, хоч в останнїм випадку сього, додає д. Карский, не можна сказати на певне.

В сфері шелестозвуків можемо занотувати, що в сполученню шелестозвук: j зрідка маємо двоєннє + брата*нн*ю, пла*тт*е; окрім загальної заміни груп dj, tj через *ж*, *ч* знаходимо таки приклади, як — прие*ж*дати, до*жч*у, е*жд*чывалъ; помо*щ*ь, мо*ц*и, мо*ц*но.

В сфері прикмет морфольоґічних знаходимо *о* замість *ъ* в маршалк*о*, Александр*о* (nom. sing.), Шварп*ове*, **кнжачи** (dat. sing.), й цікаві форми: събравъ всю свою *Жомоитъ*, изъ Немець.

В формах заіменника цікаво занотувати: *в мене*, *от тебѣ*, dat. *тобѣ*, *тобе*, *собѣ*; від *весь*, маємо *всихъ*, *всимъ*, *всими*.

В формах дієслова звертають на себе увагу *быхмо*, **възвратимися** воспак, *несме* (praes. plur. I). Imperat. *поедь*, *поможи*. Part. praes. act. має закінчення на *а*, *я*, *чи*, perf. act. — на *ше*, *ши* (нем*ше*; взем*ши*) на *ъ* (не оземъ, сѣдъ).

Цікава форма conditionalis: што *быхмо* з нимъ *поговорили*, послалъ *штоби еси уедналъ*.

Окрім того д. Карский подає змітки що до складнї, а в кінцї — показчик найменьш уживаних слів, де нотує між иньшим і польонїзми.

О. Г-ий.

В. Антоновичъ — Нѣсколько данныхъ о землевладѣніи въ южной Украинѣ въ XV столѣтіи (Київська Старина 1896, X, с. 19).

Під сим титулом многозаслужений учений подав історично-ґеоґрафічні замітки про кілька осад колишнього воєводства Браславського: Жаботин, Млїїв (пізнїйше то було воєводство Київське), Рашків-Калаур і Микулинці, з поводу найдених ним документів в Київськім архиві. Для м. Жаботина проф. Антонович подає документ в. кн. Олександра, але на жаль — змушений певно практикою часописи — не в оріґінальній трансскрипциї і з деякими перемінами в мові, а се тим більш шкода, що документ сей — з хибною датою і дуже пізно вписаний, насовує підозріння що до автентичности; документи XV—XVI в. про Микулинці були вже опублїковані проф. Антоновичом в його Грамотах в. кн. Литовского; натомість грамота про Калаур представляє новинку дуже інтересну. З нагоди сих документів автор подає короткий огляд кождої з тих осад, головно — про зміну їх властників, додаючи подекуди ґенеальоґії тубильних родів, що ними володіли.

Найбільшу вагу з сих розвідок має розділ про Калаур, звістний досї з імени, але навіть що до своєї місцевости непевний, бо звістні досї документи про нього не давали на се вказівок, окрім того, що лежав він на Днїстрі, і гадка, що лежав він на устю Днїстра (як ще недавно умістив його д. Любовський на своїй історичній карті в. кн. Литовського) була чистим здогадом, хибним, як показують подані тепер пр. Антоновичом відомости. Проф. Антонович подає звістку про сучасний лїсок Калаур коло Рашкова, документ 1580 р. про „селище Калауръ въ приселком Рашковомъ“ і відомости про городище коло згаданого лїска з фортіфікациями — на думку автора — XV в. Разом взяті, сї факти доводять з цілковитою певностию, що Калаур стояв на місці теперішнього Рашкова. Факт сей має своє значіннє в історії кольонізациї полудневої України, і нотуючи його, подам лише кілька доповнень до розвідки проф. Антоновича.

Передовсім звістки про Калаур не сягають в давнину далї 1430 р., бо реєстр Свидригайлових міст, поданий в Scarbc'u Даниловича під р. 1402, з далеко більшою правдоподібністю треба віднести до 30-х рр. XV в.; приналежність Калаура Судимунтам з док. 1580 вже за Витовта не можна вивести (припустивши навіть, що се улюблене покликуваннє на Витовта не вигадка, воно може і не належати до Калаура), так що на певно звісним нам володарем Калаура XV в. зістаєть ся Теодорик Бучацкий, що дістав на нього разом з Чорним городом і Качибеєвим, привилей в 1442 р. Примітимо, що привилей сей, звістний давнїйше лише

зі згадок (так і проф. Маркевичу в його праці про Качибей, цитованій проф. Антоновичом), в цілости подано з книг Метрики коронній в розвідці нашій про Барщину (с. 25—7); з неї не можна вивести ніякого докладного представлення про обсяг надання (бо сей край був очевидно, цілковитою terra incognita для королївської канцеляриї), і здогад, що Калаур Бучацкому дано „разом з просторою степовою смугою, що доходила до берегів Чорного моря“, не находить собі потвердження в наданню, де лише загально говорить ся про „приналежности“; рівнож привилей надає згадані замки не до живота, а до виплати записаної на них суми, наслїдком чого (бо викупу того, очевидно, не наступило) ще підчас ревізиї прав 1564 р. зголосив ся з правами на сї замки Язловецкий, як спадкоємець роду Бучацких (Акти Бар. стар. II с. 363), але в фактичнім володїнню Калаура не був: се городище лежало в границях в. кн. Литовського і перейшло в володїннє браславського земянського роду Чечелїв. Підчас ревізиї 1545 р. Чечель виступає в катеґориї „подлїйших“, „которых (старинні земяне) братею собѣ не менуютъ, ани знаютъ, одколь есть“; володїннє отже Чечеля ледво чи опиралось на якісь документи, і його пізнїйше (1580 р.) покликуваннє на „привилегія в. кн. Витовда і кн. Ольбрыхта“, що мали згоріти в замку Київськім, мусимо приняти cum maximo grano salis. *М. Грушевський.*

Н. И. Петровъ — Кіевская Рождество-предтечинская или Борисоглѣбская церковь, К., 1896, стор. 92 (відбитка з Трудів Київської Духовної Академиї).

Моноґрафія проф. Петрова представляє можливо повний звід звісток про Борисоглїбську церкву з історичної лїтератури, доповненої витягами з церковнього архиву. Зміст книжки такий:

Теперішня київська Рождество-Предтеченська церква з „приділом“ сьвятих страстотерпців Бориса й Глїба, досї між народом зветь ся Борисоглїбською, бо до самого початку теперішнього віку головною парафіяльною церквою була стародавня борисоглїбська. „Рождественьско-Предтеченська“ церква з'являєть ся в сїй парафії далеко пізнїйше за борисоглїбську, й довго займала другорядне місце. Проф. Петров тієї думки, що борисоглїбська церков була або тією „Петровою божницею“, про яку згадує лїтопись під роком 1146, або заступила її місце.

Принаймнї безперечно, що борисоглїбська церква істнувала далеко ранїйше року 1482 й причиною будівлї її в Київі було з одного боку зруйнованнє вишгородської борисоглїбської церкви, де лежали колись мощі Бориса і Глїба, а з другого боку — в побожній охотї Киян пошанувати згадку про мучеників в самому Київі, що почав тодї вста-

вати з руїн під захистом православних литовсько-руських князів київських. Підчас нападу Менглі гирея Борисоглїбську церкву спустошено, книжки попалено, сьвященника погнано у неволю; але церкву не знищено цілком. Після сього нападу історичні відомости про Борисоглїбську церкву перериваються ся й відновляють ся тілько з половини XVI в., коли ся церква перебувала під особливою опікою та протекциєю київського міщанства.

Проф. Петров, як бачимо з сього всього, не пристає на думку, ніби істнуваннє Борисоглїбської церкви почалось з р. 1602. На думку проф. Петрова, „Вѣдомость 1784 г.", а за нею й поручик Новгородцев у своїм „Географическом описаніи Кіева" говорять не про Борисоглїбську церкву, а про приписну до неї Різдвяно-Предтечинську церкву, або певнійше — про дві Різдвяно-Предтечинські церкви, — про початкову деревяну та пізнійшу муровану. Р. 1602, як се можна вивести на підставі архивних документів та „Вѣдомости" 1784 г., Онисим Холодковичь збудовав на місцї польського костьола не Борисоглїбську церкву, що істнувала далеко ранїйше, а Різдвяно-Предтечинську, приписану до Борисоглїбської (стор. 19—21). Ся Різдвяно-Предтечинська церква, що на думку проф. Петрова, становила трапезу Борисоглїбської церкви, можна припустити, збудована р. 1602 на місцї домініканського костьолу, правдоподібно — збудованого паном Криницьким, бо й стояв він на подвір'ї, що безпосередне граничило опісля з цвинтаром Різдвяно-Предтечинської церкви.

Завдяки міщанській опіцї і ліпшим для православя часам в XVII в., Борисоглїбська церква поправилась, збудовано дзвіницю, обгороджено цвинтар та прибудовано бабинець. При нїй істнувала школа та шпиталь. В сїй школї були самі „виростки" себ то певнійше за все — студенти київської академії; вони за те удержаннє, що то давала їм церква (кватиру й харчі), помагали дякам читати та сьпівати в празники, й вкупі з тим вчили дітей парафиян та инчих грамотї та латинській азбуці. Пізнійше окрім дяківської школи в Борисоглїбсько-Предтечинській парафиї була ще і друга мала школа, яко філія київської академічної бурси. Тут жили студенти, для браку помешкання в академічної бурсї, й у вільний від лекцій час ходили на крилос, за віщо відберали призначений пайок „ради пропитанія и снабдѣнія въ нуждныхъ".

З другої половини XVII в. в історнї Борисоглїбської церкви виступає друга — Різдвяно-Предтечинська, тепла або трапезна церква, на яку йдуть і специяльні вкладки. Дякуючи сїм вкладкам, її перебудовано (р. 1691), замість деревяної збудовано камяну, так що вона переважила головну парафіяльну церкву — Борисоглїбську. Різдвяно-

Предтечинська все богатїла та богатїла, Борисоглїбська же не переставала „малити ся“, поки нарештї не скасовано її при кінцї XVIII в.: або вона згоріла або її розібрано задля давности. Натомість після пожежі 1811 р. прилучено до Предтечинської церкву Св. Духа з усїм, що в нїй від пожежі зацїлило. Сама Предтечинська церква в сїй страшнїй пожежі зацїлила.

Д. Петров доводить детальну історию церкви аж до нинїшнього часу. Про старанність в укладї її було вже сказано. Можна закинути пр. Петрову тільки те, що він не користав ся консисторським архивом, де, безперечно, не мало єсть документів, що дотикають ся внутрішнього життя Борисоглїбської парафії. Єсть, правда, поклики на консисторський архив, але сї поклики дуже недокладні, напр.: „Смотри Архивъ Кіев. Духовн. Консисторіи подъ 1784 годомъ“ (стор. 63), або „списки настоятелей Кіево Богоявленскаго монастыря, 1760-хъ годовъ, въ архивѣ Кіев. Дух. Консисторіи“ (стор. 22). Робити такі нотатки неможливо в ученій працї. Хоча, треба мовити правду, і в самому архиві Київ. Духовної консисториї дійти ладу та знайти потрібний документ вельми трудно, а все ж таки доконче треба проставляти напевне Nr та рік документу. Що ж автор не використав архиву Київ. консисториї, маємо доказ, бо в сїй книжцї немає згадки за деякі акти того архиву про Борисоглїбську церкву, напр. що в другій половинї XVIII в. ся церква віддавалась з дозволу Консисториї для відправи в їй полковому сьвященникови — одному з тих полків, що стояли в Київі: р. 1772 дано дозвіл відправляти службу в Борисоглїбській церкві сьвященникови канонїрського полку Дмитрові Енецькому (Постанови Київ. консисториї за 1772 р. Nr. 459.).

Книжка видана „на користь Борисоглїбської церковно-приходської школи“. *М.*

Aleksander Jelski — Wiadomość historyczna o pasiarni Radziwiłłowskiej w Słucku (Sprawozdania komisyi do badania historyi sztuki w Polsce т. V, в. 1896, IV, с. 193—204, 4°).

Maryan Sokołowski — Pasy metalowe polskie tak zwane lwowskie albo przeworskie (ibid т. VI, в I, 1897 с. 10—16, 4°, з численними образками).

Обі сї статї, що з'явились одна по другій, говорять про звісний предмет давного строю, широко уживаний на Руси і в Польщі і длятого для нас цікавий — золотисті пояси слуцькі і ковані львівські.

Д. Єльский подає коротку історию фабрики поясів в Слуцьку (тепер ґуб. Минської), нагадуючи, що доси подавано вже богато неправ-

дивих і баламутних відомостей про сю фабрику, аж на основі відписів документів з Радивіловского архива автор може подати відомости цілком певні, і оповідає сю історию так:

Ян Маджарский, з роду Вірменин, прийшовши, як говорено, з Турциї з неволї, зайшов на двір князя Михайла Казимира Радивила в Несьвіжу і зробив з ним умову, де з'обовязав ся виробляти материї, коври, пояси за тиждневу оплату зі скарбу князя. Крім того умова дозволяла Маджарскому робити всяку роботу на продаж, колиб скарбових замовлень не було.

Умова ся була уложена 1758 року і рік сей можна уважати роком заложеня слуцкої фабрики. Але скоро настали для фабрики, чи як тогди називано — „персиярнї" злі часи. В два роки по заложеню умер єї протектор князь Єронім Радивіл, а в чотири і сам основатель. Ординацию обняв князь Кароль „Panie kochanku". Скомпромітований кільки разів в акциях полїтичних перебував він аж до р. 1778 за границею і розуміесь фабрикою зовсім не журив ся. Підчас того Маджарский користав з права виробу поясів і золотоглаву на власну руку і здобув значний маєток, так що коли князь Радивіл за границею потребував грошей і дав повне право повномочникови свому пожичати для него потрібні суми, предложив Маджарский пожичити 10.000 зл. пол. а обіцяв два рази тілько дати на заклик князя; за то дістав фабрику слуцку в аренду за річним чиншом 10.000 зл. п. Контракт уложено р. 1776.

Межи р. 1776—1778 умер Ян Маджарский а провід над фабрикою взяв син єго Леон. Коли по смерти Кароля Радивіла справи маєткові ординациї значно під'упали, а ще наступили і випадки історичні, що все змінили, упала також і фабрика слуцка. Материялів з заграниції не можна було спроваджати, людей з фабрики брали до войска, тож Л. Маджарский просив кілька разів, аби зліквідовано фабрику. По кількох просьбах М. зажадав комісар дібр слуцких докладно справозданя з маєтку і стану фабрики. Справозданє се уложене в формі запитань і відповідей і датоване 1807 р. подає докладні відомости про устрій фабрики і технїку виробу; і автор наводить його в цілости. Видно з него, що в фабрицї було 24 варстатів, що мали всї потрібні приряди, що занятих в нїй було 30 людей, що материяли були спроваджані з Ґданьска а шнури і нитки роблять у фабрицї. Наслїдком було, що в листопадї 1807 р. князь Домінїк Р. переняв фабрику від Л. Маджарского і дав заряд найстаршому єї майстрови Йосифови Борсукови. Коли в 1831 р. заборонено в Росиї стрій польский, перестала фабрика вирабляти пояси, а робила нашивки, яких уживали Жидівки до свого строю, звані заложками, а коли приказ з р. 1844 заборонив Жидам давний стрій, упала фабрика зовсім.

Потім подає автор відомости про саму фабрику, місце єї положеня і опис будинку і єї вироби. З позісталих листів Маджарских видно, що в фабриці крім поясів робили також чапраки, жилєти (камізельки), дими, фальбани або обшивки до дамских уборів; дальше подано всї роди поясів, їх опись і ціна (від 7—75 дукатів). Бували вони ріжних барв, звичайно ткані золотом або сріблом, називались хиньскі, париські або французскі. Перші пояси слуцкі не мали нїякої марки фабричної, лиш латиньский напис „Factus est Sluciae" або просто лиш F. S. Пізнїйше Леон Маджарский писав на них своє назвиско по руски: Лео Мажарский, що дуже дивує автора.

Нинї, пише автор в кінци статї, пояси слуцкі дуже рідкі, а то найбільше через марнотравство женщин, що тяли їх на кавалки і уживали на прикраси до своїх строїв; деякі, хотяй і не цілі, попали в костели і там задержались; багато перетоплено на срібло. Тепер пояси слуцкі зібрані в більшім числї лиш в музею гр. Тишкевича в Логойску (пов. борисовский), у Радивілів в Полонечцї (пов. новогродский) і в Станькові в музею Чапского.

М. Соколовский говорить про металеві пояси львівскі або переворскі так звані від міст, де їх виробляли. Вони були зложені з бляшок нашиваних на шкіру, а орнамент на них бував або плоский або випуклий. З Руси, пише автор, розповсюднились металеві пояси по цілїй Польщі і виробляли їх також в Кракові: — краківскі пояси відзначались орнаментациєю плоскою, підчас коли властиві львівскі чи пшеворскі орнаментовані були випукло. Сю ріжницю однак автор приймає з застереженем, уважаючи річ не зовсїм виясненою.

На підставі орнаментики, що представляє звичайно цьвіт лотосу з гори і з боку, автор виводить перший початок сих поясів з Византиї: орнамент такий знаходить він в церкві св. Софії в Константинополи; він перейшов потім до середновічних виробів штуки італїйскої, а особливо венеціаньскої, як то можна бачити на шкатулках італїйско-византийских. На доказ наводить ще автор фреску з палати Медічі в Фльоренциї, де представлено Йоана Палеолога, що прибув на собор флоренцкий 1439 р. на сїй фресцї Палеолог має на собі такий металевий пояс, що, на думку автора, доводить роспосвсюдненнє таких поясів в Византиї.

З Византиї прийшли ті пояси на Русь, а звідти до Польщі і до Кракова, де ремісники Нїмцї додали до орнаментики византийскої трохи західно-европейского ренесансу і тим то можна пояснити ріжницю між поясами рускими та краківскими. На тїй підставі виступає автор против Гефнера-Альтенека, що такий пояс з плоскою орнаментикою (з музею монахійского) уважає виробом штуки нїмецкої.

Як видно з статї, автор признає пояси металеві виробом чисто руским а навіть на підставі найдавнїйщих книг міста Кракова називає імена майстрів руских, що перенеслись туди з Руси, переважно зі Львова і запровадили серед польскої людности уживанє тих поясів. Цікаво отже, длячого на титулї названо їх поясами польскими. На се дає автор поясненнє на с. 15, кажучи, що „Русь з своїм культурним розвоєм становила інтегральну часть історииї нашої власної польскої цивілїзациї". Коротко і ясно... *Г—а.*

А. Андріевскій — Послѣдніе кіевскіе сотники, К., 1896, ст. 40.

Отся праця д. Андриєвського, як і одна з попередних — „Кіевскія смуты средины прошлаго столѣтія" (Київ. Старина 1886, XII) дотикаєть ся історииї Києва минулого віка. На підставі архивного материялу, з котрого до статї в кінцї додано в цїлости чи в уривках сїм документів, автор характеризує особи й дїяльність останнїх київських сотників — синів Павла Гудими — Михайла (1760—1772) й Івана (1772—1782). Особи їх не мають для нас великої цїкавости; вони зовсїм неподібні до сотників й старшин героїчних козацьких часів, се люде цїлком переняті буржуазними змаганнями: вони де тільки можливе ухиляють ся від тягарів військової й иньшої служби, а користують ся вигодами свого уряду задля того, щоб побільшити свої маєтности, представляючи з себе типових репрезентантів козацької старшини XVIII в.; при тогочаснім браку докладних постанов що до відносин між ріжними урядами, а окрім того, при неприязни між ґенерал-ґубернатором М. Леонтєвим і гетьманом Разумовським, всї провини сотників Гудимів лишались без кари.

Цікаві для нас в сїй історииї декотрі подробицї й риси тогочасного життя, що звертають на себе увагу при читанню документів. Так можна занотувати, що перехід уряда від батька до сина був на стільки звичайною справою, що Михайло Гудима просто подає до гетьмана рапорт, де прохає іменовати його „на мѣсто отца въ Кіевскую сотню сотникомъ". В документах ми зустрічаєм ся з фактами незаконного вписання міщан київських в козаки: на се скаржить ся київський магистрат і 1768 р. подає цїлий реєстр київських міщан незаконно вписаних в козаки. Ще на Гудиму-батька магистрат скаржив ся (1753), що Гудима „безъ всякого зазору и опасенія" шинкує у своїй господї і „разными товарами торги отправляетъ"; туж скаргу на шинковання Гудими-сина магистрат приносить гетьманови в 1763 р. Користуючись своєю властию, Іван Гудима чужі „скота всегда забивалъ и людей изъ ружья подстрѣливалъ". Не за-

доволені селяне Гудимів часто втїкали за кордон, і в 1783 р. Іван Гудима оповіщає, що у його з грудня 1782 втїкло 30 душ.

В документах можна ще занотувати, що ґенерал-ґубернатор київський Леонтєв, просячи гетьмана Разумовського укарати Павла Гудиму за його насильства, між иньшим каже, що м. Київ — „городъ славной и пограничной, въ которомъ часто бываютъ иностранные люди... и въ такомъ случаѣ... весьма ему, Гудимѣ, таковыхъ предерзостей... чинить неприлично и мнѣ то не безъобидно, а отъ иностранныхъ людей, которые по большей части и квартерами пребываніе имѣютъ въ Кіевѣ, Нижнемъ городѣ, на Подолѣ, и не безъ зазрѣнія происходитъ“. *О. Г-ий.*

Die orthodox-orientalische Kirche in Lemberg und ihre Gemeinde in Lemberg und ganz Galizien, verfasst von Emmanuel-Eugen Worobkiewicz, orth. or. Seelsorger in Lemberg, Льв., 1896, ст. 67.

Ся брошюра, як значить ся на її обкладцї, видрукована з нагоди розпочатя будови нової православної церкви у Львові і уложена теперішним парохом сієї одинокої православної парафії на цїлу Галичину. З огляду, що теперішня православна парафія львівська представляє з себе „сумний останок колись могутньої православної церкви в Галичині“, автор подає насамперед коротенький огляд історії православия в Галичинї і його упадку в XVIII в. (с. 1—30), в другім роздїлї наступає история львівської православної громади від кінця XVIII в. (с. 30—46) і нарештї в останнім — огляд сучасного стану сієї громади, церкви і справи будови нової церкви.

Певний інтерес можуть мати подані тут відомости власне про громаду православну, зачерпнені автором, як він каже, з парафіяльного архива й якогось мемуара з середини сього віку. До скасовання Манявського скиту (в р. 1785) сей скит служив для задовольнення релїґійних потреб православної людности; по скасованню його православні галицькі — Русини, Греки, Волохи, Серби орґанїзовались в громаду церковну і в р. 1787 здобули право мати собі в Львові церкву і сьвященника. На зібрані з датків гроші дійсно засновано церкву в нанятім для того домі, закуплено для неї іконостас з Манявського скиту й спроваджено єромонаха з Буковини за річну платню 200 злр.; відповідно складовим елементам службу правлено на трох мовах — по славянськи, грецьки і волоськи. Як нї малі були видатки на удержаннє церкви і сьвященника, сил православної громади, що в Львові числила в першій половині сього віку 884 душ, окрім залоги, на се не ставало; маленький капітал, зібраний при заснованню, зник, і на початку 30-х рр. па-

рафії грозив цілковитий упадок: чинш і плату сьвященнику неплачено, і церковні річи арештовано за скаргою хозяїна дому. Громада в таких обставинах звернулась до уряду, і за посередництвом його по довгих переговорах прийшло до того, що релїґійний фонд буковинський спочатку — взяв участь в видатках, а потім (р. 1848) цілковито переняв на себе удержаннє православної парафії, і вона прийшла під зверхність буковинської консисториї. Для церкви куплено будинок власний, але задля старости його мусїли зруйновати і церкву уміщено в приходстві (домі для причту), дуже не вигідно й тїсно; по довгих переговорах доперва тепер фонд асіґнував значну суму на будову церкви. В теперішнїх часах (по переписи р. 1890) рахує парафія у Львові 340 душ, в иньших місцевостях Галичини 1089 душ; більші православні кольонії живуть в Станїславові, Коломиї, Снятинї, Кутах, Збаражу, Кракові; складають ся вони головно з Русинів, а також Волохів і Сербів. Одиноким парохом для них є львівських, хоч є ще два сьвященники — один полковий — при буковинськім полку, що стоїть у Львові, і оден при вязниці в Станїславові. Львівський парох має окрім церкви ще каплицю при львівській вязниці. *М. Грушевський.*

Харковское общество благотворенія въ 1812—1817 г. (Київська Старина IV с. 38—70, V с. 128—145, VI с. 328—343, VII с. 95—112).

На вступі згадує д. Лапін коротко про історичний розвій добродійних товариств в Росиї. До XVIII в., каже він, ограничалась добродійність „на Руси" на подаваню милостинї і удержуваню бідних при церквах і монастирях, аж доперва при кінци XVIII в. появивсь указ царський, що приказував заводити шпиталї на лад західно-европейський. Шан. автор при тім або забув або не знав про широкий розвій і розповсюдненє шпиталїв на Українї-Руси, про які в новійших часах маємо звістки почавши з XVI в. Дальше переходить автор до харківського товариства, що мало метою роздаванє запомог і сталих пенсий бідним. Особливу увагу звернено на опіку і осьвіту сиріт дворяньських. Хлопців посилало товариство на власний кошт до ґімназиї, а для дївчат заложило окремий інститут. На чолї товариства стояв вправдї Андрій Квітка, ґубернський предводитель дворянства (маршал), але душею єго яко діловодчик і настоятель інститута був рідний єго брат, звісний письменник український, Григорий.

З початку будило товариство інтерес між дворяньством і воно радо поспішило з вкладками на зазив Григория Квітки. Щоб побачити наглядно розвій товариства, наведемо тут кілька дат. В першім роцї істнованя

мало товариство 16.000 капіталу, 8.000 доходу, з чого між иньшим призначено 2.000 рублїв для роздачі між бідних, 261 членів, між котрими приміром Баташов вніс 1406 руб. 50 коп. одноразово, Кондратєв 1.000 руб. щорічно, а Демідов 2000. З часом однак меншав у членів інтерес до товариства, що виступали з него, або цілими роками не платили вкладок, так що виділ товариства був приневолений не лише спустити з очий головну свою ціль і застановити виплату пенсий і запомог, а навіть не мав гроша на удержанє інститута, що сам коштував більш 8.000 руб. річно. Щоб заповнити пусту касу товариства і не дати упасти інститутови, що тогди саме гарно почавсь розвивати, чіпив ся виділ остаточного средства і старав ся судовою дорогою стягнути від членів залеглости, що пр. в 1814 р. виносили 9.000 рублїв, але й се не довело до цїли. Годить ся також запримітити, що харківське добродїйне товариство було щось в родї нинїшних кас задаткових, бо пожичало членам гроші з желїзного фонду, а відсотки обертало на біжучі справи. Одначе і в тім взглядї потерпіло товариство цілковиту неудачу.

З сего бачимо, що товариство не сповнило вправдї цілковито своєї задачі, але головна єго заслуга в тім, що, як зазначає автор, воно положило початок харківському шляхотському інституту („благородныхъ дѣвицъ“) а той знов мав важну ролю в культурнім житю України, хоч само товариство не причинилось так богато до розповсюдненя сеї осьвіти, бо в часї найбільшого розцьвіту інститута удержувало товариство своїм коштом ледви 20 дївчат, а иньші були там поміщені на власний кошт.

П. Р.

Іван Заневич — Знесенє панщини в Галичинї. Причинок до історії суспільного житя і суспільних поглядів 1830—1848 рр. Перша половина, Льв., 1896, ст. 287 (передрук з часописи: Житє і Слово).

Такий заголовок має книжка, якої поява має для нас більше значінє, бо трактує про такий момент історичний Галицкої Руси, що для нашого суспільного житя має епохальне значінє. Велика сила нинїшнїх суспільно-політичних прояв в Галичинї мають своє жерело і можуть пояснити ся в характері і відносинах 1848 р., себ то в роцї знесеня панщини. Тому то історія сих часів дуже для нас пожадана. Згадана книжка одначе не обіймає в собі властивого знесеня панщини, бо зовсїм до 1848 р. не доходить, а займаєть ся часами поміж 1830 45, спецпяльнож підготованєм до знесеня панщини.

Автор зазначив, що ся книжка лишень „перша половина“, тому надіємось побачити невдовзї також „другу“, що обіймала би дальший період історії галицкої суспільности.

Справа знесеня панщини хоча у нас була піднесена і остаточно порішена австрийським урядом, все таки кілька літ перед тим була серед польської суспільности дуже живо обговорювана. Причина тому, поминаючи вже, що се революцийний час, повний реформ в Европі, лежить також в політичній ситуациї самих же Поляків. Справа ся вяжеть ся з повстанєм польським 1830—31 р. Воно, хоча зродилось серед дуже прихильних обставин, не повелось. Що було сьому причиною, ми тут розбирати не будемо, в одному лишень пункті віддамо голос сучасній суспільности польській. Серед численної еміґрациї польської у Парижи настав сильний рух демократичний, що остро виступав против аристократичної шляхти рідного краю, звалюючи на неї всю вину невдачі повстаня, що вона, мовляв, не хоче иньшої Польщі, лишень такої, яка перше була, себто шляхотської. Той демократичний рух не зіставив без впливу на Галичину і, хоча по невдачі, горячі польські патріоти не покидали думки про відбудованє Польщі. В р. 1832 завязано Товариство демократичне, що розвинуло широку аґітацию серед Поляків в користь відбудованя Польщі, а то з характером демократичним.

Ставши противною найзначнійшій части польської суспільности себто родовій шляхті, сї демократи мусїли звернутись, шукаючи підпори, до тої верстви суспільности, що була панам противною, і котрої справа панувала тоді в Европі, а се до селяньства. В сей бік задумали вони розвинути аґітацию і на тім елєменті опираючись, сподівались відбудовати Польщу, але вже не таку, як була давнійше, але нову, демократичну, де хлоп перед правом буде рівний шляхтичеви. Тим більше патріоти мусїли йти в тім напрямі, бо инакше революцийна тоді Европа не могла їм симпатизувати, а надії на поміч европейських держав були великі. Але найбільше таки сподівались вони знайти у нутрі власного народу. Першою умовою до того мало бути передовсїм знесенє панщини, бо, як говорено, мужик за стілько праці своїх батьків повинен вже дістати той шматок землї, що управляє, і бути вільним від панщини.

Спосіб переведеня сеї реформи мав бути спокійний, без убійств і пожежі, як діялось в иньших краях, бо Польща, мовляв, усе жила в ідеях демократичних, що були її питомими — як виходить з історії Польщі (!). Сї зручно поставлені слова про демократичний характер Поляків мали також свій вплив, особливо горнулась до тих ідей горяча молодь.

Ся проґрама хоча ніде правди дїти консеквентна, все таки не була нїчим иньшим, як лишень доктріною: найважнійша справа, справа знесеня панщини не поставлена тут прінціпіяльно, але яко спосіб, що вів до головної цїли — відбудованя Польщі. Ся хиба показалась передовсїм в аґітациї серед селян.

До того стрінули сї ідеї не тілько важкі перепони зі сторони шляхти, як також технічні трудности. Серед самих демократів появив ся розділ. Шляхта демокрацийна відступила від Товариства демократичного і завязано окреме товариство Zjednoczenie, хоча проґрами обох товариств були майже ідентичні: просьвіта, самосьвідомість національна, зміна порядку суспільного в напрямі знесеня панщини, відбудованє Польщі. Ріжниця була лишень на тім пункті, до кого має з повстанєм належати власть, Zjednoczenie віддавало її еміґрациї, Тов. демократичне тим, що зроблять повстанє. На тім пункті була велика незгода між обома товариствами.

Патріоти польські скоро побачили, що можна будувати Польщу і спорити за власть на папері, в дїйсности справа мусїла йти труднїйше. Селяньство показалось для патріотів „каменем преткновения". Воно анї трохи не живило в собі тих питомих, прирожденних польських ідей демократичних. Вину того звалювано на уряд австрийський, що то, мовляв, сїє незгоду поміж селянином та шляхтичем, бажаючи всякі спільні конспірациї знищити. В тій системі урядовій хлоп навчив ся ненавидїти пана. Протеґованнє хлопа, думали вони, не має нїчого иньшого на цїли, як девізу: divide et impera, заострити антаґонїзм до шляхти і відчужити селяньство від ідей самостійности Польщі.

На усе те була одна рада: показати селянинови, хто властиве йому прихильний, а на се спосіб: випередити уряд в користних реформах для селяньства, пійти по дорозї цїлковитого знесеня панщини. До того треба було шляхтї самій зречи ся права панщини, а перед тим зблизити ся до хлопів. На жаль одначе, шляхта галицька була доволї чужа тим поглядам. Ті ідеї не могли обійняти ширших кругів, раз тому, що звязок еміґрациї з рідним краєм був трудний, по друге вони приймались виключно майже у молодїжи, дрібних урядників, у дрібнїйшої шляхти, в інтелїґенциї, що ще тодї не мала великого значіня, та у студентів.

Сама шляхта (nobiles possessionati), так як ворожо поводилась що до усїх реформ урядових на користь селян, так само виступила против нових демократичних змагань, против тих, що хочуть перевернути порядок суспільний, против, як їх називано, мужицьких бунтарів, терроуристів, комунїстів...

Найпоступовійша часть шляхти була лишень за повільним знесенєм панщини, додаючи, що від уряду такого знесеня не ма що боятись, бо він не посьміє входити в приватні їх права. Знести панщину від разу — се річ небезпечна, шкідна та несправедлива. Небезпечна, бо хлоп почувши себе на волї міг би посягти на власність свого пана; шкідна, бо селянин з природи лїнивий став би зовсїм ледарем; несправе-

длива вкінці, бо пан має справедливо набуті права на мужика за проливану колись кров в обороні батьківщини.

Супротив такої опозициї шляхти Товариство демократичне було майже немічне. Зрештою на ділї воно не привязувало великої ваги до знесеня панщини, ся справа була на дальшім пляні. Се найлїпше виходить з відозви Залївского, що був в р. 1833 підійняв ся партизантської війни з Росиєю, де не осьмілив ся оголосити знесеня панщини, але полишив се на ласку — будущого сойму самостійної Польщі! Серед таких відносин годї було сподїватись чогось путнього. Шляхта бажала також Польщі, але з своїми порядками, — а селянинови на саму згадку про ту Польщу пробігав мороз по тїлї, стискали ся кулаки.

Щож отже було робити? Не лишалось нїчого иньшого, як просьвітити „хлопа“ в напрямі тих ідей патріотичних, сподіваючись, що він пізнавши щирі демократичні змаганя не то, що не буде противний відбудованю Польщі, але сам приложить до неї своїх рук.

Така пропаґанда серед селяньства не була одначе так легка, як се здавалось. Обі сторони досї були собі чужі, не знали ся, годї отже було сподїватись довіря і взаїмної помочи. Демократия була певна, що без помочи селянина відбудованє Польщі не можливе і далї, що без знесеня панщини він до того дїла рук не приложить. Однак справу мало ся провадити так, аби він переконав ся, ще знести панщину перед відбудованєм Польщі неможливо — се має бути цїлом самостійної Польщі. З сего блудного колеса годї було найти вихід. Неприхильність селян видна була найбільш з того, що при нагінцї за еміґрантами з початком 30-х р. селяне помогали урядови ловити еміґрантів особливо у Галичинї.

Все таки демократи були оптимістами. Вони по невдачі Залївського кинулись межи руських та польських селян з пропаґандою вже більше зверненою на пункт знесеня панщини. Народ холодно принимав горячі зазиви і слова про свободу від панщини.

До горячих революціонерів в руській части Галичини належав тайний кружок самбірський, до него належали Каспер Цєнґлєвич, Русин Михайло Попель, Йосиф Береґульский. Попель написав навіть в цїлях пропаґанди поему п. т. Русин на празнику, де малюєсь принадними красками давнїйше житє Поляків з Русинами, повне згоди і любови; роз'єднав аж братів Нїмець, посїявши ненависть межи ними. „Витнїм Нїмцїв наїздників, а щасливих діждем віків“, бо від них походить панщина над селянами. — Чи одначе руський селянин був так наївний, щоб проміняти Поляків на Нїмцїв? Певно що нї. Поодинокі кружки революцийні були також і по иньших містах східної Галичини,

в Перемишлї, у Львові і т. д. Найспосібнїйшими пропаґандистами були: Каспер Цєнґлевич та Гнат Кульчинский. Цєнґлевич пійшов поміж руських мужиків і проповідував межи ними знесенє панщини і власність ґрунтову. Аґітация його обіймала золочівський та жовківський округ. Він написав по руськи підручник для аґітациї п. з. Інструкция для учителїв руського народа, що містить в собі основні погляди польської демократиї на відносини полїтично-суспільні і національні до мужика-Русина. Головним ворогом Поляків і Русинів представлено тут уряд австрийський. Окликом „преч неволя царськая і панськая“ кінчить ся інструкция. Вона не могла мати анї крихітки поводженя серед Русинів. Не то що на кождім роцї фальшовано історию, виставляючи Польщу прихильною селянам-Русинам, а вину звалювала на уряд австрийський, хоча селянин добре відчував, що йому тепер легче жити, як перше, вона ще й тим до нїчого довести не могла, що лишень обіцювала знесенє панщини після відбудованя Польщі, коли Русин-селянин не буде належати до одного пана, але до цїлого народу польського.

Хиба дивуватись належить, як могли найтись подібні люде, що з такими словами зважувались іти серед Русинів і голосити їм замісць одної неволї другу! Національно сьвідомою частию суспільности руської було духовеньство руське, що від разу зрозуміло пляни Поляків, тому то у всїх краєвих маніфестах, так як у згаданій Інструкциї, ударювано на руське духовеньство, коли тим часом польське полишувано в супокою.

Каспер Цєнґлевич був також автором кількох віршів руських, написаних в тім самім дусї як Інструкция, з таким самим фальшованєм історий (див. Ів. Франко, Шевченко героєм польської революцийної леґенди. Житє і Слово І, 393).

Другий головний пропаґандист руської части Галичини Гнат Кульчинский пійшов трохи иньшою дорогою. Він став виключно на ґрунтї економічнім та суспільнім не доточкуючись полїтичної та національної сторони. За те він міг мати більший вплив на селян, чим поясняєть ся, що він довший час умів переховуватись при переслїдованях уряду.

Взагалї межи аґітаторами не було згоди та єдности в найбільше принципіяльних справах, тому то межи польськими демократами панував великий заколот і сварня. Закладано ріжні товариства, проваджено взаїмну боротьбу і т. и. Руські селяни були рішучо противні або апатичні з огляду на пропаґанду польську — польські же селяни хитали ся поміж урядом та новими обіцянками золотої волї. Вони оповідали панам, що їм говорено в урядї і навпаки доносили до уряду про аґітаторів. Завдяки тому уряд розбив цїлу демократию, переловивши усїх значнїй-

ших аґітаторів, так що з кінцем р. 1840 не стало вже революцийної пропаґанди.

Але при тім всім справа знесеня панщини не затихла. Настала тепер друга фаза в її розвою. Шляхта, побачивши, що вона за свою ретроґрадність дуже зненавиджена усіма, взяла сю справу у свої руки, аби показати, що й вона не є ворожа поступови.

Се перший раз шляхта польська в Галичинї ступає на дорогу поступу, бо від коли Галичина перейшла під власть Австриї, шляхта стараєсь здержати розвиток по дорозї змагань XVIII в. і на тім пунктї стає подекуди против уряду, що все таки посував ся в лїберальнім напрямі за Йосифа II. Тут належить шукати причини сеї величезної ріжницї, яку представляє Галичина супротив иньших західних країв Австриї.

За часів давньої Польщі дїдич був самодержавним властителем усьої землї в селї і паном своїх „підданих". Уся земля була паньска, навіть та, що була під управою селян. Нїхто не сьмів мішати ся в його відносини до селян, обмежувати його безграничну власть над ними і над їх ґрунами. Він міг відобрати землю у селянина і прилучити до двірської, а його прогнати, міг селянський ґрунт замінити на гірший, подїлити і т. д. Реформи Йосифа II у всїх тих відносинах ограничили дїдичів. Декретом придв. з 2/IV 1887 і патентом з 10/II 1789 розділено раз на завжди землю домінїкальну від рустикальної. Дїдичеви не вільно забирати ґрунт у селянина против його волї анї міняти без дозволу староства. Такі самі розпорядженя повторюють ся частїйше, видно, що шляхта не дуже то виповнювала закони урядові. Так було р. 1798, 1804, 1811, 1827; в них все приказуєть ся старостам, аби дїдичі не забирали ґрунтів признаних рустикальними на свою особисту користь. Так само справа стояла з заказом заміни ґрунтів, бо заказ сей наново підносить ся в р. 1805, 1825. Декретом придв. з 14/IV 1785 ч. 739 заказано дїлити селянські ґрунти. Вже за Йосифа треба було сей декрет поновлювати (1785, 1787, 1788); тим більше по його смерти шляхта уміла обминати сї постанови, так що знов являють ся подібні патенти в рр 1802, 1804, 1806, 1812, 1813 і ин. Шляхта збільшуючи свої ґрунти перла також до того, аби maximum панщини установлений в р. 1786, всякими способами побільшити, бо инакше годї обробити було великі тепер двірські землї панщиною. Для того заведено надужитє, що при добровільнім подїлї ґрунту кождий з участників подїлу брав на себе обовязок відроблювати тілько днїв, кілько належалось перше з цїлого ґрунту.

Докладний образ противних урядови змагань шляхти дає просторе ґуберніяльне розпорядженє з 2/I 1802 ч. 10645. Воно містить в собі цїлу колєкцию усїх безправностей і насильств, яких шляхта допускала

ся на безпомічних селянах. Не місце тут про нього розводитись, звернути лишень увагу треба на се, що він виданий в р. 1802, т. є. в часї коли уряд ще був доволї сильний. Безправности сї зростали чим раз більше в пізнїйших роках. Аж після Віденського конґресу взяв ся уряд острійше до шляхти. Провірювано протести селян, карано надужитя дідичів, навіть там, де їх не було (!), як каже сучасний шляхтич. Не позабуто також за просьвіту народну, приказувано закладати і вінувати сїльські школи. Одначе скоро змінив уряд свою тактику супротив шляхти, почав їй догоджувати, а еміґрантам польським з Царства польського дозволено перебувати в Галичинї. Таким способом шляхта з'уміла осягнути свою мету, тихим але енерґічним противдїланєм цїсарським патентам загорнула як мож було найбільше земель селянських і всякими хитрими способами збільшити панщизняні обовязки. Уряд тимчасом з 30 роками став прихильний до шляхти в тій мірі, що вона могла опертий на ломаню законів status quo утримувати.

Тимчасом з иньшого боку отже надійшла небезпечність, а се зі сторони демократичної партиї, що в аґітациї серед селяньства виволокла нескінчені ряди безправностей і провин шляхти. Шляхта тепер почула конечність боронити ся і то не неґациєю, а позитивною проґрамою. Конечність побачила вона також в тім, що уряд, котрий досї допомагав її, в міру зросту демократичних ідей поміж самою шляхтою, старав ся знов вводити незгоду поміж дворами а громадами. Не бажаючи такого порозуміня, що лежало в цїлях тодїшнього демократизму, уряд перекинув ся в оборонця громад, витягаючи цїлий арсенал патентів против надужить дїдичів. Узята в два огнї шляхта задумала найти якусь посередну дорогу, де б її суспільно-економічний інтерес не потерпів нїчого, а з другої сторони аби можна було відповісти духови часу.

На соймі галицьких станів в р. 1812 предложив його видїлови гр. Казимір Красїцкий мемориял в справі хлопській з проєктом реформи відносин пiдданьських. Був се перший голос з поміж шляхти, що порушив сю справу. Його проєкт реформи був такий:

Сучасний стан Галичини в порівнаню з иньшими західними краями так невідрадний, що конечна реформа „по дорозї батьків, котрі постановили освободжене (!) сїльського люду". Давнїйше відносини межи двором та громадою були патриярхальні, як найлїпші, були одначе попсовані урядом, що подїлив ся з дїдичем опікою над селянами. Ся опіка уряду і природна лїнивість є причиною, що анї великі домініяльні ґрунти (в браку робітника), анї сїльскі, задля браку інтересу до них, яко до чужих, не можуть бути управлені відповідно тодїшнїм вимогам економічним. Тому лихови можна зарадити лишень тодї, коли селянським ґрунтам

надасть ся вартість табулярну, себто що можуть вони бути селянами даровані, продавані, задовжувані, заставлювані разом з панщиною та тягарами — лише не ділені; до того треба завести книги ґрунтові. Недодержанє повинностей потягає за собою ліцитацию ґрунту, так що і віритель був би заспокоєний і дїти селянські не лишились би зовсїм без гроша і той, що купить ґрунт не буде вже його уважати чужим, але своїм. Тим способом, кажеть ся далї в проєктї, піднесли би ся господарства селянські, була би можність свобідної конкуренциї ґрунтової, праця давала би запоруку добробуту. Тепер би дїдич, даючи поміч селянам, мав би на неї безпечну гіпотеку.

До того треба дбати про моральну осьвіту народу. Дотеперішні школи без хісна, вистарчать релїґійні парохияльні шкілки, де би дїти вчили ся релїґії, моральности, повинностей, які на них накладає їх стан, замилованє до працї і т. и. Тодї не буде невдоволеня, видумованя нових теорий, тайних товариств, розрухів.

Які ж обовязки до дїдича? Усї дотеперішні яко за тяжкі мають устати, лишилась би лишень власть патримонїяльна, „поки наш нарід через дальшу фізичну і моральну осьвіту не дійде до того стану, щоб міг зовсїм сплатити ся з обовязку, що лежить на ґрунтах рустикальних. Тодї — ввійшли би ті ґрунти в катеґорию вольних ґрунтів рустикальних, але і тодї нїколи не могли би одержати тих прав, котрими від них ріжнять ся домінїкальні посїлости“. Що до всяких сервітутів, врубів, сїножатей і пасовиск спільних, десятин на церкву, усе те звичайно угоди не підперті документами, ще походять з часів патриярхальних. Тепер повинні бути вони розвязані, в разї потреби навіть способами примусовими.

Приглянувши ся проєктови ґр. Красїцкого бачимо, що він приносив великі користи домінїям. Тим способом відсувала ся недостача робочих рук, бо тяглі престациї селянина мали бути тїсно звязані з його ґрунтом, інтабульовані на нього, а се знов давало легкий спосіб евентуальної екзекуциї. Перетягненє панщизняних повинностей не то що віддавало б селян на ласку і неласку дїдичів, але сталось би просто убійством селянина і його дїтей. Також усї дотеперішні обовязки дїдича запомоги селянам зносили ся, а міг лишень помагати ім позичками на процент! Коли ще зважимо, що проєкт увільняв дїдичів від функций полїтичних і судових, а полишав власть патримонїяльну, що зносив сервітути, — то стане ясно, що ся реформа не була б переведена на користь селян, але як раз на користь шляхти. Селянин нїчого не діставав, окрім ужиткової власности ґрунту, обмеженої ріжними способами, так що ся власність нїчим не була лїпша від дотеперішньої.

Перейдім тепер до другого проєкту шляхтича Васілєвского. Він піддав передовсім безоглядній критиці цілу інституцию панщизняну, доказуючи, що вона не лишень несправедлива, але має в своїх наслїдках дуже богато лиха по однїй і другій сторонї. „Людськість, справедливість, добре понятий власне інтерес як і дбалість про загальний гаразд краю та його супокій домагаєть ся знесеня панщини“. До того він радить не ждати, поки уряд возьме сю справу у свої руки, але самим показати ся лїберальними.

Знесенє панщини, по його думцї, повинно бути цїлковите, не половинне. Одначе панщина не має бути дарована, лишень дїдичі повинні дістати цїлковите відшкодованє. Селянина мають надїлити власністю ґрунтовою, так що він буде могти ґрунт задовжувати, заставляти, винаймати, продавати, дарувати — захована має бути лишень неподїльність та перехід на одного тільки потомка. Замість дотеперішньої панщини та данин в натуралїях, мав би наступити чинш грошевий в стопі, яка мала б означуватись що 10 або 30 літ. Також мав би селянин можність цїлковито викупити ся від повинностей по згодї з дїдичем, до чого помагало б товариство кредитове, даючи селянам на ту цїль пожички.

Далї — панщини зносити не належить відразу, але поволї, увільняючи в кождій громадї від часу до часу лишень певну частину селян. Для лекшого екзеквованя належитостей для дїдича мають бути уставлені також книги ґрунтові, де би чинші були інтабульовані.

Як бачимо, оба проєкти Красїцкого та Васілєвского мають деякі пункти спільні, як ужиткова власність, інтабуляция повинностей, евентуальний викуп тихже, але також єсть і ріжницї. Вже що до останнього Красїцкий відкладає се ажь до „фізичного та морального виховання“, коли Васілєвский дозволяє на се таки зараз. Престациї у Красїцкого мають бути таки in natura, тут в грошах... Найбільш між ними спільне — се всякий брак ориґінальности. Оба проєкти — се невдале наслїдуванє проєктів і реформ цїсаря Йосифа II, як пр. урбарияльний патент з р. 1789, де зносилась панщина in natura, а впроваджено очиншованє. Ще й така ріжниця між проєктом цїсарським та Васілєвского, що в першім на повинности призначувалось 30% доходу, разом з податками, а тут 60% — понад 100%! Та хоч як далекий від дїйсних потреб був сей проєкт, все таки стрінув він дуже сильну опозицию серед шляхти, що навіть не хотїла, аби про нього на соймі шляхотськім в р. 1843 була взагалї мова.

Таким опозицийним голосом, може найбільш умірковавим, був голос ґрафа Цетнера. На його погляд нарід сїльський від віків призвичаєний до панщини і уважає її своїм конечним обовязком; належало б лишень увагу звернути, аби не було надужить зі сторони дїдичів. Увільненє від

панщини принесло би велику шкоду краєви, бо селяни ледви чи уміли б господарювати самостійно, будучи з природи лінивими. Тим більше потерпіло-б господарство доміміяльне, не можучи дістати через те саме робітника. Як нема, каже гр. Цетнер, в родині селянській піяків, як нема огню, граду, виливу, помору, хороб, то селянин може по 5 роках як так доробитись! Йому отже бракує лишень вихованя (!). Не то що панщина — се найдешевша престация, має вона ще гадку фільософічну — в перший день тижня наганяти мужика до праці (!). Він ставши властителем ґрунту, змарнував би його від разу, так витворилось би велике богатство жебраків. Панщина се добровільна угода; ґрунт хлопський — се виключна власність пана; реформа на користь селян нищить права дідича, се був би атентат на чужу власність. Панщина замінена на очиншоване не було-б се спасенєм, але ще гіршим тягаром, не дало б можности виповнювати цілковито повинности. Взагалї розвязанє підданських відносин належить відложити на потім, на тепер вистачить уладнати дотеперішні відносини, а то в тім головно напрямі, аби уряд визначив на селянина не певний час на роботу, але скількість її, бо досї він так робить, що хісна панови з тої роботи майже нема. До того нехай буде вільність перенесеня селянинови і можність дідичеви його вигнати, а не доконче терпіти. Евентуальне розвязанє підданьства повинно б наступити через сплату, а се тим способом, що вартість роботи замінено б на гроші в паперах, а їх знову селяни роботою викуплювали б — так що за літ 66 уся панщина була б відроблена. Все ж таки найліпше для обох сторін полишитись при дотеперішнїх відносинах.

Все ж таки отже признає гр. Ц., що голос його мабуть не на багато придасть ся, він чує, що так далї іти не може, мусить наступити якась переміна, що зовсім не пожадана.

Се тип закостенїлих шляхотських поглядів: бачить чим раз скорійший новий рух, одначе фанатично держить ся давнини, а дріжить перед будуччиною.

Як бачимо, усї ті проєкти зі сторони шляхти мали метою лишень направу репутациї її і можливо, через таки концесиї для селян, здобути їх поміч для евентуального відбудованя Польщі. За правдиве знесенє панщини не думав ніхто з них поважно, відкладаючи усе те геть геть на пізнїйші часи. Розуміє́сь такі лапки полїтичні не могли мати ніяких результатів. Депутати шляхти в 1843 р. не могли згодитись на ніякий проєкт; полишилось на тім, що ухвалено на будучім соймі вибрати комісию, щоб розглянула сю справу. Против того була також сильна опозиция, бо шляхта боялась взагалї доторкуватись сеї немилої справи.

Хоча ся ухвала сама собою ще нічого не казала, центральний уряд не затвердив її, боячись аби шляхта справдї не перевела реформи. Він

був сьому противний раз тому, що був взагалї дуже консервативний, то знов не бажав задля льокальних галицьких відносин допустити до порозуміня шляхти з селяньством.

На соймі в р. 1844 трактовано на ново в сїй справі, думки були ще більш неясні та загальні, а скінчилось на ухвалї близькій до проєкту Красїцкого: аби уряд дозволив визначити комісию, щоб розглянула справу заведеня книг ґрунтових, признанє ужиткової власности селянам, уреґульованє сервітутів та спільних посїдань. Уряд центральний згодив ся на сю ухвалу. Але і тепер шляхта боялась сама себе, аби евентуально вибрана комісия не дійшла до небажаних результатів, боялась, чи з признаня ужиткової власности не вийде для неї шкода.

Тим часом на соймї в р. 1845 сталась дивна річ. До конференциї вибраної комісиї додано розгляненє справи заміни панщини на чинш евентуально цілковитого її викупу.

Що ж було причиною такого поступу, що аж шляхта не боялась заговорити про правдиве знесенє панщини? „Ходили поголоски, дає на се відповідь гр. Красїцкий, про якийсь несупокій поміж селянами, що показує щось недобре...“ Так єсть, се готовилась крівава драма 1846 р. Тому то шляхта була така тепер податлива.

На сїм кінчить ся праця д. Заневича. Показує вона детайльно історию внутрішних відносин галицьких в р. 1830—45. Сподїємось, не меньш інтересною буде друга половина працї, що, маємо надїю, невдовзї появить ся. Вкінци звернемо увагу на деякі сторони, що не можна назвати користними для сеї працї. Єсть се по перше недбалість редакциї, так що подекуди вийшли пропуски (ст. 144—161), подекуди повторенє (177—192). Далї стиль і мова незвичайно важкі. Вкінцї праця ся подекуди не є розвідкою, лише збіркою материялів: розмір поміж виводами автора та цитованим материялом зовсїм не відповідний; відносини їх як 1 : 4. Се, безперечно, значна технїчна хиба працї, хоч вона своєї властивої вартости через те, розуміеть ся, ще не тратить. Є се перша студия над сією важною добою в історії суспільного житя в Галичинї, оперта на новім, недрукованім материялї. В тім найлїпша, думаємо, характеристика заслуги автора. *С. Томашівський.*

В. А. Клоустон — Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни. З анґлїйської мови переложив А. Кримський, Льв., 1896, ст. 184, 12°.

Наведена книжка не представляє собою цїлої працї ученого анґлїйського етноґрафа (Popular tales and fictions, their migrations and transformations, by W. A. Clouston, editor of „Arabian poetry for english

readers", „Bakhtyâr-Nâma", „The book of Sindibâd" etc. London, 1887, т. I ст. 485, т. II ст. 515), а лиш вступ, себ то єгипетську казку про двох братів з вступною увагою проф. М. Масперо і паралелями французького етноґрафа Е. Коскена.

В передмові до перекладу наводить Кримський слова Клоустона, в котрих відбиваєсь його погляд на народні казки. Слова ті так важні для нас, що я уважаю за потрібне дословно їх ту переповісти: „Може ще й досї, є між нами людцї (перше їх було геть більше), котрі думають, буцїм то наші дитячі та народні казки зовсїм не варті того, щоб на них звертали увагу розумні, практичні люди. Тількиж усякий твір, навіть нїсенїтинця, котрий скрізь розповсюдняє ся і найпаче такий, котрий зaранї володїє дитячою уявою наших хлопцїв і дївчат, вартий як найбільшої уваги: отже такі твори мають очевидячки велику силу над національним смаком і норовами. Про сю річ те саме каже й сер Джон Маком: „Хто бажає добре познайомити ся з якимсь народом, той не повинен одкидати його простонароднїх оповідань та забобонів". А я можу додати, що порівнюючий дослїд над народнїми казками збогачує наш розум, а коли працювати пильно, розширює наші симпатиї, дає нам пізнати (може краще, нїж що иньше) загальне братерство цїлого людського роду" (Ст. 5).

Зміст переложеної вступної статї Клоустона такий: Не однакові думки учених про те, звідки взяли ся европейські казки і як вони розповсюднились. Одні кажуть, що то стародавні рідні міти, другі, що то теми вандрівні. До перших належать тут головно Дезент, Берінґ-Ґульд, Коке, до других Бенфей, Ґедеке, Келєр, Нельдеке, Лїбрехт і другі. Перші силують ся добачити навіть там міти, де їх зовсїм нема, а приміром того може послужити звичайна лицарська повість про Раджу Ресалу. Треба однакож признати, що в деяких казках полишали ся слїди мітольоґії, хоч нераз вони дуже невиразні. Та таких казок у нас дуже мало, переважну їх частину становлять теми вандрівні, що прийшли до Европи за посередництвом Малоазийцїв, Арабів, Турків, Монґолів. Казки ті переходили так в устних переказах, як і в лїтературних перекладах, та перерібках. Найбільше до їх розповсюдненя причинились хрестоносцї, а відтак духовеньство, що брало собі з таких казок приміри і голосило їх в своїх проповідях. Найважнїйші збірники проповідницькі з середних віків були: Sermones de tempore et sanctis, Жака де Вітрі і Liber de donis, Етьєна де Бурбон. Вони стались підставою для збірника Gesta Romanorum, що мав величезний вплив на письменників. З нього брали мотиви найзнаменитші письменники европейські. Доводом того, що східні казки ширили ся через згадані збірники, можуть послужити мотиви (заголовки наводжу я такі, які подав д. Кр. в змістї

Клоустонового вступу): правдивий наслїдник; посивілий чоловік і дві жінцї; неодягненого женуть, а одягненого витають; шинкар і розхлюпане вино; пустельник, що сумнївав ся про божу сїраведливість; як судия дізнав ся, чи парубок знасилував бабу, чи нї; невтїшна вдовиця, що зрадила чоловіка на його гробі; як гарний чернець виколував собі око.

Незвичайною ориґінальностю визначують ся казки індийські, що почали широко розповсюднюватись і на схід і на захід в другому столїтю нашої ери. Деякі знов слїди вказують на те, що вони були знані ще перед Христом. Дуже богаго черпали середньовічні черцї також з тальмуду, та сам тальмуд не дуже то ориґінальний, бо в нїм знати вплив так сходу, як заходу; а треба признати, що й сам схід побирав богаго з клясичного заходу. Иньша річ з Арабами. Они принесли на захід дещо й не своє, але перевагу мають їх власні сюжети. На довід з того досить буде порівнати арабську повість про Антара з середньовіковою поезиєю лицарською. — За те між анекдотами „рідко можна зустріти щось нове, незнайоме“. Вони всї становлють міжнароднє добро, пересувають ся з місця на місце і їх можна віднайти в збірниках ріжних народів. За примір можуть послужити анекдоти (ст. 169): Заглядане в чужий лист; скот і скотина; курка з однією ніжкою; зьвірюка з головою там, де мав би бути хвіст; одноокий чоловік і невірна дружина; щоб убити муху, забито й людину; як на такі лїта, то воно маленьке; скільки важить дим; багацтву скупого усі хазяї; найшов уздечку, а кажуть, коня вкрав; Шемячині суди; штукарі. — Наслїдком віднайденя казки про двох братів на єгипетських папірусах, висказують новійші учені погляди, що не Індия, але Єгипет є батьківщиною перехожих оповідань та вигадок.

Тепер кілька слів про стиль і мову д. Кримського. Уже сам Клоустон писав свою працю так тяжко, що д. Кримський уважав за потрібне подати читачам з неї короткий зміст (с. 166—169), щоб можна скорше ориєнтувати ся. Щож було красшого, як не перекладати дословно працю Клоустона, але переробити так, щоби зміст задержати, а вигляд иньший її надати? Але д. Кримський не тілько що того не зробив, але при перекладї так невільничо держав ся тексту, що деякі місця треба відчитувати пару разів, щоби остаточно порозуміти, про що там мова. Правда, вірність перекладу є дуже важною річию, але не меньше важною є й мова, якою послугуєсь хто при перекладї. Коли вона противить ся вимогам даного язика, тогди вартість переводу спадає ad minimum. Я наведу одно місце, аби не здавалось, що я говорю безпідставно. І так читаємо: Ст. 16:: „Рямка або провідня повістка сего твору відповідає східньому первописови, але в нїм є тільки одно з другорядних

оповідань, хоч усї вони несумнївно азиятського походженя". За поодинокі нещасливі вирази і слова говорити не буду.

До перекладу Клоустонового вступу додана ще „Арабська повість про Антара". В нїй сказав автор кілька слів про самий утвір, а потім подав характеристику його головного героя Антара і кількох підрядних осіб.

По сїм наступає „Казка про двох братів" з вступною увагою проф. Ж. Мастеро і з многими паралєлями звістного фолькльориста Е. Коскена, в перекладї дра Франка. Як чоловік дізнає приємного чутя, коли по цїлодневнїй роботї положить ся на спочинок, так читач дізнає приємного чутя, коли розстане ся з перекладом д. Кримського, а почне читати переклад дра Франка. Величезна ріжниця між одним і другим!

Зміст казки про двох братів такий: Жило двох братів: старший жонатий, молодший парубок. Поїхали они в поле на роботу. Коли прийшла пора на сїянє, вислав старший Анупу молодшого Бітіу до дому по насїнє. Бітіу послухав і пішов. Та тут як лиш увидїла його братова, запалила ся до нього любовію і захотїла з ним поспати. Бітіу не згодив ся на її предложенє. Розгнївана братова постановила пімсту. Скоро муж її, Анупу, вернув до дому, обвинуватила Бітіу перед ним, мов то він її хотїв знасилувати. Анупу розгнївав ся і сказав, що заріже Бітіу. Замір той не вдав ся однакож, Бітіу утїк за ріку і звідти росповів братови, як що було; щобиж Анупу не сумнївав ся, що він правду каже, відтяв собі члена і заявив, що іде далеко в долину Акациї, щоби з братом нїколи не стикати ся. Лиш одну просьбу виповів при відходї: коли Анупу дізнаєсь, що його подибала зла пригода, щоби прийшов йому на поміч.

В долинї Акациї жив самотно Бітіу, заховавши своє серце в цьвіток акациї. Але богови стало його жалко і він сотворив для нього прекрасну жону. Коли Бітіу був раз неприсутний в дома, пірвав Нїль з його жони жмуток волося і заніс до Фараона. Той побачивши волосє забажав дістати його властительку. Богато висланників Фараона убив Бітіу, та коли його жона зрадила, вказавши висланникам, де душа Бітіу, він вмер, скоро лиш висланники зрубали акацию. Жона Бітіу стала жоною Фараона.

Тимчасом старший брат Анупу господарював дальше. Одного разу захотїлось йому напити ся пива. Він підніс збанок вже, коли глянь, пиво забулькотало. Анупу дізнав ся, що брата подибала страшна пригода, тож пішов його шукати. І справдї тїло його найшов скоро, але серця мусїв три роки шукати. Коли найшов, вложив його до шклянки води і Бітіу віджив. Він перемінив ся сейчас в Апіса і казав себе завести до Фараона. Фараон приняв Апіса, а Анупу обдарував щедро.

Раз довідалась коханка Фараонова, що Апіс її бувший чоловік і вимогла на Фараонї, що той казав Апіса зарізати. Вона думала, що збула ся вже мужа, але помилила ся, бо з двох кропель крови Апіса виросли два красні персики (брескиві). Вона пізнала і зажадала, щоби столярі наробили її дощок з персиків. Коли столярі робили, а вона приглядалась їх роботї, скочила одна трісочка її в рот і она її проликнула. Відтогди зайшла в тяж і вродила сина, котрого проголошено наслїдником. По смерти Фараона син-наслїдник скликав раду і розповів, що з ним було — бо він був Бітіу. Рада осудила його жінку зараз, а Бітіу став жити спокійно. По двайцяти лїтах панованя умер, а наслїдником своїм назначив Анупу.

До казки додані паралелї майже всїх народів европейських. Сей факт, що до так давної египетської казки найшлось тілько паралель в Европі, нахилив многих учених до думки, що не Індия, а Египет є батьківщиною всїх перехожих оповідань.

Треба піднести зроблені перекладчиком численні замітки, деякі навіть досить широкі, що подавав він до перекладу. Без них справдї переклад не мав би ніякої вартости, якої з ними набирає. Дальше: покажчик творів і імен власних, що дуже улекшує перегляд працї.

В. Гнатюк.

Хр. Ящуржинскій: Свадьба малорусская, какъ религіозно-бытовая драма (Кіевская Старина. 1896. XI, ст. 234—273).

В отсїй статї подає д. Ящуржинський материяли, записані д-ю М. Гапенко в селї Іванівцї, єлисаветгородського уїзду, херзонської ґубернїї. Треба сказати, що пісень тут, як на весїлє, занадто мало; може бути, що д. Ящуржинський не наводить їх всїх, а подає лише вибір з них — але він сього ніде в статї своїй не зазначує. Паралєль до пісень не наводить жадних[1]); обрядів не подає також більшого числа; з цїлої статї видно взагалї, що описуване весїлє не належить до найкрасших наших народних весїль. Подїл весїля звичайний: важнїйші його моменти — загально звісні — такі: 1) сватанє; 2) заручини; 3) печенє короваю; 4) дївич вечір; 5) витє гільця; 6) посад (посаг); 7) вінчанє (шлюб); 8) покритє молодої; 9) подружне ложе; 10) радість по щасливім доко-

[1]) Редакция К. Ст. вичислює в увазї важнїйші описи нашого весїля і важнїйші студиї про нього; поминає однакож такі повні описи весїля як Царя, Ковцуняка і др. і такі студиї, що говорять про весїлє, як Хведора Вовка, Охрпмовича і ин.

нанню подружа. Д. Ящуржинський переходить отсї точки весїля одну по другій і при кождій наводить відповідні обряди і пісні.

Головну увагу звертає автор на форму, в якій відбила ся весїльна обрядність. Він каже: „Ся форма представляє вельми інтересний образець житьової драми, котрої ріжні акти тягнуть ся через цїлий тиждень. Тота особливість малоруського весїля, що кождий обряд пояснює відповідна йому пісня, що кожду появу і чинність молодого, молодої, сватів, боярів, дружок пояснюють також відповідні пісні, зближує наше весїля до давних клясичних містерий або траґедий Софокля враз з їх хором, строфами і антистрофами“.

Погляд сей вповнї справедливий; весїля наше можна в цїлости вивести на сценї, а вражіня з такого виведеня були би далеко приємнїйші, як з виведеня не одної штучної драми. Та й ефект, віднесений з представленя на сценї весїля, був би величезний; коли хто дивить ся на весїлє в натурі, то не відносить великого ефекту тому, що оно незвичайно довго тягне ся; колиж би на сценї акция відбувала ся, детально вправдї, але швидко, то річ стояла б як раз противно.

Подібно справедлива й отся гадка автора: „Подібна народна драма (як наше весїлє) послужила в старинности основою для величної клясичної драми і ми переконані, що і наша драма, вийшовши з тої глубоко житьової основи, могла би розвинути ся в цьвіт, що красою своєю затемнив би все штучне, як правда і житя затемнюють кожде підробленнє під живе чутє і як природна простота народного мудрця затемнює рухи паяца“.

Инакше виглядають ті місця, де автор, бажаючи пояснити деякі обряди, заходить в мітольоґію. І так, на ст. 245, каже: „Гільце, як і коровай, має на свадьбі значінє якогось сьвятого символа, але анї значінє того символа, анї його початок до тепер не пояснені. В гільци треба мабуть видїти дуже давне поважанє сьвятих лїсів і дерев“. На стр. 247 в пісни:

Ой ви вороги, вороги,
Не переходьте дороги;
Нехай перейде родина,
Щоб наша Маруся щаслива!

добачує автор старинну побутову ознаку ворожнечі родів одних проти других; тимчасом повірка про перехід дороги є на порядку дневнім і нема жадної підстави виводити її з такої старинности.

Коли молодий вибирає ся до дому молодої, тодї сьпівають між иньшими таку пісню:

Мати сина породила,
Місяцем огородила,
Зорею підперезала,
В дороженьку виряжала і т. д.

У других:

Візьми мати, кониченька за поводи,
Випровади свого сина за ворота і т. д.

Д. Ящуржинський говорить тут так: „Пісні, що під той час сьпівають, дуже замітні. Вони показують на те, що мати підводить коня для сина, аби їхав до тещі; то було лише в давню епоху, коли один рід наїздив на другий; они показують надто на співучасть в тій їзді містичних істот — місяця, зорі“. Я думаю, що виведенє коня не належить зовсім до старини: у нас і тепер, коли молодята побирають ся, а живуть в двох селах, виводить ся коня і молодий їде по молоду на друге село, хоть воно було б дуже близько від першого. Що більше: в горах, де нема добрих доріг, не закладають коний до воза, але верхом, навіть жони, їдуть від молодого по молоду! Що знов до місяця і зорі, то хоть би їх взяти в дійснім значіню, хоть би в переноснім — яко істоти мітичні — не можна би ними „огороджувати і підперізувати“ молодого. Тут проста, звичайна прикраса: порівнанє молодого з красою місяця і зорі, тому і з пояснюванєм місця не треба бічи до дуже непевної і зрадливої мітольоґії. Подібне „мітичне“ порівнанє молодят з місяцем і зорею находить ся на ст. 256. Чому оно конечно „мітичне“, а не звичайне собі порівнанє, не вмію сказати.

На ст. 269 чктаємо: Сват, входячи в хату, ударює три рази на вхрест по одвірках: очевидно поважанє дверий (?!) або пенатів (!).

На ст. 272 читаємо: „Тоді, коли родичі гостять присутних за радісну звістку про „ціломудріє“ молодої, молода женщина відносить в комору молодим на вечеру курку печену і мід. Першу приносили колись на жертву богови-громовикови, як покровителеви подружа; другий належав також до святих жертвенних потрав. Від тої обрядової потрави пішла у нас назва „медового місяця“. Автор ґоворить тут з такою певностию, як би воно в самій річи так було.

Однакож оден образ вказує таки на старину. Автор описує його так (ст. 265): „Підходять до двора молодої, але там парубки заперли ворота, завалили їх, чим попало: колодами, поставили в поперек віз, одним словом, зробили щось в роді барикади і не пускають до двора, жадаючи викупу за дівку. Свашки в пісни просять не заступати їм дороги: Поселяни, городяни просимо вас і т. д. Походу жениха такой не пускають. Наступає битва: старости і бояри нападають, парубки боронять

ся; при тім замість шабель уживають палиць. Борба ся служить згадкою давного звичаю поривати женщини і воювати за них".

Як видно, статя Ящуржинського дуже інтересна, невважаючи, що оголошувано вже тілько разів подібний материял. Шкода лише, що він не мав змоги подати більше обрядів — їх же при весїлю гук — і що не старав ся тоті обряди пояснювати етноґрафією та историею, але мітольоґією. *В. Гнатюк.*

Ив. Бѣньковскій — Смерть, погребеніе и загробная жизнь по понятіямъ и вѣрованію народа (Кіевская Старина 1896, IX, ст. 229—261).

Статю свою автор розпочинає коротким вступом, де пригадує, що доси описувано досить докладно обряди весільні і хрестинні українського народу, а противно дуже мало звертано уваги на обряди похоронні; тож він подає тепер етноґрафічний материял до сих питань, полишає однак кому другому єго наукове оброблене. Материял сей зібрано в повітах Староконстантинівскім і Заславскім Волиньскої ґубернії.

В перших трех главах подає автор повірки про знаки, що звіщають смерть, як н. п. наводить одно оповідане про предчуте смерти і подає кілька народних толковань снів.

Дальше говорить про виводи, які робить нарід з обставин смерти і наводить народні оповіданя про смерть ворожбитів і відьм.

Описано при тім докладно одяг смертний небіщиків, як також і обряди при виношеню мерця з хати, спосіб оплакуваня і поминки. Подано далї кілька оповідань про пробуване душі по смерти між живими і згадано коротко про способи, якими люде оберегають себе від небіщиків, що виходять з гробів.

В кінци говорить автор коротко і загально про гадки народа про той сьвіт. *Г-а.*

Die Mandragora im südrussischen Volksglauben, von Julian Jaworski (Zeitschrift für oesterreichische Volkskunde, 1896, XII c. 353—361).

Автор зібрав досить богатий, переважно друкований материял для зображеня вірувань про сю ростину, що зветь ся у Русинів переступ або переступень, а у Нїмців Alrama, Alraumwurzel (Bryonia alba). Та розправа не додержує докладно того, що заповідає титул. Автор не подає суцїльного образу вірувань Русинів-Українців про ту ростину, а підмішує на кождім кроці руські подробиці польськими, чеськими, німецькими і т. и.

Є се блуд методольоґічний, котрого не можна усправедливити змаганєм до порівняного студийованя теми, бож і в такім разї конечно треба насамперед вияснити суцільний образ даного явища на певнім національнім грунтї, а тілько тодї порівняне студийованє сего явища може довести до певних вислїдків. Так само автор подарував собі зовсїм ґеоґрафічне означенє терену, де він чи другі збирачі знайшли отсе віруванє. Се зовсїм не все одно, чи воно знаходить ся на сходї, чи на заходї, в сторонах сумежних з Поляками чи з Великоросами, чи може де в таких закутках, куди з трудом доходять чужі впливи.

Автор не вдаєть ся в детальний розбір поодиноких мітичних і лєгендових виображень, що вяжуть ся з мандрагорою. Остаточний єго висновок такий, що віруваня про мандрагору не є первісна мітична власність Русинів, а дійшли на Русь ураз із християнством, бо в Біблії (Бития XXX, 14—21) оповідаєть ся про сю ростину, а те саме оповіданє повторено з деякими додатками і в апокрифічних заповітах 12-ти патриярхів (гл. мої Апокріфи старозавітні 195—196). Друга верства оповідань і вірувань прийшла з заходу з ріжними зїльниками, люцідариями, а також устно через Чехію і Польщу. Цікаво, що приведене автором нїмецьке оповіданє про викопуванє мандрагори при помочи пса, котрого привязувано до ростини обкопавши її, а опісля ваблено пса і той шарпнувши ся виривав мандрагору а сам падав неживий, знаходить ся в Крехівській Палеї XV в., гл. Апокріфи старозавітні, LIII.

Др. Ів. Франко.

О. Л. Фотинскій — Краткое описаніе предметовъ древности, пожертвованныхъ въ волынское епархіальное древнехранилище по іюль 1893 г. Почаїв, 1893, ст. 59.

— Краткое описаніе памятниковъ древности поступившихъ въ Волын. Епарх. Древн. (съ іюля 1893 г. по 1 августа 1894 г.) вип. II, Почаїв, 1894, ст. 71.

Волинський епархияльний музей, заложений доперва р 1893 (в маю), а вже з'умів згромадити в собі доволї значну скількість предметів місцевої старини, розуміє́сь, виключно тих, що відносять ся до історії церкви.

Межи річами і знарядами церковними, які попали в сей музей, деякі можуть бути цінним материялом до історії культури і штуки України. Найстарші памятки сягають віка XIII. Образам часто придані характеристичні написи. Число тих старинностей досягає до 154.

Гарно також представляє ся відділ рукописний музея. Справоздавець не займає ся научним боком сих рукописей, а лишень вичисляючи описує зверхний вигляд, склад, час написаня (часом в приближеню), подає взірцї

мови і правописи сих рукописів. Окрім писаних книг церковних, що з них найдавнійші походять з в. XIII і деякі мають приписки дуже інтересні чи то з боку історичного чи язикового, подибуємо збірники оповідань апокрифічних (чч. 20 і 364). Деяке значінє історичне можуть мати церковно-приходські літописи повітів житомирського, новогород-волинського, заславського, кременецького, луцького, ровенського і ин. (чч. 45, 352). Подибують ся також „катехисми" та „поучення" писані мовою народною українсько-руською (чч. 369, 372 і ин.). Загальне число рукописів виносить 380 N-рів.

Межи друкованими книжками находять ся рідкости, найбільш латинсько-католицькі, а з руських замітні київські друки писань Галятовського і Барановича (181, 182).

Вкінці подає справоздавець перегляд видань сучасних, які поступили у Вол. Епарх. Музей. *С. Т.*

Волынскій историко-археологическій сборникъ, вып. I. Изданіе распорядительнаго комитета Волынскаго церковно-археологическаго общества, Почаїв-Житомир, 1896.

Сей збірник розпочинає собою — як показує й передмова до него, — видавничу діяльність нового церковно-археольоґічного товариства на Волини. Поставлено на меті видавати такі збірники каждорічно. Перший збірник, як говорить ся в передмові, не претендує на цільність і ориґінальність. Він дає місце для всякої статї, що ино дотикає ся до давнини Волинї або й всего „південно-західного" краю...

Названий збірник — цікавий для нас перше всего тим, що знаємить нас з діяльністю недавно заснованого на Волини церковно-археольоґічного товариства для історично-археольоґічних розвідок про місцевий край. Треба сказати, що в сїм поважнім ділї Волинь трохи спізнила ся, хоч би в порівнаню з иньшими сусїдними сторонами — Київщиною, Поділєм, Холмщиною. Сї уже давненько розпочали сю роботу і справляють її часом не аби як. На Волини ж тілько року 1893 го налагодило ся, як слїд, „древнехранилище" в Житомирі, а р. 1894-го засновало ся при нїм „церковно-археольоґічне" товариство. З початку збірника покладено: „отчетъ о состояніи Волынскаго церковно-археологическаго общества" за 1894-й, а потім і за 1895 рр. Звідси ми знаємимось зо всїма обставинами уродженя, сучасного пробування, з замірами і початковою діяльністю сеї інституциї. Потреба в історичнім товаристві почувала ся між певною частиною громади волинської вже давно, але треба було зібрати до купи охочих людей і найти яку небудь значну підпору на завжди трудний

початок. Такою підпорою став теперішний преосьвященний волинський Модест. За єго заходом і питьнуваннєм справдити ся давні бажання. Перш від усего „древнехранитище“, що раньше пробувало в Владимиру Волинськім, занедбане і занехаяне всїми, — тепер було перенесене і відкрите знову в Житомирі, з значним розголосом. Цїкава з деяких поглядів промова, яку держав″ при сему один з горячійших робітників в сему дїлї О. Фотинський. В нїй він зразу дав цїлком правдивий нарис того значення, яке можуть мати розвідки про давнину такого історично-багатого краю, як Волинь. Сьміливо і виразно подав він значнїйші риси її минувшої історії, повної багатирської боротьби за свою самостійність. Назвав він цїлі ряди славетних борцїв, центри просьвіти, діячів науки, котрих немало дала Волинь. Далї каже, що багато дечого з місцевої історії ще остаєть ся темним, тут то й потрібні памятки старовини, що можуть дещо прояснити... Але на сїм д. Фотинський ще не кінчає: для чого ж усе отсе, яка конечна мета? Щоб скоріще скінчив ся процес „нового обрусенія“ сего заполячаного краю, бо тільки од цїлковитої асиміляциї з великою Росиєю залежить єго „благоустройство...“ Ну, се вже поправдї дуже далека і химерна мета. Чи не природнїйше було б ораторови од розвідок про старовину, од збудження в народї любови до свого рідного минулого перейти до розвою в сїм самім народї самосьвідомости, думки про свою самостійну вартість і т. и.

Але вернемось ще до товариства. Коли засновало ся „древнехранилище“, то коло него скоро скупили ся люде з науковими інтересами, найшлось чимало членів почетних, жертвователїв. Розумієть ся, наукових сил, видно, дуже мало ще на початку набрало ся. Треба тїшити себе, що се так тільки з початку... Але сї робітники, хоч ще молодї, та досить завзяті, як можна вважати по тому, що зразу ж оповіщають війну всяким центральним археольоґічним комітетам. „Дивно нам, читаємо ми в збірнику — чути ще й досї розголошування про централїзацию в столицях всїх руських історичних памяток. Се давнїшне бажанне столиць видусити все лучче з провінциї... понижає загальний культурний рівень держави. Будемо сподїяти ся, що сї еґоістичні бажання централїзаторів так і зостануть ся бажаннями...“

Взагалї сї діячі мають дуже хороші але й великі заміри що до місцевої археольоґічної роботи. Вони кладуть собі мету звертати увагу на всї памятки старовини, щоб вони не пропадали марно, та не переходили в чужі руки або не перехоплювались центральними комитетами.

Окрім сего товариство розпочинає видавництва наукові. Про сю роботу сьвідчить виданий збірник. В укладї сего збірника приймали участь: прот. Н. Трипольский, Г. Крижановський і О. Фотинський; вони ж заповнили єго майже виключно своїми працями.

Після названого справоздання стоїть в збірнику велика й доволї цікава розвідка Г. Крижановського — „Рукописныя евангелія Волынскаго Епархіяльнаго Древнехранилища (историко-діалектологическіе очерки)[1]. Історичні звістки про сї евангелія автор старає ся подати на основі ріжних і частих приписок на них. Рукописи обговорених автором евангелій — одна XV—XVI в., чотири XVI в., одна XVI—XVII в., дві XVII в. і одна XVIII в.; вісїм з них — тетроевангелій і одно учительне. Діалектольоґічні розвідки про них подані автором досить докладно; вони взагалї виявляють великий вплив місцевої волинсько-галицької мови на початкові славянські тексти рукописів. З сего боку вони мають деяку вартість задля історії волинсько-галицької мови в часи з XVI по XVIII вв.

За сею статиєю містить ся історичний начерк О. Фотинського: „Юрій Немиричъ. Эпизодъ изъ исторіи Волыни XVII вѣка".

Тут автор виставляє Юрия Немирича, родом Волинця, як характерну особу славної в історії України середини XVII віку; в кінцї він характеризує єго такими словами:

„Могучий магнат в своїх дрібних сварках і бійках з місцевими панами, підкоморий Київського воєводства, маршалок місцевих сеймиків і керманич місцевої шляхти, утїкач до шведського двору і посол шведського короля до козаків, козацький полковник, пропонований канцлер великого князївства руського, з початку социніянин, що побирав осьвіту в Голяндиї і діяльно підтримував одновірцїв вріднім краю своїм впливом і своїми лїтературними працями, опісля православний, — він брав участь в усїх полїтичних і релїґійних рухах свого часу..."

До сього ж автора належить і замітка „Къ литературной исторіи южно-русскихъ апокрифовъ". Тут описано збірник апокрифів, що належить до „древнехранилища". Декотрі апокріфи наведено потім цїлком, а власне: „Житіе і страданія великомученика Григорія. Пострада 5796 года", „Чудо святаго Григория Змѣеборца", „Житіе преподобнаго отца нашого Василія Великаго, якъ отъ человѣка злаго духа отъгналъ". Зі „Сна Пресвятыя Богородицы" наведено уступ, де трактуєть ся про те, яких сьвятих в яких випадках треба призивати.

Прот. Н. Трипольский помістив: „Сказаніе о чудотворной иконѣ Божіей Матери Дерманской и пѣсни въ честь ея". Оповіданнє зложено на основі польскої рукописи XVIII в. і має місцевий інтерес. Того ж

---

[1]) Ся стаття була вже надрукована в Волинських епарх. Відомостях р. 1895, того ж року вона вийшла окремою брошурою (Почаїв, 75 стор.) й була обговорена в X і XIII т. Записок.

автора „Дерманскій архимандритъ Мелетій Смотрицкій, его сочиненія и надгробная надпись на его могилѣ въ Дерманѣ“ — коротка житєпись (6 ст.), що очевидячки мала на меті пояснити латинську епітафію. Далї приходять уміщені тієюж особою „Документы относящіеся къ древней исторіи православнаго Почаевскаго монастыря на Волыни“. Але про них краще б не згадувати; вони попали в збірник, хочеть ся думати, з якогось сумного непорозуміння, бо всї вони грубо фальшовані, хоча й претендують на значну давність (мало не XIV в.). Годї зрозуміти, чому прот. Трипольський так обстоює за ними і навіщо в другий раз передруковав їх в збірнику з „Вол. Епарх. Вѣдомостей“ [1]).

Статтї збірника закінчують ся студиєю О. Фотиньского про „Посланіе м. Никифора къ волынскому князю Ярославу Святополковичу“.

Далї йде відділ „Varia“, що містить в собі невеличкі замітки, документи й материяли. „Иконописное отраженіе стараго апокрифа“ О. Ф. тут автор силкуєть ся показати, що основою для одної релїґійної картини Волинського „древнехранилища“ могло бути звістне Псевдо-Меѳодиєве Откровеніе. Той же автор наводить далї документи „Изъ архива Жидичинскаго монастыря“ (всього 8), що дотикають ся грунтових відносин межи манастирем і деякими приватними особами з часу XVI—XVII вв. Сьвящ. Н. Бурчак-Абрамович подав „Къ исторіи древне-волынской письменности“: 1) „Предисловіе къ рукописи заключающей бесѣды св. Іоанна Златоустаго на Евангеліе отъ Матѳея 1524 г.“ 2) „Приписка въ рукописи толкованій св. Іоанна Златоуста на евангеліе отъ Іоанна 1605 г. 3 Фев.“. Сьвящ. А. Бордюговський — „Надпись о времени построенія церкви въ с. Охлоповѣ Владимироволынскаго уѣзда 1638 г.“ Сьвящ. И. Дучинський — „Пѣсни про польское возстаніе 1863 г.“, звіршовані якимось домашнїм піитою і частенько сьпівались селянами заславского повіту.

Взагалї треба сказати, що розглянений нами збірник, як результат перших заходів новоурядженого товариства, заслугує похвали і зичення дальшого успіха в тім же напрямі. Пожаданим було б бачити в складї товариства на будущі часи більш дїячів, більш наукових сил. Поки що товариство очевидячки не вміло придбати симпатий всїх місцевих аматорів давнини. До співучасти закликано лише духовенство, а бажано, щоб притягнув і сьвіцький елємент. Добре б було для того, аби товариство уникало всяких специфічно-духовних тенденций, що з вимогами наукової правди часом нїчого спільного не мають. *С. Грущенко.*

[1]) Дивись про се саркастичну оповістку в Київській Старинї р. 1896: „Новыя открытія въ области древне-волынскаго лѣтописанія“.

Харьковскій Сборникъ, литературно-научное приложеніе къ „Харьковскому Календарю“ 1895 р., вип. 9-ий. Виданнє Харк. Ґуб. Статист. комитета, під редакциєю В. В. Іванова, 494 ст. з додатком мапи Слобідських полків.

Випуск сей Харківського Збірника уложено на взір сього ж видання за попередні роки: відділ I складаєть ся з лїтературно-наукових статей загального характера, відділ II — материяли, в сїм випуску — материяли для етноґрафічного студийовання Харківської ґуб.

В першім відділї видруковано початок працї д. Е. Альбовського „Істория Харківського слобідського козачого полку“, про неї будемо говорити осібно; далї:

Демидов - Церковно-судова практика в справах шлюбних в Білгородській епархиї.

Ся праца д. Демідова є дальшим тягом вже друкованої в V вип. Харківського ж Збірника, а власне глави „Про відкиненнє шлюбу“ і „Про уневажненнє шлюбу з причини многошлюбности“. Автор констатує факт, що в XVIII ст. церковні заборони (епітемії) в духовних судах заміняють ся карами по тїлу під впливом суворих цивільних законів Петра I, карами, що не мали жадних підстав анї в правилах каноничних, анї в цивільнім кодексї в справах церкви.

Для ухвал своїх в справах шлюбних білгородський церковний суд уживав такого просторого збірника законів, як „Кормча“ і тому нерідко ухвали його бувають суперечні. З сих ухвал видко, що нерідко в випадках цїлком однакових шлюб один раз признавав ся важним, а другий — уневажняв ся (ст. 106). В загальних рисах система судівництва була така: духовна управа збирала фактичний материял в певній справі, не рішаючи її. Виписувала всї належні до неї правила і передавала всї ті акти (з своїми увагами) архиерею, в його домову канцелярию — консисторию. Консистория вже укладала проект ухвали, а архиерей потверджував його (112 ст.).

До роздїлу „Про уневажненнє шлюбу з причини „многошлюбности“ автор наводить багато цїкавих прикладів з побутового житя Слобідської України XVIII ст. З тих прикладів видко, що на многошлюбність дивились передше вільнїйш, нїж пізнїйше, і випадки многошлюбности, певно, траплялись дуже часто. Подаючи не менш цїкаві ухвали консисториї в сих справах, автор робить такий вивід. „Загальне враженє, зроблене на нас білогородськими розправами над многошлюбностями таке, що тут більше як деинде епархіяльна власть старалась відноситись обережно до чоловіка й жінки, хоча б і винних, і часто з найбільшою

поблажливостю втручалась в шлюбні відносини...“ (ст. 128). Яко приклад такої поблажливости автор подає такий факт. Вихрест з Жидів Яковлєв кидає свою першу жінку, що не схотїла вихрестити ся, і женить ся з християнкою. За рік він вносить до консисториї поданнє, що б дозволили йому вернутись знов до першої жінки, що вже за сей час перейшла на християнство. Йому се дозволено, а його жінцї дано право взяти новий шлюб. Правда, так рішає архієрей (пр. Өеоктист) навперекір думцї консисториї. Материялом для сїєї статї були „Книга Кормчая“, „Повний збірник ухвал і роспоряджень від. Православ.ісповід.“, „Правила сьв. всел. соборів“, архивні акти і инші.

Далї тягнеть ся друк „Материялів до столїтя Харківської катедри“ — в сим випуску — біоґрафічний нарис Христофора першого епископа слобідско-українського В сім нарисї подибують ся цікаві рисп з побуту Слобідської України в кінцї минулого і початку сього столїтя — головним же робом з житя духовних осіб. Статю уложено проф. Н. Лащенком.

В „Історичнім оглядї селянського суда“ д. Іларіонов робить побіжний огляд істориї селянського суда від заснованя російської держави, закінчуючи реформою волосного суду законом 12 липня 1889 р. Вивід автора про реформу волосних судів за царя Олександра III здаєть ся нам занадто теоретичним і зраджує необзнайомленє автора з тим, як переводить ся реформа в житє. Автор каже — „з заведеннєм судово-селянської реформи царя Олександра III волосні суди стали більше певною орґанїзациєю і зробились інституциєю державною: волосні суди вибирають ся з лїпших (?) і добронадійних (?) селян, складають загальну судейську присягу і мають відповідний їх стану знак; волосні суди підлягають контролї приватних осіб (?) і цїлих інституций: повітових з'їздів і ґубернських зібрань“ і ин. Сей оптимистичний погляд на сучасний стан волосних судів з часів заведеня реформи 12 липня 1889 р. цїлком не потверджуєть ся дійсностю. Хабарство і самоволя і тепер панують в наших волосних судах; як і колись — горілка має величезний вплив на його ухвали; надто ж самовільно поводять ся земські начальники, що відповідно своїм забаганкам кажуть вибирати на судей тих або инших людей. „Лїпші люде“, вибрані на судей, здебільшого добачають інтерес в платнї — 60, 70 руб. Волость, яку може оновити і піднести хіба тільки вплив інтелїґентних людей, по реформі 1889 р. в істотї річи лишаєть ся такоюж самою, якою була і перед нею і ще чекає реформи, в свій час досить виразно зазначеної російською пресою — перетворення з інституциї клясової на загальну.

Сей відділ кінчить ся цікавим материялом з права звичаєвого у селян Харківського повіта — що до питаня про „спадко-

ємство“ в селянськім житю, про „права приймаків“, про „спадкоємство приймаків в бічній линиї“, про „спадкоємство пасерба в маєтку мачухи“, „удови і .братів“ і т. д. „про вагу тестаментів в селянськім житю“ і ин.

2 відділ Харківського збірника складають материяли з етноґрафії Харківської ґуб. Материяли сї присилають ся ріжними любителями етноґрафії і збірають ся на підставі проґрам Харк. Стат. комітета, розсиланих по всїх школах Харк. ґуб. Не маючи певно инших способів для студиованя края, Харк. Статист. комітет обрав сю систему: в відповідь на свої проґрами комітет дістає ріжнородні описи типових сел Харк. ґуб. Ся система, даючи великі вигоди, з боку дешевости її, має про теж і великі вади: з відповідей нерідко виникає цїлковите незнанє, як групувати зібраний материял. Звичайно, дїло редакциї видати сей материял найвідповіднїйше до сучасних вимог науки. Не кажучи вже про більш систематичне ґрупуванє материялу, редакция могла б поробити вказівки варіянтів, а також додати і загальний річевий показчик етноґрафічного материялу. Се значно б улекшило користанє з сих материялів при наукових роботах.

В сїм випуску, уміщено опис 14 сел Харк. ґуб., разом з попереднїми всїх сел таким чином описано — 25. Більшість кореспонденток — женщини, коли не помиляємось — народні учительки. Опис слободи Біло-куракино в сїм випуску не повний, початок уміщено в попереднїм. В сїм же випуску видруковано: Народні оповіданя і леґенди, оповіданє про розбійників, зашептуваня і ліки на хороби, привороти, приміти на ріжні випадки з житя; колискові піснї і дитячі забави.

В оповіданях про „розбійчиків“, проводирів чи отаманів невеличких ватаг, їх малюють звичайними рисами героїв сього типа: вони грабують тільки багатих, дїлять ся з бідними награбованою здобичю — взагалі їх оточують звичайною авреолею народних героїв. Вони нїколи не зламають свого слова, великодушні, обдаровані надзвичайною силою, здібностями і т. д. Правда, розбійник Василько не роздає своєї здобичи, а закопує в землю, тим часом як „Засерин“ — страх панів на ріцї Айдарі — всю награбовану здобич роздає бідним. Шкода лишень, що сї оповіданя не записано дослівно, а переказано тільки зміст їх. З леґенд згадаємо декотрі „о тім (?) що трапилось Давиду, як дописував псалтир“, „Гоненє на Христа“, „ким поповняєть ся пекло“, кілька оповідань про відьом і вовкулаків, „о тім як баба бабувала у чортів“ і т. д. „Зашептуваня од перелогів“, „од крови“, „од червей“ і т. д. В розділї „народня мудрість“ наводить ся ряд правил на ріжні випадки з житя: „Як красти і не

попадацьця", „Як зробить хору", „Щоб скотина велась і благополучна була", „Чим побідить відьму" і т. д.

В відділї „Піснї" видруковані колискові піснї — „присьпіви дїтям біля колиски", далї ряд жартовливих пісеньок і приказок для дїтей, а далї — описи дитячих забав з невідлучними до них присьпівами і казками.

Описи сел (слобід) уложено на підставі проґрами: Осадженнє (перекази про часи осадження, житло, одежа, їжа. Замовлення, рід працї. Релїґійність, стан духовний. Становище жінок. Весільні звичаї і піснї. Родини і похорони. Весняні, лїтні і осінні піснї. Игрища, вірування, прислівя і т. д. Вже з самого перелїку сього видно, як безсистемно уложено материял. Не всї слободи, описані в Харківськ. Збірнику, заселено виключно Українцями, в Старобільськім пов. Харківщини є і великоруські селитьби вподовж Донця і Айдарі. В збірнику описано і сї села. Часом людність таких сел мішана — українська і великоруська, тож і цїкаво б було порівняти піснї, звичаї, мову таких селитьб. Се показало б також, як далеко сягає переййманнє і позичаннє у двох народностей, що живуть побіч себе і при однакових економичних умовах житя.

Складаючи подяку Харк. стат. комітету від усїх тих, хто займаєть ся етноґрафією, за виданнє цїкавого материялу, ми не можемо не висловити жадання, аби на далї виданнє сього материялу виходило в формі відповіднїйш припасованій до користання з нього при роботах наукових. Дуже б пожаданим було систематичнїйше ґрупуваннє материялу, вказівки варіянтів мотивів і в додатку — річевий показчик.

Е. Р-ва.

Календарь Подольской Епархіи на 1897 годъ (Додаток до Подольских Еп. Відомостей), Каменець, 1896 р.

Ідея місцевого календаря, видаваного до тогож для визначеної верстви певної місцевости, заслугує на нашу думку, всякого признання. Ми маємо на оці при сьому не так практичну користь такого видання, як його теоритичний інтерес. З сього боку — чим певнїйші межі району, що має обійняти виданнє, і чим вузше обраний круг його розповсюднення, тим більше воно мусить позискати що до свого характеру: власне тим виразнїйше відібєть ся в ньому місцевий кольорит, тим, так мовити б, індівідуальнїйше воно буде, а наслїдком сього тим більший інтерес викличе воно до себе. З сього погляду загальний календар неможливий, бо зміст його мусїв би обмежатись місяцесловом та відгадуваннями погоди, що не мають жадної цїни.

Перед нами календар для Подільської епархії. Ось вже другий рік, як редакция Под. Еп. Відомостей дає в додатку календар для своєї епархії. Коли порівняти перший випуск до сього, то порівнаннє посьвідчить далеко не на користь останнього. Зміст його складаєть ся по части з позичок з старого календаря (про особливости богослуження), з Епарх. Відомостей (некрольоґи), з передруку з невеличкими змінами статей д. О. Лотоцького, вже друкованих (Сьвятитель Ѳеодосий Углицький і Браїловський жіночий манастир); тільки замітку про касу взаємної запомоги уложено, як бачимо, специяльно для календаря. Редакция не постаралась, чи не мала спромоги надати змісту календаря виразного місцевого інтереса. Коли не рахувати двох згаданих історичних статей, то календар міг би бути придатним для якої будь епархії. Будемо сподіватись, що ся недостача зникне в дальших річниках сього симпатичного по своїй ідеї і початку видавництва. *Д.*

Народописна карта українсько-руського народу. Зладив др. Гр. Величко. Коштом і заходом товариства „Просьвіта“ у Львові, 1896.

Кожда карта, чи то народописна, чи иньша, якого-будь народу чи краю, може бути зроблена без великих помилок тодї лишень, коли вона іде або разом з доброю ґеоґрафією, або після неї, а скоро іде воно навпаки, без великих помилок нїяк не обійдеть ся. У нас, як се відомо, і доси, на превеликий жаль нема докладного огляду нї етноґрафії, нї ґеоґрафії, нї статистики України-Руси. Невеличка робота д. Заклинського зовсїм не займала України российської. Таким чином, споруджаючи карту України-Руси треба ужити силу і часу і працї на то, що б позбирати по чужих мовах відповідні материяли, добре їх вистежити, критично перевірити, не в однім доповнити терминольоґією і виробити собі систему ту, чи иньшу, та вже й перевести її консеквентно до самого краю. Праця — очевидно — не легка, хоч би де її довело ся справляти, а у Львові і поготів: бо не можна не признати, що у Львові Україну российську з погляду ґеоґрафичного і статистичного знають вельми мало і тяжко там розжити ся і на відповідні джерела ґеоґрафічні і статистичні що до України российської.

Тим-то, на мою думку і „Народописна карта Українсько-руського народу“ вийшла з рук дра Гр. Величка з значними вадами; тим і ми не можемо строго ті вади осуджувати, але уважаючи на всї перешкоди, признаючи працю і заслуги автора, не годить ся і промовчувати ті вади.

Передовсїм карта д-ра Величка невдовольняє нас з боку зверхнього. Звістно — се вина не за автором карти! Очевидно, що картоґрафія у Львові стоїть вельми слабо, і було б геть лїпше і користнїйше вдати ся до картоґрафичних закладів у Віднї, або в Парижі. Карта України-Руси, що вийшла у Львові, зроблена зовсїм не по художницьки, недбало, і з сього боку робить досить неприємне вражінє. Картоґраф не попильновав навіть дібрати відповідні краски. Жовтий колїр зовсїм не з придатних. На карті ми бачимо, що отсїм колїром бажали визначити „Українців-Русинів"; одначе колїр карти значно відріжняєть ся в сему разї від колїру положенного в „поясненях". На карті місцевости залюднені Українцями наведені не скрізь однаковим жовтим колїром: північну сторону (Галичина, Волинь, Київщина, Чернигівщина і ин.) наведено колїром геть густїйшим і темнїйшим, нїж сторона південна, де колїр вже занадто ясний. Лимани биля Одесси зроблено так недбало, що їх можна брати за озера, тим паче, що й написи на них нїчого не визначають: стоїть собі „Хаджибей", „Куяльник"; а що воно таке Хаджибей і Куяльник — не знати і хто не знає, той і не вгадає з карти. Так само не можна знати, — бо на карті не визначено: де межа між Полтавщиною та Київщиною, почавши низше Київа? Ми знаємо, що тут межує Днїпер, як і далї на південь межує він Катеринославщину з Полтавщиною, Херсонщину з Таврією, то й треба було навести сю межу красками, як наведена вона по Днїпру вгору від Київа до Лоїва і по Деснї до повороту суходолом між Черниговщиною та Волинею. Взагалї про межі треба сказати, що на карті не скрізь визначено їх певно, але скрізь невиразно, слїпо.

Читаючи на карті д-ра Величка написи, не можна не спостерегти, що автор жадної системи тут не тримав ся і не можна вгадати, якої терминольоґії, яким назвам він давав перевагу? чи урядовим, чи народнїм? На нашу думку, карта народописна українського народу повинна була пильно, систематично і скрізь затримати народню терминольоґію і народні назви, коли ж назви урядові розходять ся з народними, так треба було ужити перших підписуючи їх внизу під останнїми. Инде воно так і зроблено, напр. Ужгород (Унгвар); але таких випадків вельми на омаль. Часто бачимо -- що автор нехтуючи назви народні зовсїм, подає тільки перекручені з української на мову росийську назви, напр. — Прилукі (и) зам. Прилука; Лубни — зам. Лубнї; Ромни — зам. Ромен; і т. ин. Інде стрічаємо такі назви, яких нї по українськи, нї по росийськи нема: напр. Бедрянськ (треба гадати, що се місто Бердянськ, назва від р. Берди, а не від бедра); Воронївська ґубернїя зам. Воронїжська; або що таке „Кримска"?. З лїтер якими зроблено сей напис, треба гадати, що автор хотїв визначити Кримську ґубернію; але ж

такої ґубернії нема, кримський півостров становить південну частину „Таврической ґубернії“.

На нашу думку на карті народописній, зовсім не до ладу ужиті урядові назви провинций (ґубернїй) і зовсім не ужито назв народнїх: замісць Волини, Київщини, Полтавщини, Тавриї і т. д. на карті читаємо „Волинська губ“; „Таврийська губ.“ і так скрізь. До речи зауважу і на правописну безсистемність. Коли вже автор карти взяв назви урядові, то треба було в них скрізь тримати і вимову росийську; сего нема, в фонетиці плутанина; напр. Могилівська, Минська (так і повинно бути на українській карті), але ж в назвах українських ґубернїй читаємо: Чернигівска, Київска, а поруч з ними Волинська, Херсонська!

Хоч се карта не гідроґрафічна, але все пожаданою була б більша докладність що до рік. Гляньмо хоч на правобережний напр. Днїпровий доплив — річку Рось: бачимо, що на карті вона починаєть ся трома річками, і не вгадаємо: котра ж з них Рось? Знаємо, що недалеко біля устя Роси — стоїть село Пекарі, а між ним а Канївом — українська „Мекка“ — Шевченкова могила... Нїчого сего нема на карті українського народу!... З правого знов боку — не вгадаємо, котра з чотирох річок — Удай! Напис „Удай“ знаходимо вже низше Пирятина, але ж при якій саме річцї стоїть Прилука? Так само і з річкою Сеймом... А річка Супій — не мов річка якоїсь пустинї, нї до якої другої річки своєї води не несе! Сула — зливаєть ся з пятьох річок, а не знати — котра з них Сула? Не згірш і з Ворсклою: початку її — не знайти на карті! На мою думку, назву річки треба писати при самому початку. Тодї б, глянувши на карту, зараз би і знав, що Ворскла починаєть ся в Курщинї низше села Кочетки і доплив її — Братова межує Курщину з Харківщиною.

Далї — не визначено на Днїпрі усїх головних порогів і хоча б з-дебільша острови: як от Дубовий, Пісчаний, Токмаків, Базавлуцький, Тавань, Кошовий...

Тай про другу значну річку — Кубань не можна не зауважити, що на карті вона геть не відповідає дїйсности: Кубань починаєть ся з снїгів Ельбаруса і тече колїнами; аж доки не подїлила ся недалеко від свого устя спершу на ерики, а потім на всїлякі рукави, з них Притока і Переволока течуть в море Азовське; а головна вода Кубанї лєть ся гірлом Бугазським в Чорне море. Притока має силу силенну єриків; з них годилось би завести на карту хоча важнїйші.

Більш за все не поталанило на карті містам і місточкам на Українї з погляду статистичного. Автор карти подїлив їх на три катеґориї: а)

що мають людности від 10 до 50 тисячів; б) від 50 до 100 і в) більш 100 тисячів. З таким статистичним поділом годити ся не можна; але й він не певний. Мабуть др. Величко користовав ся задля його з материялу вельми старого, а через те такі міста і місточка, що мають людности більш як 10.000, на карті зовсім не підкреслені; от напр.: в Полтавщині: Лубнї, Хорол; в Черниговщині: Борзна, Кобижча, Носївка; на Волини: Овруч і т. д. Чимало міст, що на карті мають людність меншу, нїж вона є дїйсно; напр. Кременчук, Миколаїв, Пинськ і т. ин. А в Криму напр. майже зовсім не визначено на побережу залюднених місцевостей: так от від Севастополя до Алупки нїби опріч Балаклави нема иньших селитьб.

А від Ялти до Судака і від Симферополя до Ялти немов чиста пустиня — немов української людности тут вже зовсім нема! Правда, трошки в гору за Симферополем на північ зроблено невеличку плямку того колїру, що повинен би визначати українські селитьби, але на цїлий Крим се одна єдина жовтовата плямка, та й биля неї стоїть напись: „Розенталь"; виходить з назви, що се селитьба нїмецька б то...

Дивують нас теж написи на гіпсометричній карті „малоруських земель" (чому не українсько-руських?); маємо тут напр. „Уровень..." Кинемо очи по карті трохи на схід і маємо: „осади малоруські..." Час би вже ту куляву термінольоґію залишити. *О. Кониський.*

Юго-западныя желѣзныя дороги. Историко-экономическій очеркъ, составилъ П. Андреевъ. К., 1896, стор. 133.

Праця д. Андреєва не єсть дійсно нарис історико-економичний; властиво се та праця, що по канцеляриях росийських зоветь ся „докладами" та „записками". Знати, що автор орудовав дуже богатим материялом, та браковало йому хисту спожити той материял так, що б вийшла з його моноґрафія цікава про кожну осьвічену людину. Тепер праця д. Андреєва з боку історичного дає лишень указки тому, хто хотів би в загальній історії культури на Україні другої половини віку XIX не минути і історії зелїзниці: вона вказує, де розжити ся на потрібний материял. З боку економичного праця д. Андреєва ще меньш дає: цифрових дат хоч і досить, але щоб надати їм ваги з боку економичного, треба инакше їх згуртовати і осьвітити. А про те книжка може знадобити ся не для самих тільки зелїзно-дорожників.

Ініциятором будованя зелїзниці з Одеси до Москви (теперішнїх — київо-воронїжської і „югозападної) був ще р. 1836 цар Микола, але будовати дорогу почали року 1864. Двацять вісім років пішло на

стеження і змагання: кудою ліпше правити зелізницю з Одеси? чи через Кременчук і Харків, чи через Київ? Цікаво що вже в рр. 60-х, як зайшла в Ґеоґрафичному товаристві російському бесіда про простованнє зелїзниці, так П. П. Семенов (нинї сенатор і президент того товариства) стоячи за Кременчук, доводив, що Київ треба лишити без зелізниції, бо „промисловий розвиток не „русскої“ окраїни спріятиме зміцняти ся сепаратистичним тенденціям, а треба будовати зелїзниції по країнах заселених єдино Великоросами і не займати таких, що заселені мішаниною“ (стор. 23).

Розвиток „югозападныхъ“ (себ то правобічних українських) зелїзниць бачимо з того, що в р. 1880 їх було 2038 верстов, а р. 1894 стало 3492 — в один гін, а на два гони 5749 верстов. Одначе рух платних пасажирів і тягарів за 15 р. не вельми побільшало: по І і ІІ кл. майже не перемінило ся — в І клясї побільшало на 152 чолов., в ІІ поменшало більш нїж на 116 тисячів а в ІІІ клясї побільшало на 30 т. Колиж додати і дїтей, так пасажирів в загалї за 15 лїт побільшало майже на міліон. Найбільший зріст бачимо на пасажирах безплатних, або пільжних та на війську. Перших року 1880 перевезено 18979, а р. 1894 — 68.434. Війська перевезено р. 1880 — 246 тисячів, р. 1894 — 407 тисячів.

Перевіз збіжа в зерні з 45.347 тис. пуд. за 15 років побільшав до 175.086 і т. и. *О. К-ий.*

Паровые ширококолейные подъиздные пути къ станціямъ Югозападныхъ желѣзныхъ дорогъ. К., 1896, стор. 519, 4°.

В отсему здоровенному фоліянтї доводить ся потреба і вигода будовання 20-ти підїздних (бічних) зелізниць. В довід того призбирано і подано богацько цікавих цифр продукції того району Правобережної України, по якому проходили б нові зелїзниції. Хто б схотів попрацювати коло картини економичного побуту сїєї країни, тому вельми здали ся б статистично економичні дати наведені в отсїй книжцї; тільки ж брати треба їх яко сирий материял, що може мати вагу лишень в гуртї з иньшими, потрібними задля повної картини економічної. *О. К.*

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі:

Огляд часописей за р. 1896: Часописи українсько-руські:
Зоря
Житє і Слово
Правда
Учитель
Дїло
Буковина

І. А. Хойновскій — Краткія археологическія свѣдѣнія о предкахъ Славянъ и Руси, и опись древностей, 1896.

Х. Лопаревъ — Старое свидѣтельство о положеніи ризы Богородицы во Влахернахъ въ новомъ истолкованіи примѣнительно къ нашествію Русскихъ на Византію въ 860 году, 1895.

В. Васильевскій — Авары, а не Русскіе, Өеодоръ, а не Георгій. Замѣчанія на статью Х. М. Лопарева, 1896.

А. Димитріу — Къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками 1895.

Е. Ө. Карскій — О языкѣ такъ называемыхъ Литовскихъ лѣтописей, 1894.

В. Антоновичъ — Нѣсколько данныхъ о землевладѣніи въ южной Украинѣ въ XV столѣтіи, 1896.

Н. И. Петровъ — Кіевская Рождество-предтечинская или Борисоглѣбская церковь, 1896.

A. Jelski — Wiadomość historyczna o pasiarni Radziwiłłowskiej w Słucku, 1896

M. Sokołowski — Pasy metalowe polskie tak zwane lwowskie abo przeworskie, 1897.

А. Андріевскій — Послѣдніе кіевскіе сотники, 1896.

E. Worobkiewicz — Die orthodox-orientalische Kirche in Lemberg und ihre Gemeinde in Lemberg und ganz Galizien, 1896.

В. Лапинъ — Харьковское общество благотворенія въ 1812—1817 р., 1896.

І. Заневич — Знесенє панщини в Галичинї. Причинок до історії суспільного житя і суспільних поглядів 1830—1848 рр., 1896.

В. А. Клоустон — Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни, 1896.

Х. Ящуржинскій — Свадьба малорусская, какъ религіозно-бытовая драма, 1896.

И. Бѣньковскій — Смерть, погребеніе и загробная жизнь по понятіямъ и вѣрованію народа, 1896.

J. Jaworski – Die Mandragora im südrussischen Volksglauben, 1896.

О. Л. Фотинскій — Краткое описаніе предметовъ древности, пожертвованныхъ въ волынское епархіальное древнехранилище по іюль 1893 г., 1893.

— Краткое описаніе памятниковъ древности поступившихъ въ волын. епарх. древн., 1894.

Волынскій историко-археологическій сборникъ. Вып. I.

Харьковскій Сборникъ, литературно-научное приложеніе къ „Харковскому Календарю", т. IX, 1895.

Календарь Подольской епархіи на 1897 годъ., 1896.

Гр. Величко — Народописна карта українсько-руського народу, 1896.

П. Андреевъ — Юго-западныя желѣзныя дороги, 1896.

Паровые ширококолейные подъѣздные пути къ станціямъ Юго-западныхъ желѣзныхъ дорогъ, 1896.

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M Hruševśkyj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylśkyj 29—86; 3. Šewčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyśkyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Šewčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barwińskyj 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačownyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylśkyj (Fortsetzung) 62—113; 3 Messaparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachiwśkyj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarewśkyj's. Desiderata von M. Hruševśkyj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Errinnerung an Markian Šaškewič, von W. Kocowskyj 25—35; 3. Šewčenko und Mickiewič, vergleichende Studie von Dr A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanci", Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. J. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hruševśkyj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyśkyj und M. H. 222—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Šewčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyśkyj S. 1—28; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynowskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von W. Lewickyj 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hruševśkyj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrienko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonowskyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Šewčenko im Gefängniss, kritisch-biographische Skizze von A. Konyśkyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hruševśkyj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und commerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Weličko S. 1—36; 2. Bittschrift Honta's und Zelièzniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd" (Najmička) von T. Šewčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archeographische Note von M. Hruševśkyj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von *** 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften im J. 1895 (Januar—April) 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes", griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studyńskyj S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickyj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 7. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Mai — August) 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko S. 1—38 u. I—XVI. 2. „Lobrede auf Witowd", einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hruševśkyj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie", ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohila im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Šewčenko, von Al. Konyśkyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

2р

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine u[nd] Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhund., von A. Lotoćkyj S. 1—34; „Bitt[schrift] Daniels des Verbannten", ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem [...] des Mittelalters, von B. Šćurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer [...] Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von H[...] medicinalis (mit Illustration), von I. Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea 1—[...] Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des [...] Fürs. Litthauen, von M. Hruševśkyj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht [über] die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse [...] Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 159[4] geth. von E. Barwińskyj s. 1—34; 2. Warlaam und Ioasaph, von Dr I. Fr[...] (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte d[er Con]fessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—8; 4. Miscellanea [...] 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—1[...] bliographie 1—60; Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Šewčenko (184[...] kritisch-biographische Skizze von O. Konyśkyj S. 1—62; 2. Einige Actenstüc[ke zur] Geschichte des Kiewer Gebietes, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—18; 3. B[...] zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von V[...] wyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F Kaindls U[ntersu]chungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie. Uebersicht von M. [Kor]duba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaf[t]

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J[...] nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj [...] 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, migeth. von M. Hruševś[kyj] 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von dr. C. Studyń[skyj] 1—22; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Rada[...] 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften [für das] J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Šewčenko[-Gesell]schaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische U[ntersu]chung von M. Korduba 1—20; 2. T. Šewčenko's zweite Verbannung (1850—[...] kritisch-biographische Skizze von A. Konyśkyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania [...] cholica, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hruševśkyj 1—10; 5. W[issen]schaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J 1895 (Forts[...] 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—[...]

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russl[and in] den J. 1654—1656, von Em. Terleckyj 1—30; 2. Beiträge zur Geschichte d[er Zeit] des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašiwśkyj, I 1—14; 3. Taras Šewče[nko in] Petersburg 1858—1859), von A. Konyśkyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige ge[...] Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—16; 5. Wiss. Chronik: [Ueber]sicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—[...] Bericht über die der Šewčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kušewič, lemberger Rathherr u[nd sein] Notizbuch, von S. Tomašiwśkyj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des [...] Jharh., redigirt von M. Hruševśkyi 1—48; 3. T. Šewčenko's letzte Reise nach [...] (im J. 1859), von A. Konyśkyi; 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1[...] Wissenschaftlische Chronik: Archeologischer Congress in Riga im J. 1896, von [...] żewič, 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellscha[ft]

АДРЕСА ТОВАРИСТВА:

Львів, улиця Академічна ч. 8.

ADRESSE:

Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, Lemberg, Akademiestr[asse]

Ціна тому 1 зр. або 2 корони.